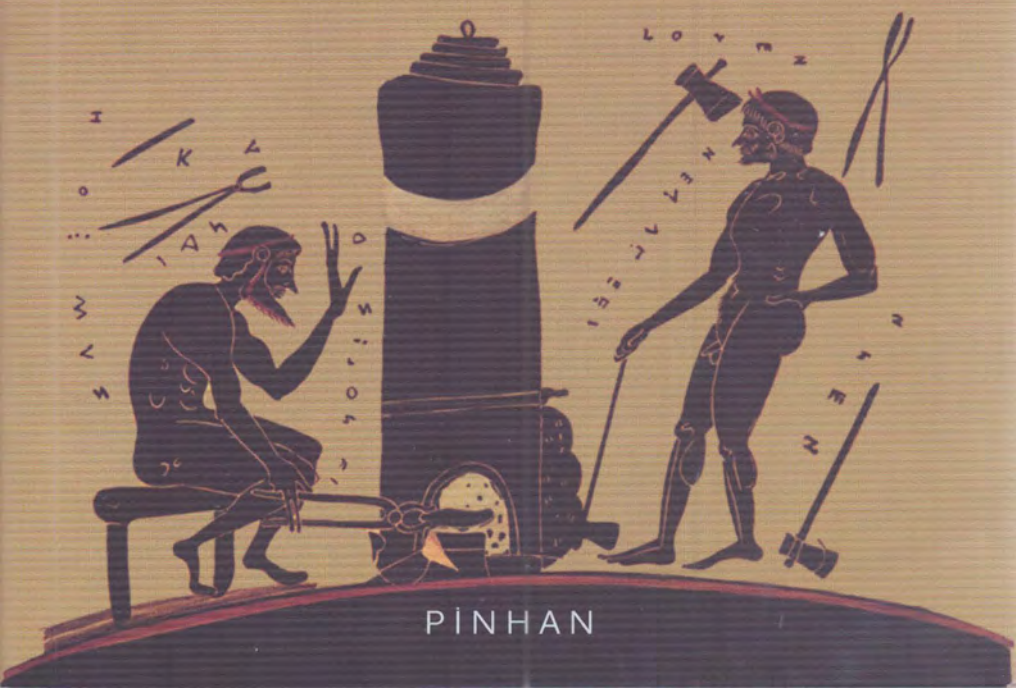
ÖTEKİLERİN ARKEOLOJİSİ

UYGARLIĞIN GÖRMEDİĞİ
İNSANLARIN ÖYKÜSÜ

İSMAİL GEZGİN

PİNHAN

ÖTEKİLERİN ARKEOLOJİSİ

UYGARLIĞIN GÖRMEDİĞİ İNSANLARIN ÖYKÜSÜ

"Görünmez olmak mı istiyorsun?
Yoksulluktan daha açık bir yolu yok bunun..."

İSMAİL GEZGİN

İsmail Gezgin

Arkeolog, yazar, akademisyen. *Uygarlaşan İştah: Atalarımız Nasıl Besleniyordu? (Redingot), Sanatın Mitolojisi: Sanat Ne Anlatır? (Redingot), Homo Narrans: İnsan Ne Anlatır? (Redingot), Kültürlenme Sürecinin Mitik Kahramanı Gılgamış, Antik Yunan ve Roma Sanatında Cinsellik ve Erotizm, Fallusun Arkeolojisi* yayımlanmış kitaplarından bazılarıdır.

PİNHAN YAYINCILIK

Litros Yolu, Fatih San. Sitesi No: 12/214-215

Topkapı/Zeytinburnu İstanbul

Tel: (0212) 259 27 60 Faks: (0212) 565 16 74

www.pinhanyayincilik.com

info@pinhanyayincilik.com

Sertifika No: 40676

ÖTEKİLERİN ARKEOLOJİSİ

Uygarlığın Görmediği İnsanların Öyküsü

İsmail Gezgin

© İsmail Gezgin, 2024

© Pinhan Yayıncılık, 2024

Birinci Basım: Mart 2024

Genel Yayın Yönetmeni: Mahmut Sever

Editör: Emre Poyraz

Sayfa Tasarım: Adem Şenel

Teknik Hazırlık, Baskı ve Cilt:

Yaylacık Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/197-203

Topkapı-İstanbul Tel: (0212) 567 80 03 Sertifika No: 44865

ISBN: 978-625-8393-60-6

© Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metnin, gerek görsel malzemenin yayınevinden izin alınmadan herhangi bir yolla çoğaltılması, yayımlanması ve dağıtılması 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturur.

ÖTEKİLERİN ARKEOLOJİSİ

UYGARLIĞIN GÖRMEDİĞİ İNSANLARIN ÖYKÜSÜ

"Görünmez olmak mı istiyorsun?
Yoksulluktan daha açık bir yolu yok bunun..."

İSMAİL GEZGİN

Deniz'e

Titiz okumaları ve katkıları için
Sevgül Çilingir'e teşekkürler

Okumuş Bir İşçi Soruyor

Yedi kapılı Teb şehrini kuran kim?
Kitaplar yalnız kralların adını yazar.
Yoksa kayaları taşıyan krallar mı?
Bir de Babil varmış boyuna yıkılan,
kim yapmış Babil'i her seferinde?
Yapı işçileri hangi evinde oturmuşlar
altınlar içinde yüzen Lima'nın?
Ne oldular dersin duvarcılar
Çin Seddi bitince?
Yüce Roma'da zafer anıtı ne kadar çok!
Kimlerdir acaba bu anıtları dikenler?
Sezar kimleri yendi de kazandı bu zaferleri?
Yok muydu saraylardan başka oturacak yer
dillere destan olmuş koca Bizans'ta?
Atlantik'te, o masallar ülkesinde bile,
boğulurken insanlar
uluyan denizde bir gece yarısı,
bağırıp imdat istedilerdi kölelerinden.
Hindistan'ı nasıl aldıydı tüysüz İskender?
Tek başına mı aldıydı orayı?
Nasıl yendiydi Galyalılar'ı Sezar?
E bir aşçı olsun yok muydu yanında?
İspanyalı Filip ağladı derler
batınca tekmil filosu.
Ondan başkası ağlamadı mı?
Yediyıl Savaşı'nı 2. Frederik kazanmış?
Yok muydu ondan başka kazanan?
Kitapların her sayfasında bir zafer yazılı.
Ama pişiren kim zafer aşını?
Her adımda fırt demiş fırlamış bir büyük adam.
ama ödeyen kimler harcanan paraları?
İşte bir sürü olay sana
Ve bir sürü soru.

Bertolt Brecht
(Çeviren A. Bezirci ve A. Kadir)

İÇİNDEKİLER

Sınıf Mücadelesi 13
Bir Kader ve İnanç Öğesi Olarak Sınıflı Toplum 18
Tanrıların Sınıfları ve İnsanın Varlık Nedeni 21

Antikçağın 'Öteki'si: Kadın 25
Dadılar, Sütanneler, Kâhyalar 38

Uygarlığın Günah Keçileri: Fahişeler 43
Antik Roma'da Fahişelik 62
Kıyafet Sorunu 65
Beden Sömürüsünün Mekânsal Yansımaları 68
İktidar ve Fahişelik 71

Eşcinseller, İstismar Mağdurları ve Cinsel Şiddet 74
Roma'da Çocuk İstismarı 85
Lezbiyenler 88

Yemeğin Ötekileri 93
Mageiros (Aşçılar) 96
Roma Mutfağının Emekçisi: Coquus/Coqua (Cocus) 99
Mutfak Emekçileri 102
Sakiler 103
Dalkavuklar 105

Köleler ve Diğer Özgür Olmayan Emek Biçimleri 111
Ceza ve Şiddet 115
Kölelerin özgürlüğü iki şeye bağlıydı,
azat edilmelerine veya ölmelerine... 117
Özgür Olmayan Emeğin Göstergeleri 118
Peculium 121
Doulos/Hierodoulos 121
Therapontes (Uşak) 122
Threptos (Besleme) 123
Hadım Hizmetkârlar (Eunukh- Spado) 123
Ptokhoi-Ağır İşçiler, Tarım Emekçileri 127

Kâhyalar ... 128
Çobanlar ... 129
Bahçıvanlar (Kepouroi, Hortulani) ... 131

Zanaatkâr ve Kendini Yaratan İnsan ... 136
Dokumacılar ... 138
Müzisyenler ... 143
Kadın ve Müzik ... 150
İnşaat İşçileri, Yapı Ustaları, Ameleler, Köleler ... 152
Mozaik Sanatçıları ... 161
Madenciler ... 163
Çömlekçiler ... 169
Fırıncılar/Ekmekçiler ... 173
Dericiler, Tabaklamacılar, Ayakkabıcılar ... 178
Ayakkabıcılar Derneği (skytotomai) ... 180
Hancılar ... 181

Homeros'un Dilencileri ... 190

Eğitimciler ... 195

Falcılar, Kâhinler ... 202
Karaciğer Falcıları ... 204
Kuş Falcıları (Augurlar) ... 205
Astrologlar ... 210
Kâhinler ... 214

Ölümün Ötekileri ... 217
Ağıtçı Kadınlar ... 219
Ölü Bekçisi ... 221
Mezar Kazıcısı ... 223

Gladyatörler: Roma'nın Kanlı Canlı Oyuncakları ... 225

Berberler ... 229

Sanatçılar, Komedyenler ... 232

Hayvanlar ... 236

Kaynakça ve Okuma Listesi ... 239

"Bence toplumu yapan, insanın tek başına,
kendi kendine yetmemesi, başkalarına gereksinmesidir...
Öyleyse bir insan bir eksiği için, bir başkasına başvurur,
başka bir eksiği için de bir başkasına.
Böylece birçok eksikler birçok insanın
biraraya toplanmasına yol açar.
Hepsi yardımlaşarak bir ortaklık içinde yaşarlar.
İşte bu türlü yaşamaya toplum düzeni deriz, değil mi?
Ama gereksediğimiz ilk ve en büyük şey, varlığımızı,
yaşamımızı sağlayan yiyecektir değil mi?
İkincisi barınacak bir yer, üçüncüsü de giyecek miyecek?
Şimdi bakalım, toplum bütün bu işleri nasıl görecek?
Kimi çiftçi olacak, kimi duvarcı, kimi dokumacı.
Aralarına kunduracıyı da yahut bedenimizin başka isteklerini
karşılayacak birilerini de katalım mı?

Platon, Devlet.II.369b-e

"Siz şehirdekiler, hepiniz kardeşsiniz, diyeceğiz onlara hikâyemizde.
Ama sizi yaratan tanrı hükmetmeye yakın
ve değerli olanlarınızın harcına altın kattı.
Siteyi savunan askerlerinkine gümüş,
işçilerin ve diğer zanaatçılarınkine de demir ve tunç."

Platon, Devlet.III.415a

"Toplumsal tabakalaşma sadece iktidar yapısının bir sonucudur."

Dahrendorf

"Hiçbir kültür ürünü yoktur ki aynı
zamanda barbarlık belgesi olmasın."

W. Benjamin

"Demos [halk] bir topluluğun adı olmazdan evvel,
topluluğun bir kesiminin, yani fakirlerin adıdır...
hesaba katılmayana... hesabı katılacak
bir şeyi olmayana gönderme yapar."

J. Ranciere

İmgeler dünyasında görünenin göründüğünden öte anlamlar taşıması, görünmeyenin görünür olma isteğinden kaynaklanır. Yaşanılan ile düşlenenin örtüşmemesindeki açıklıktan türeyen sanat, en azından başlangıçta varolmayanı varolan yardımıyla varlık dünyasına taşır. Bu yüzden arkeolojik sitlerde ve müzelerin mermer salonlarında sergilenen muhteşem eserler, bakışı büyüleyen estetikleri ardında bir hakikati gizlerler. Zihinleri normatif imgeler tarafından işgal edilenler, arkeolojik eserleri açığa çıkaran motivasyon, ilişkiler ve emek ağının acılar, sömürüler ve şiddetle örüldüğünü ya görmez ya da görmek istemez. Göz güzelle büyülenir, gönül kör olur.

Tarih: MÖ 346

Yer: Atina Agorası

Ordu seferden dönmüş, kazanılan zaferin ganimetleri paraya çevrilmek üzere agoraya dökülmüştü: Kılıçlar, kalkanlar, dizlikler, askeri kıyafetler, hayvanlar, esirler, köleler ve kadınlar... Bir savaşın geride bıraktığı acı dolu enkazın içinden koparılıp devşirilen her şey satılığa çıkarılmıştı. Yaban malları ucuza kapatmak isteyen yurttaşlar büyük pazaryerini ilgiyle doldurmuştu. Hepsini ince eliyor, ucuza almak için sık dokuyor, evirip çevirip altına üstüne bakıyorlardı.

50 yaşındaki Parrhasios, aklına düşeni yapmak için evden hızla çıkarak bu açgözlü kalabalığın arasındaki yerini almıştı. Ona ihtiyar bir erkek lazımdı; zamanın tüm çizgilerini yüzünde taşıyan, güneş yanığı toprağın rengini kendine ten seçmiş, aksakallı, gözleri burnunun kemerinden bir hayli derinde, siyah ve büyük. Kalın dudaklarıyla çevrili ağzı açıldığında yüzünün yarısını kaplayan ve iri dişlerini açıkta bırakan, vaktiyle güçlü olan biri...

Parrhasios, satıcıların itirazlarına aldırmadan, çok talep görmeyen yaşlı esirler arasında gördüğü her ihtiyarı saçından tutuyor, canlarını acıtmak için onlara tekme atıyor, yüzlerinin aldığı şekli inceliyordu. Kumaş parçalarının kapatamadığı vücutlarını, kaslarını gözden geçirdikten sonra kollarını

kaldırıp ellerini kontrol ediyordu. Arzuladığı bedenin elleri büyük ve kolları güçlü olmalıydı.

Parrhasios nihayet esir askerler arasında aradığını bulmuştu. Ak düşmüş gür saçları, güçlü çenesi, uzun kaslı kolları ve geniş omuzlarıyla zamana inat dik duran, satılık bir beden. Pazarlık yapmadan yüksek bir rakama aldığı bu ihtiyar askerin ellerini bağlayan zincirden tutarak, emin adımlarla atölyesine doğru yürüdü... Kendini karşılayan kölelerine, adamı hazırladığı düzeneği bağlamalarını emretti. Uzun süren bir arayıştan sonra umduğundan iyi bir model bulduğu yüzünden anlaşılıyor, kafasındaki resmi tuvale aktarmak için sabırsızlanıyor, bir an önce işe başlamak istiyordu.

Rahipler siparişi verirken *"Öyle bir resim yap ki onu gören hiç kimse tanrılara karşı gelmeye cesaret edemesin!"* demişlerdi.

Tanrının, söz dinlemeyen asi ve günahkâr Prometheus'a verdiği cezanın temsilini tuvale yansıtacak, insanları günahtan uzak tutacaktı. Sorumluluğu büyüktü. Ellerinden bronz mıhlarla çakılarak kayalara gerilmiş ihtiyar Titan'ın yüzündeki acı, cehennemin sınırsız işkencesini yansıtmalı, tanrının büyüklüğünü göstermeliydi. Kartalın tenine batan güçlü tırnaklarının yırttığı etinin yangını, kaburgalarının hemen altından sarkan parçalanmış karaciğerinin yanında önemsiz bir teferruat olmalıydı. Bu acının sonsuzluğundan ibret alınmalı, resmi gören gördüğünün ötesinde bir anlam çıkarmalı ve tanrılara saygıda kusur etmemeliydi. Velhasıl bu resim yurttaşlara kim olduklarını hatırlatmalıydı.

Olynthoslu ihtiyar asker tezgâha gerilmiş, tuvalin başındaki Parrhasios için *tekhne'den imgeye* yolculuk başlamıştı. Amacı, ciğeri kartal tarafından parçalanan bir insanın yüzündeki acıyla, yaşanan dünyanın sınırlarını aşarak gayba varan bir imgeydi. Görünmeyene görünenin görüntüsünde bir varlık alanı açmaktı.

"Biraz daha gerin kollarını!" diye bağırdı. *"Ellerine çaktığınız çiviler kemiklerini parçalamalı! Yarın karnını boydan boya, dökün ciğerlerini boşluktan dışarı..."*

Aradığı acıyı yaşlı askerin yüzünde henüz göremeyen Parrhasios, öfkeyle etrafa emirler yağdırıyor, küfür ve tehditlerle kölelerinden, modeline daha çok acı vermelerini istiyordu. Kemikleri çatırdayan, yalvarmaya başlayan yaşlı askerin ağzından dökülen sesler Parrhasios'u daha da sinirlendiriyordu. Bir insanın şimdiye dek görebileceği en büyük acı ifadesini bulmak için gözlerini adamın yüzünden ayırmıyor, *"Dayan!"* diyordu. *"Çektiğin acılar bütün insanları günahtan ve tanrının azabından koruyacak, sık dişini biraz!"*

Dönen makaralarla birlikte kaburga kemikleri iyice gerilip ayrılmaya başlayan ihtiyar askerin, acıdan taş kesilen dudaklarından son sözleri dökülmüştü:

"Ölüyorum."

Parrhasios'un gözleri parladı, aradığını bulmuştu:

"Sakın bozma!"

Günümüze ulaşmamış olsa da bu tuvalde resmedilen, Zeus'un kibri yüzünden sonsuza dek kartal tarafından ciğerlerinin parçalanması cezasına çarptırdığı acı içindeki Prometheus'tu. Oysa sahne gerisinde bir şiddet sarmalı yer alıyordu: Köleler, sınıfsal çatışma, savaş, esir, işkence... Bu tahakkümün temel motivasyonu inanç, dünyayı kuşatan tanrı ve onun insanlar üzerine uyguladığı şiddettir. Hiç sözü edilmeyen ise acıyı olabildiğince görünür kılmanın kibriyle tanrısal ceza kavramını estetize eden, onu izleyenin zihnine imleyen ressamdır.

Komünist Manifesto'da Marks ve Engels "İnsanlık tarihi bir mücadele tarihidir; ırklar, bireyler arasında değil sınıflar arasında cereyan eder." diyerek yaşamın ve tarihin merkezine sonunda proletaryanın kazanacağı bir çatışmayı yerleştirmişlerdi. Bu iki düşünür her ne kadar geride bir sınıf tanımı bırakmamış olsalar da uygarlık tarihinin en marazlı yan ürünlerinden "sınıflı toplumu" dolayısıyla da sınıf çatışmasını gündeme taşımışlardı. Uygarlığın başından itibaren

ortaya çıkan siyasi iktidar ve yakın çevresinde oluşan ayrıcalıklı azınlık, çoğunluktaki diğerlerinin emekleri, bedenleri ve hatta yaşamları üzerinde hak iddia ediyordu.

"Toplumsal hayvan" veya "Homo politikus" gibi pek çok tanımlama girişimi olsa da insanı birkaç kelimelik genellemeyle bir cümleye sıkıştıramayız. Çünkü insan nihai bir form değildir. O her şeyden önce süreçsel bir canlı, evrimsel yaşanın ilişkisel akışı içinde binlercesiyle birlikte bir formdan başka bir forma giren bir metamorfik canlıdır. Bu yüzden insanın tanımı ancak bağlamıyla ve kronolojiyle olanaklıdır. Bundan 4 milyon yıl önce yaşamış insan atasına "toplumsal hayvan" ya da Homo politikus denmesi mümkün değildir. Bu zaman akışı içinde diğerleriyle ilişkisellikte varlık ve form bulan insanın dönüşümü çizgisel değildi. Aydınlanmacı ana akım bilim dünyasının algıladığı gibi ilkelden yetenekliye bir gelişim gözlenmez. Ne eski atalar ilkel ve gelişmemişti ne de bugünün insanı daha akılı ve meziyetlidir. Zaman ve yapılan araştırmalar bunca uzun yolculuğun her aşamasında insanın kendini hayatta tutacak adaptif davranışlar geliştirme yeteneğine sahip olduğunu göstermiştir.

Hayatta kalma başarısıyla varlığını bugüne taşımış insanı toplumsal ve politik bir hayvan yapan uygarlığın ortaya çıkışıdır. Uygarlıksa bir gelişmenin, keşfin ya da becerinin değil yaşam akışına uygun bir değişimin sonucu, aynı zamanda bir hayvandan insan inşa etmenin dönüm noktasıdır. Milyonlarca yıl doğada diğer türlerle diyalektik biçimde yaşayan "homo", uygarlıkla birlikte, doğayla arasına kendi elleriyle inşa ettiği evlerin duvarlarından sınırlar örmüş, doğal olanın serbestliğindense kültürün politikasına sığınmış, yasal zemininde esaret içinde yaşarken dahi ona övgüler düzerek geleceğe hep umutla bakmıştı. Kalabalıklar halinde bir arada yaşamaya başlayan insana "güvenli" bir gelecek sunan uygarlık onu garanti alacak bir üretimi ve birikimi de zorunlu kılmıştı. Uygarlığın "çalışma" koşulu mutlu azınlık dışındaki çoğunluğun şimdiki zamanını elinden almış, beklentiyi, yaşamı

ve umudu geleceğe taşımıştı. Mülkiyet, hukuk, ahlak ve gelenek gibi iktidar alanlarının yasal dünyasını dayatarak yaşamı siyasallaştırmış, doğanın hayvanını "Homo politikus"a döndürmeyi "başarmıştı".

Bununla birlikte arkeolojik çalışmalar ilk kurulan köylerde yaşayanların eşit olmadıklarını, toplumsal konumlarının giderek birbirlerinden farklılaşmaya başladığını, ayrıcalıklı sınıfın görünür izler bıraktığını gözler önüne serdi. Homo politikus'un yaşamındaki ahengi sağlamak iddiasıyla öne çıkanlar, çoğunluğu sınırlarını kendilerinin çizdiği sınıfının kaderine mahkûm etmiş ve toplumsalın dengesini kendi lehlerine bozmuşlardı. Toplumsal yaşama dahil olanlarla bedenlerinin içine hapsedilenler arasında başlayan bölünme giderek daha da çeşitlenmiş öyle ki insan olmak bile kendi içinde sınıflara bölünmüştü. Uygarlığın toplumsal olma koşulu olan gelecek güvenliği tarımla birlikte "artı ürünü" dayatmış, "üretim süreçleri" toplumu kabaca çalışanlar ve çalışmayanlar olarak ikiye ayırarak yeni bir mücadelenin başlangıcına işaret etmişti: Sınıf Mücadelesi. Gücünü göklerin ilahlarından aldığını ileri süren ayrıcalıklı aristokrat sınıfın "doğal-tanrısal" iktidarı ve doymak bilmez iştahının neden olduğu emek sömürüsünün, beden istismarının, üretim ve tüketimdeki eşitsizliğin sınıf kavramı içinde yasallaşmasına ve hatta dinselleşmesine yardımcı olmuştu.

Bir Kader ve İnanç Öğesi Olarak Sınıflı Toplum

Bir Macar anlatısına göre, cennetten kovulan Âdem ve Havva'nın dünyevi yaşamlarında hepsi birbirinden güzel çok sayıda çocuğu olmuştu. Âdem'in tarlayı işlemek üzere evden ayrıldığı bir gün Havva da çiçekleri ve ağaçları sulamaya başlamış bu esnada yılan kılığına girmiş şeytanın onu izlediğini fark etmemişti. Yılan Havva'nın karşısına çıkıp ona elma vereceğini söyleyince Havva bu sözlere kanmış, kısa süre sonra da şeytandan hepsi birbirinden çirkin ve pis birçok çocuk dünyaya getirmişti. Bir süre sonra Tanrı çocukları

yeryüzünde ziyaret etmek isteyince Havva'ya onları bir araya toplamasını emretti. Fakat Havva, çirkin ve pis olan çocuklarını Tanrı'nın huzuruna çıkarmak istemedi. Bu nedenle onları sakladı ve Âdem'den doğurduğu güzel çocukları toplayıp onlarla Tanrı'nın huzuruna çıktı. Tanrı bu çocukları kutsadı ve onlara güzel bir gelecek verdi, hepsi eğitim alacak, toplumdaki en yüksek konumlara erişeceklerdi. Çirkin çocuklarsa Tanrı tarafından kutsanmadıkları için eğitimsiz ve fakir kaldılar, toplum tarafından onaylanmayan, diğerlerinin mallarını mülklerini çalmaya çalışan hırsızlara dönüştüler. Macar kültürünün derinlerinde zenginler ve fakirler arasındaki ayrımın nedeni bu cinsiyetçi ve ırkçı mitik anlatıyla anlam kazanmıştı. Buna göre, sınıfsal yapı ve çatışma tanrısal bir veriydi, zenginin zenginliği ile fakirin fakirliği genetikti, değiştirilemezdi.

Sınıfsal farklılığı tanrısal kadere dayandıran bir başka anlatı da Avustralya'dan gelir. Kadın kimliğini yeniden inşa ederek ikincil bir pozisyona yerleştirmeyi hedefleyen bu ataerkil anlatıda da benzer bir kurgu karşımıza çıkar. Buna göre cennetten kovulduktan sonra Havva şehvetine yenik düşmüş ve o kadar çok çocuk doğurmuştu ki bundan utanıyordu. Tanrı çocukları görmek için ziyarete geleceğini söylediğinde bunca çocuk yapmasına yol açan şehvetinden çekinip çocukların bir kısmını ona göstermemeye karar vererek 900 çocuktan 500'ünü saklamıştı. Böylece Tanrı Havva'nın karşısına çıkardığı 400 çocuğu ödüllendirip takdis etmişti. Bu olayın dünyadaki zenginlerin ve yoksulların kimler olacağını da belirlediğine inanılmıştı; mutlu ve zenginler tanrının ödüllendirdiği çocukların soyundan gelirken mutsuz ve yoksulların kaynağı Havva'nın utanıp tanrının huzuruna çıkarmadığı çocuklarıydı.

Benzerlerini bolca bulduğumuz bu anlatılar zenginliğin ve yoksulluğun tanrının inayeti olduğunu, bir kader olarak insana doğuştan yazgılandığını anlatır. Hepsi tanrısal kaynaklara atıf yapan bu söylenceler, yoksulların yoksulluğunu

zenginlerin de zenginliğini içselleştirmesini ve dayatılan yaşam koşullarının kabullenilmesini sağlamak amacıyla üretilmiş olmalıdır. Bu anlatılardan bir tanesinde Havva'nın gösterdiği çocukları Tanrı ihya edip onlara ve onların soyundan gelenlere kral, imparator, aristokrat, rahip ve bilge olmalarının yolunu açmıştı. Bunun üzerine Havva, diğer çocuklarını da bu cömertlikten paylarını almaları için toparlayıp getirdiğinde bu kez Tanrı onlara balıkçılık, terzilik, ayakkabıcılık gibi hizmet sektöründen işleri uygun görmüştü. Havva çocukları arasındaki bu orantısız ve adaletsiz sınıflamaya karşı çıkınca Tanrı yaptığı ayrımı savunmuştu. *"Herkesi kral, imparator ve efendi yaparsam dünyadaki işleri kim yapacak, kim ekin ekecek, harman dövecek ve ekmek yapacak ya da kim nalbant olacak, terzi olacak?"* demişti. Ona göre insanların tümü bir bedenin organları gibi organize hareket etmeli ve herkes yerini bilmeliydi.

Bu anlatıların sınıflı toplumlarda ayrıcalıklı sınıf tarafından üretildiğine kuşku yoktur. Nitekim bunlar kültürün iktidarının toplumsal yapı üzerinden üst yapıyı belirleme çabasının anlatılarıydı. Muhtemelen de ortaçağın feodal nüfuslarının yaşadığı yerleşimlerde aristokrat ve burjuva sınıfının ellerinde tuttuğu iktidarı tartışılmaz bir hale getirmek için göksel bir referans bulma çalışmalarının sonucunda ortaya çıkmıştı. Sınıfı kader/yazgı olarak toplumsal bilince yerleştirme arzusu taşıyordu. İnanç içerikli bu tür sınıf tespiti yapan mitlerin üretiminin kiliseyi de kontrol altında tutan iktidarların işi olduğu açıktır.

Aynı anlatı yapısı cinsiyet rollerinin farklılığı için de üretilmişti. Buna göre Havva'nın 12 kızı 12 de oğlu olmuştu. Tanrı onları ziyaret etmek istediğinde Havva, kız çocuklarını saklayarak oğullarını onun huzuruna çıkarmıştı. Tanrı, karşısındaki erkek çocuklarına iyi talih, mutluluk ve güzel şeylerle dolu bir hayat vaat etmişti. Bunu gören Havva hemen harekete geçerek kız çocuklarını da toplamış ve Tanrı'nın huzuruna getirmişti ancak artık çok geçti. Kızlara verilecek iyi

bir şey kalmamıştı. Bu anlatının uygarlığın bedenlere dayattığı cinsel kimlik ile onlardan beklediği rollerin tanrının yasası olduğunu gösterme çabasından ortaya çıktığı çok açıktır. Benzer biçimde ırksal sınıflamayı tanrısal bir kaynağa bağlama çabasını içeren anlatılar da vardır. İnsanın yaratılması için ihtiyaç duyulan toprağı almak üzere yeryüzüne gönderilen Azrail'in getirdiği sarı, beyaz ve kırmızı toprak insanların renklerini belirlediği gibi davranışsal farklarının da nedeni olarak gösterilir.

Tanrıların Sınıfları ve İnsanın Varlık Nedeni

Sınıfsal ayrımın dinsel boyutlarına vurgu yapan sadece semavi inançların anlatıları değildi elbette. Bunların daha eskiye giden benzerleri de vardı ve en çarpıcı olanı kuşkusuz Mezopotamya'da dillendirilmiş olanıydı. Buna göre henüz daha insan yaratılmamışken tanrılar arasında patlak veren şiddetli savaşı genç tanrılar kuşağı kazanmış ve dünyanın hakimiyetini elde etmişlerdi lakin çok büyük sorunlar vardı. Tanrılar arasından hiç kimse çalışmak istemediği için besin üretme sorunu ortaya çıkmıştı. Her biri dünyanın ve yaşamın bir meselesinin sorumluluğunu üstlenmiş tanrılara toprağı işlemek onur kırıcı görünmüştü. Bunun üzerine Anunnaki olarak isimlendirilen ve sayıları bir hayli kalabalık olan ikincil tanrıları yeryüzüne indirerek çalıştırmak üzere görevlendirmişlerdi. Anunnakiler kısa sürede işin üstesinden gelseler de bir süre sonra çalışmayı reddetmişlerdi. Bu kez onların yerine İgigu adıyla anılan ve sayıları 300'ü bulan daha küçük tanrılar yeryüzüne indirilmişti. İgigular sürekli çalışıp toprağı işliyor, hasat yapıyor ve besin üretiyorken diğer tanrılar yan gelip yatıyordu. Bu eşitsiz iş bölümünün sürdürülemez olduğunu düşünen İgigular da bir süre sonra kazan kaldırmış çalışmak istememişlerdi. Büyük tanrılar İgiguların şikayetlerini dinleyince onlara hak vermiş ve bu duruma bir çözüm üretmesi için topu Enki'ye atmışlardı. Arzuları hiç durmadan

ömrü boyunca çalışacak ve buna isyan etmeyecek birilerini yaratmaktı. Enki hayal ettiği forma uygun hazırladığı kalıpların içlerine döktüğü çamurla bir insan yaratarak tanrıların onayına sunmuştu. Herkesin onayından geçtikten sonra Tanrıça Ninmah bu işle görevlendirilmişti. Üretilen insanların beğenilmesi üzerine tanrılar arasında bir parti düzenlenmiş ve sarhoş olana kadar içilmişti. Ninmah sarhoş döndüğü atölyesinde kilden insan üretmeye başlayınca olanlar olmuş, kültürün onaylamadığı insanlar meydana gelmişti. Öyle ki yaratılanların kimi kör, kimi kısır, kimisi de topaldı. Ninmah bu duruma hemen bir çözüm üreterek bu insanları bazı yeteneklerle donatıp "kullanışlı" hale getirmişti. Örneğin gebe kalamayan kadına haremde kalma kaderi yazılırken cinsiyetsiz ya da hadım olanlar güvenli bulundukları için kralın hizmetine sunulmuşlardı.

Mezopotamya tanrılarının bile sınıflı bir yapıya sahip olduğunu aktaran bu mitik anlatı, zihinlere sınıflı toplum yapısını göksel tanrılar topluluğunun yeryüzündeki yansıması olarak aktarıyordu. Diğer yandan sınıflı yapının belirleyicisi olan çalışmanın da bir ibadet olduğunu vurgulamakla kalmıyor çalışmanın buna mahkûm edilen sınıfın tanrısal yazgısı olduğuna da işaret ediyordu. Böylece çalışmakla mükellef sınıf, ömrü boyunca her gün bıkmadan usanmadan iş yüklenecek ve bunun kendisine verilen dünyevi bir sınav olduğuna inandığı için isyan etmeyecekti. Tanrılar arasında dahi olmayan eşitlikçi yapıyı insanların arasında talep etmenin cüretini gösteremeyecekti.

Toplumdaki üretim koşulları ve sürecinin tüm aşamalarında konumları diğerleriyle ilişkisine göre sabitlenen grupları sınıf olarak tanımlamak yanlış olmaz. Yasal, etnik, ekonomik veya toplumsal göstergeler sınıf kavramının içeriğinin belirlenmesinde önemli etkenlerdir. Bu göstergelerin eşitsizliğinde

ortaya çıkan sınıfların bireyleri, sınıfın tanımına uygun yazılı olmayan yasalarla sınırlı bir kimliğin içerisine doğarlar. Bu yüzden sınıfların varlığı sınıflar arasındaki gerilim ve mücadeleyi de içerir. Üretim sürecinin değişik safhalarında konuşlanan sınıflar arasında her zaman bir mücadele olduğu kabul edilir. Özellikle üretimin temelini toprağın oluşturduğu dönemleri içeren antikçağda, hammaddelere, kaynaklara ve üretim araçlarına sahip olan ayrıcalıklı azınlık ile yeteneği, emeği ve bedeniyle üretim sürecine katılan daha kalabalık diğer kesimler arasındaki mücadele, Marx'ın işaret ettiği sınıf mücadelesinin kapitalizm öncesi en eski örneğini oluşturur. Bu nedenledir ki sınıf çatışması, insan yaşamında çalışmanın düzenli bir yer işgal etmeye başladığı Neolitik Dönem tarımsal köy yerleşimlerinden itibaren uygarlığın karakterini de oluşturmuştur. Beden ve emektenden ibaret kılınmış sınıfın ayrıcalıklı sınıflar tarafından sömürülmesi gerilimin asıl kaynağıdır. Artı değer elde etmenin yolunun artı emekten geçtiğini kısa sürede öğrenen ayrıcalıklı sınıf, üretim kaynaklarını ve sürecini kontrol ederek erken dönemlerden itibaren daha fazla sömürünün yollarını aramıştır. Özellikle Yunan ve Roma gibi tarihsel kültürlerin köleci toplumlar olmasının altında bu miras yatar. Mülk sahipleri, ruhban sınıfı, aristokrasi, askerler, tüccarlar, mülksüzler, özgürler, köleler ve hatta kadınlar antikçağın sınıflarını oluştururdu. Mülk sahipleri ve diğerleri arasındaki mücadele siyasi bir mücadele idi ve bu MÖ 7. yüzyıldan itibaren tüm yasalarıyla devletin de taraf olduğu politik bir mücadeleye dönüşmüştü. Sömürgecinin, mallarını, mülklerini ve haklarını korumayı esas alan ilk yasal düzenlemeler, insanları gelirlerine göre sınıflara ayırıyor, mücadelenin taraflarını da resmen belirlemiş oluyordu. Mülksüzler, kiralık emekçiler, yoksul işçiler, kadınlar ve köleler sömürülen sınıfın genelini oluşturuyordu. Oligarşik (zenginlerin yönettiği fakirlerin yönetimden dışlandığı) düzen, sürekli birbirleri için problem olan ve temelde çatışan iki sınıfın ortaya

çıkmasında önemli bir rol oynuyordu. Antikçağın düşünce dünyasını da etkisi altına alan bu sınıflı yapı, Platon ve Aristoteles gibi isimlerin düşüncelerini de etkilemiş, bu filozoflar çalışmalarında ideal toplumsal düzeni oluşturabilmek için sınıflı ve dikotomik bir toplum yapısı modeli öngörmüşlerdi. Özellikle Aristoteles'in uygun gördüğü dikotomide yoksullar ve zenginler veya mülk sahibi olanlar (hoi tas ousias echontes) ve mülksüzler (hoi aporoi) vardı.

Antikçağın 'Öteki'si: Kadın

"Mülkiyetin çekirdeği, ilk biçimi kadın ve çocukların kocanın kölesi olduğu ailede yatar. Ailedeki bu gizil kölelik, ne kadar kaba da olsa, mülkiyetin ilk biçimidir."

Marx ve Engels

"Mallı mülklü kadınla neden evlenmek istemem soruyor musun? Karıma varmak istemem de ondan. Kocasından aşağı olmalı hatun, Priscus. Başka türlü eşitlik olmaz erkekle kadın arasında."

Martialis

İnsan yaklaşık 4 milyon yıllık evrimsel yürüyüşünün son 10 bin yılında tesis ettiği uygarlıkla birlikte yaşamını toplumsalın dünyasına taşımış, rasyonel örgütlenmiş sosyal çarkın bir parçası olmayı kabul etmişti. Bireysel özgürlükleri terk ederek dahil olduğu bu örgütlü toplumun yasalarına biat etmek onun temel vazifesi olmuştu. Bu sosyal yapı, üyeleri tarafından kabul görmüş göstergelerin toplamından teşekkül ediyordu. *Dil*, bu göstergelerin oluşumunda ve insanlarla iletişiminde dolayımsız bir rol üstleniyordu. Sosyal yapıyı oluşturan her birey bu sisteme dil yoluyla katılabiliyor, bireyden *özneliğe* her seyahat, dilin taşıdığı kültürün grameri aracılığıyla gerçekleşebiliyordu. Dil dışında özneliğe izin vermeyen uygarlık dili özne olmanın tek koşulu olarak dayatıyordu. Özne ile örgütlü toplum arasındaki her türlü ilişkilenme bu simgesel yasayla mümkün kılınıyordu. Toplumsal değerler ve mana dünyası, bireylerin kullandığı dilin oluşturduğu ve toplumun kabulünden geçmiş göstergeler tarafından sürekli olarak yeniden inşa ediliyordu. Sosyal yapı, bünyesinden türettiği ve kendi varlığına aykırı olmayan, iktidar ve ona hizmet eden ideoloji ve bilim gibi dil yapıları sayesinde sosyalin ihtiyaç

duyduğu anlam dünyasını kendi meşrebine uygun şekilde sürekli yeniden oluşturuyordu. Bu anlam dünyasının içinde kalan her şey, iktidarın dilinden payına düşeni alıyor ve bununla yetinmek zorunda kalıyordu. Doğa, hayvanlar, toprak, yaşam dille örülüyor ve bir semiosfer oluşturuluyordu. Buna itirazı olanın kökleri binlerce yıl öncesine dayalı bu kültür canavarıyla savaşmayı göze alması gerekirdi. Bu nedenle sosyal yapı içine doğan her bebek, dille tanıştığı andan itibaren kişisel ve biyolojik doğasından gelen kimi öznel davranışları terk etmek üzere sıkı bir eğitimden geçiriliyordu. İktidarın onayıyla özne olmak ancak bu uzun ve zorlu sürecin sonunda bir mükâfat(?) olarak takdim ediliyor, kişisel *arzu*lardan ve *haz* talebinden vazgeçmek eğitimin temelini oluşturuyordu. Aksi bir durumda, yasaların ve yasakların devreye girmesiyle bir trajedi ortaya çıkabilir, hastalıklı olarak teşhis ve tecrit edilmekten, katli vaciptir fetvasına kadar her türlü tehdit gündeme gelebilirdi. Böylelikle iktidar yapılarının dışında cinsiyetli bir özne üretiminin olanakları da kısıtlanıyordu. Çünkü cinsellik ve bedenlerin cinsiyetlenmesi iktidar ilişkisinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor ya da üretiliyordu. Dolayısıyla iktidar yapılarını ortaya çıkaran koşullardan önce ne bir cinsiyetten ne de cinsiyet rolünden söz etmek mümkündür. Uygarlık süreci içinde iktidar dünyasına dahil olmuş hiçbir beden kültür tarafından üretilmiş cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kıyafetinden azade değildir.

Güvenlik ve üremeyi amaç haline getiren cinsiyetçi uygarlık ideolojisi menfaatleri çerçevesinde ürettiği cinsiyet rollerini herkese dağıtıyordu. Tüm bireyleri iki cinsel kimlikte toplamaya kararlı ataerkil ideolojinin mağdurları bu ikili kimliğe varlıklarını sığdıramayan diğerleriyle birlikte en çok da kadınlardı. Uygarlık sürecinden itibaren bu sosyal yapının iktidarını elinde bulunduran eril söylem, toplumsal *cinsiyet rollerini* (gender) dağıtırken adil davranmamış, sosyal yapıyı oluşturan *cins*lerin manasını da kendi huzurunu kaçırmayacak biçimde şekillendirmişti. Bugün feminist literatür *cins*'in

de doğal olmadığına, hâkim eril iktidar tarafından yüklendiğine işaret ederek sesini yükseltmektedir. Buna göre dilsel göstergeler tarafından oluşturulan cinsiyet, doğal olana cinsel özellikleri ve kimliği atayan söylemsel bir anlam taşıyordu. Anlam dünyasında geriye dönük olarak yapılacak arkeolojik bir kazıyla, ancak dil yoluyla inşa edilmiş anlamlar öncesi erken tabakaya inildiğinde karşılaşılacak olan tanımsız, esnek ve akışkan *doğanın cinsi*dir. Binlerce yıllık sürecin hâkimlerinin cinse yüklediği anlam tabakaları, onun sabit olmayan doğal yapısını tahrip etmiş ve zihinlerde her iki cins arasındaki farklılığın biyolojik olduğu dogmasını inşa etmişti. Böyle bir bakışla bugüne kadar doğal olduğunu düşündüğümüz birçok alanın doğasının çok eski tarihlerden itibaren dille örüldüğü olduğu sonucu çıkarılabilir. Toplumsal uzlaşı dünyası için tasvip edilmeyen ya da tehlikeli bulunan kimi doğal yapıların anlamı, rasyonel bütünleşme için insan merkezli olarak yeniden *yapılandırılmıştır. Bu durumda uygarlık içinde bedenler ancak hâkim ideolojinin söylemiyle/atamasıyla cinsel kimliklerine sahip olabilmekteydi.* İktidari söylem, bedenlerin cinsel kimliklerine roller biçerken onun kabul edilmesini kolaylaştıran kimi betimleyici göstergeler de üreterek ortaya çıkan yeni bedensel, cinsel faaliyetlerin doğal kabulünü sağlıyordu. Bedenlere cinsel kimliklerini yükleyen ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerine düşünen söylem aynı dile sahip olunca, sosyal için rasyonel olan ilişkilenme süreci iktidar lehine devam etmişti. Dolayısıyla beden, cins ve cinsiyet gibi konuları çalışma nesnesi olarak kabul eden bilimsel düşünüşlerin eyleyiş normları ve problematiği de bugüne kadar kadınların aleyhine devam edebilmiştir.

Uygarlık tarihi içinde önemli bir yeri bulunan *antikçağ* kültürü, kadınların mağduriyetinin ve erkek egemenliğinin zirve yaptığı süreci içerir. Erkek egemenliğinin, yasanın ve dilin sembolü olan *fallus* hiçbir kültür ve dönemde bu denli baskın bir imge olmamıştır. Özellikle Yunan kültürü ve sanatı,

eril kültürün hâkimiyeti açısından kadın çalışmalarında büyük önem taşır. Birinci ve ikinci dalga feminist literatürün de sempati beslediği Girit ve Myken kültürünü mirasları arasında bulunduran Antik Yunan kültürü, kurucu kutsal metinleri *Homeros* ve *Hesiodos*'un eserleriyle eril söylemin iktidara taşındığı bir süreci başlatmıştı. MÖ 1200 yılı civarında Akdeniz çevresinde yaşanan büyük savaşların ardından yükselen bu kültürel birikim, başat eril iktidarın temelleri olarak değerlendirilmelidir. Cinsiyet rollerinin keskin çizgilerle sınırlandırıldığı bu kültür, kendisinden sonraki uygarlık sürecini de derinden sarsmış, günümüz düşünsel ve sosyal yapısını da etkilemiştir. Yaklaşık bin yıl süren bu kültürel ve siyasal hareket, yazıdan sanata, inançtan günlük yaşama kadar ihtiva ettiği feodal erkek egemen yapısıyla, bazı yazarlar tarafından *fallokratik* bir sistem olarak sınıflandırılır. Batı dünyasının kültür kökeni olarak kabul ettiği antikçağ kültürü, hemen her köşe başında, toplumsal yaşamın ve hatta dinsel hayatın tüm aşamalarında karşımıza çıkan fallik gösterenler nedeniyle dikkat çeker.

Antikçağa dair yapılacak bir söylem çözümlemesinde ilk gözden geçirilecek olanlar hiç kuşkusuz kutsal metinler olmalıdır. Toplumun oluşturduğu normatif dünyanın kurucu söylemini kutsal metinler kurgular. Dil sayesinde üretilen mana dünyasının zeminini teşkil eden bu kurucu metinler, sosyal yapının inşası ve yeniden üretilmesi için iktidarın elini güçlendiren yapıları içerir. Son iki bin yıla gelene dek yaşamın her öğesine verilen anlam dilin organize ettiği toplumsal değerler dolayımıyla inşa edilmişti. Bu nedenle de göstergelere yüklenen mana uzun yıllar seküler olamamış, yaşanılan ile zihne kodlanan arasındaki farklılık metafizik dünyaların aranmasına neden olmuştu. Özellikle insan eliyle yapılmış yazılı yasaların hiç olmadığı veya yeni başladığı dönemlere ait Homeros ve Hesiodos'un eserleriyle buna benzer kurucu dinsel metinler, toplumun sosyal yasalarına,

evren tasarımına, düşünsel ve inançsal yapılarına ilişkin en önemli kayıtları sunarlar.

Antikçağ Ege toplumu için kutsal kitap olarak kabul edilebilecek ilk metin kuşkusuz *Theogonia*'dır. MÖ 8. yüzyılda kaleme alındığı bilinen bu metnin yazarı Hesiodos, anlattıklarının kendi hayal dünyasından kaynaklanan şeyler olmadığına, bilakis bunların tanrıların isteği ve izniyle ortaya çıktığına vurgu yaparak eserinin *kutsal kitap* olduğunu ima etmektedir. Kendi ifadesine göre Hesiodos dağlarda, işkembesinden başka bir şey düşünmeyen bir çobanken, gök tanrı Zeus'un kızları, esin perileri Mousalar gelmiş ve ona vahiy yoluyla Theogonia'yı vermişlerdi.

"Selam size Zeus'un kızları,
Verin bana o büyülü sesinizi,
Kutlayın benim dilimden ölümsüzler soyunu"

(Hesiodos, Theogonia 103-104).

Günümüzde bir mitoloji kitabından öte bir anlam verilmese de Theogonia Antik Yunan toplumunun kutsal kitabıydı ve ona itibar eden halkın nasıl bir inanç evreninde örgütlendiğini gösteren birinci elden ilk kaynaktı. Bu denli olmasa da Homeros'un eserlerini de tali dinsel kaynaklar (belki de apokrif metinler) olarak kabul etmek kültürün kuruluşunu anlamak için önemlidir. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik çalışmalar neticesinde hakkında bilgi sahibi olduğumuz antikçağ kültürünün ve sosyal yapısının merkezinde, bu kutsal metinlerin bulunduğunu düşünmek aydınlatıcı olacaktır. Başka bir ifadeyle bu eserler Yunan toplumsal yapısının kurulumunda iktidarı temsil eden dinsel, yasal düzenlemelerdi. Toplumsal göstergelerin, değerlerin ve anlam dünyasının oluşumunda temel rolü üstlenen iktidarın yazılı kaynakları olarak yaşamı ve yaşayanların evren algısını tanrısal sözle inşa eden metinler olmuşlardı.

Antikçağ inancının temelinde yatan eril iktidar, fallokratik despotizmi tüm kurumlarıyla tesis etmişti. Dini metinlerin

yardımıyla kadınların ötekileştirilmesine de kutsal bir anlam katan bu kadim kültür, eril aklın selametini merkeze almıştı. Neredeyse tüm dünya inançlarının başlangıcında olduğu gibi Yunanlar da önce erkeklerin yaratıldığını düşlüyorlardı. *Havva* yaratılana kadar *Âdem'in* günaha ve kötülüğe bulaşmadığı inancını merkeze koyan semavi dinlere benzer biçimde Yunan halkı da ilk kadın yaratılana kadar dünyada sadece erkeklerin olduğuna ve kötü hiçbir şeyin bulunmadığına inanıyordu. *Zeus* daha en baştan kadını *öteki* olarak yaratmıştı. Erkeklere ve onların hamisi olan *Prometheus*'a duyduğu öfke, *Pandora*'yı yaratmasına neden olmuştu. Bu ilk kadın içinde her türlü musibeti, dünyayı kötüleştirecek ve kirletecek hemen her unsuru barındıran bir kutuyla/sandıkla insanın günahkârlığının müsebbibi olarak zihinlere imlenmişti. Onun kutusundaki tek iyi şey ise düşleri geleceğe taşıyan ve uygar yaşamın sınıfsal şiddetine dayanma gücü veren *umut*tu.

Hesiodos'un oğluna verdiği nasihatlerden oluşan *İşler ve Günler* (Erga kai Hemera) adlı eserinde bu inancın sosyal yansımalarını da buluruz. Özellikle *"Sofradaki yeri öküzden sonra gelen"* toplumun *öteki*si kadının sosyal yaşam içindeki konumuna dair veriler dikkat çekicidir. Görünen o ki Hesiodos'un içindeki baskın eril söylem kadın söz konusu olunca adeta coşar.

"Takıp takıştırıp, kıçını sallayıp
Aklını çelmesin kadının biri.
Gözü ambarındadır diller dökerken sana,
Ha kadına güvenmişsin, ha bir hırsıza..."

"Bir evin olsun, bir karın, bir de öküzün.
Karını parayla satın al ki
Gereğinde yürüsün öküzün ardından..."

"Bir kadının yıkandığı suda
Bir erkek yıkanmamalı hiçbir zaman.
Bundan da kötülük gelir, bir zaman için de olsa..."

(Hesiodos, İşler ve Günler, 370-375; 405-408; 753-755).

Antikçağ toplumlarında kadınların öteki olarak konumlanmasının izlerini felsefede de bulmak mümkündür. Felsefi düşüncenin üzerinde hemfikir olduğu konulardan birisi, kadın ve erkek bedenine yüklenen manadır. Erkeği akılla özdeş kılan bu düşünce kadını salt bedenden ibaret görmüştü. Hâkim ideolojik güçlerin toplumsal dil yoluyla her iki cinse yüklediği bu anlam, onların sosyal rollerini de belirliyordu. *Sokrates* ve *Platon* gibi düşünürler, doğanın bir akıl çevresinde örgütlendiğini düşünüyorlardı. Bu nedenle de bu kurgunun anlaşılabileceği bir mertebeye yükselmek için aklın önündeki engelleri aşmak, bedeni ehlileştirmek, arzulardan uzak tutmak gerektiğine inanıyorlardı. Dünyevi hazlar ve *kadın bedeni, erkek aklın* uzak durması gerekenler arasında sayılıyordu. Sonrasında ortaya çıkan doktrinleri de etkileyen bu düşünce yapısı arzuların tatminsizliği üzerine temellenen bir uygarlığın kurulumunu sağlamıştı. Bu felsefi yaklaşımların toplumsal düzeni en az dinsel metinler kadar etkilediği ortadadır. Eril cinsiyet yüklenen aklın yüceltilmesi ve kadının onun önünde bir engel olarak kabul edilmesi, toplumdaki *cinsiyet roller*ini şekillendirmiş, uygarlık tarihi boyunca akıldan çıkmayacak kimi kültürel kodların üretilmesine yol açmıştı. Erkeğin kadın bedenine yaklaşmasının bile ayıplanır ve küçümsenir bir hale gelmesi, *toplumsal haz nesneler*inin değişmesine neden olmuştu. Kadın bedenini öteleyen eril akıl haz almak için merkeze, aklın önünde engel oluşturmayan erkek çocuk bedenini koyarak hazzın yeni hedefini belirlemişti. Ünlü düşünürden hareketle *Platonik aşk* olarak betimlenebilecek olan ve çocuk istismarını toplumsallaştıran bu yeni ilişkilenme biçimi, toplumsal söylemin özünü oluşturmuştu. Bu yaklaşımın en eski izlerini ünlü yasa koyucu Solon'un yaşamında görmek mümkündür. Solon, toplumsal yapının kadından uzaklaşmasının nüfusu olumsuz etkilediğine inanıyor olacak ki yeni getirdiği yasal düzenlemede, erkeklerin yasal eşleriyle ayda en az üç kez cinsel ilişkiye girmelerini zorunlu kılmıştı. İktidarın

ihtiyaç duyduğu nüfus için bir yasa çıkarma zorunluluğunun doğması kadınların erkeklerle ilişkisinin ne denli horlandığının göstergesidir. Öte yandan, Plutarkhos'un da ima ettiği gibi Solon'un kendisinden bir hayli genç olan Peisistratos'la yaşadığı aşk, bu konuda önemli bir ironi oluşturur. Bu eril düşüncenin, Yunan toplumundaki kadın algısını şu sözler yeterince iyi özetlemektedir: *"Haz için hafif meşrep kadınlara, günlük bakımımız için metreslere, yasal bir soyumuz ve yuvamızın sadık bekçisi olması için de karılara sahip olmamız gerekir"*

Ancak buradaki *haz* çok tavsiye edilen bir durum değildi. Bir erkek hiçbir şekilde kadına yaklaşmamalıydı. Fakat bir mecburiyet oluşmuşsa, yasal eşlere değil haz için hizmet vermekle yükümlü kadınlara başvurulmalıydı. Yasal karısından haz almasının veya ona tutkuyla bağlanmasının, bir erkeğin felaketine yol açacağına inanılırdı. Kadının cinsel ilişkiden haz almasıysa düşünce zemininde dahi kendisine yer bulamıyordu. Öte yandan Solon'un koyduğu yasal ilişkiden ve yukarıdaki deyimden de anlaşılacağı gibi, toplumun devamı kadınların doğurganlığı, genlerin geleceğe aktarılmasıyla ilişkilendiriliyordu. Bu nedenle de evlilik, eşlerin birbiriyle cinsel ilişkiye girerek haz aldıkları birliktelikten çıkmış, soyun devamı için erkeğin mecburen girdiği bir ilişkiye dönüşmüştü. Etimolojik olarak bakıldığında bile bu düşüncenin izlerini bulmak mümkün olacaktır. Yunanca kadın manasına gelen *gyne* kelimesinin *bebek taşıyıcısı* anlamında olması, kadının toplumsal kimliğini ifşa etmesi bakımından önemli bir veridir. Kadın yasal ilişkilerde çocuk doğurmaya mahkûm ediliyordu. Bu durumda evlilik, erkeğin ektiği tohumları ürüne çevirmekle yükümlü kadının toprak gibi algılandığı bir kuruma dönüşmektedir. Zira fallokratik toplumsal yapıda evlilik erkeğin devlete ve topluma karşı sorumluluk alanına giriyordu. Kadının bu kurumdaki sorumluluğu ise erkeğin genlerinin aktarımını sağlayacak bebekleri doğurmak ve onları erkeğin gururuna, onuruna zarar vermeden büyütmekti. Söz konusu eril beklenti cinsiyet

rolleriyle kadının sorumluluğuna yansıyor, evlilik ve çocuk (hatta erkek çocuk) doğurmayı yaşamının bir parçası haline getiriyordu. Bu o denli kabul görmüş bir düşünceydi ki kadının Klasik Yunan toplumunda bir *yurttaş* olabilmesini dahi imkânsız kılmıştı.

Kadının Antik Yunan kültüründeki *öteki*liği mimariye de yansımış, kendi evinde bile öteki olmaktan kurtulamamıştı. Klasik Dönem mimarisinde evin merkezi konumunda ve kamusal dünyanın devamını sağlayabilecek denli büyük konumlanan *andron*ların (selamlık) yanında daha küçük ölçüleri ve mütevazı dekorasyonuyla *gynaikon*lar (haremlik) bir köşeye sığınmış odadan ibaretti. Evin reisi olan *kyrios*un davetlilerinin ağırlandığı ve şölenlerin verildiği andronlara istisnai zamanlar haricinde evin kadınlarının hizmet için bile girmelerine izin verilmezdi. Klinelerle (divan) çevrili bu şölen odasında erkeklerin uzanarak oturması sağlanırken cenaze gibi bazı istisnai durumlarda burada düzenlenen yemeklere katılabilen kadınlar kendileri için hazırlanmış sandalyelere (klismos) otururlardı.

Antik Yunan toplumunun eril normatif yapısı, insanların bedenlerine müdahale ediyor, onlar üzerindeki tasarrufu sahiplerine bırakmıyordu. Kamusal otorite kadının bedenini elbiseler ve evle sınırlandırırken erkeğin bedeni üzerinde hak iddia ediyor, onun eğitimi konusunda söz sahibi oluyordu. Çünkü siyasal erk, devletin ve etnik kimliğin geleceğinin, erkek çocuklarda olduğuna inanıyor, onların yetiştirilmesini şansa bırakmak istemiyordu. Bir erkek çocuğunun anne yanında uzun süre kalmasını bile doğru bulmayan antikçağ toplumsal yapısı, çocuğun üzerinde anneden kaynaklanabilecek feminen etkilerden korkuyordu. Bu nedenle de anne yanında belirli bir süre kalan erkek çocuk, eril yurttaşlık sistemi içindeki erkeklerin gözetiminde bu feminen etkilerden kurtulması için eğitime tabi tutuluyordu. Antikçağda bir annenin, kendi doğurduğu ve büyüttüğü çocuğuyla bile doyasıya vakit geçirmeye hakkı yoktu.

Erken Yunan sanatına baktığımızda bu toplumda kadın ve erkeğin yeri hakkında veri elde etmek mümkündür. Özellikle MÖ 4. yüzyıla kadar plastik ve resim sanatında erkek, tüm bedensel özellikleriyle betimlenirken kadının yüzü dışında bedeninin görülemeyecek denli kıyafetlerle kapalı tasvir edilmesi, onun doğasına duyulan bilinçdışı korkuyu ve Yunan toplumunun fallik iradesini ortaya serer. İdeal sanat anlayışıyla sergilenen erkek tasvirlerinde bedenin kusursuzluğuna vurgu yapılırken kadın tasvirlerinde kıyafetin estetiği öne çıkar. Özellikle plastik sanatın erken örneklerinde kadınları temsil eden heykellerin, adeta elbiseleri teşhir etmek üzere yapılmış cansız mankenler gibi betimlendikleri söylenebilir. Erken dönem sanatını şekillendiren idealizm, erkek bedeninin çıplak gücünü vurgularken kadın bedeni söz konusu olduğunda dikkatini elbiseye yöneltmiştir.

Evlilikle başkasının mülkiyetine dahil olan kadın, demokrasinin ortaya çıkmasından sonra MÖ 5. ve 4.yy'larda bile ayrıcalıklı birkaç örnek dışında mülk edinme özgürlüğünden mahrum bırakılmıştı. Sadece çok az sayıdaki pahalı *fahişe* bu ayrıcalığı edinmişti. Antikçağın kadınları özellikle de evli kadınlar, pek çok durumda olduğu gibi mülkiyet konusunda da erkeklere göre daha sınırlı haklara sahipti. Babanın mülkiyetinden kocanın mülkiyetine bir meta gibi taşınan kadın, kimi örneklerde görülebileceği gibi köle olarak da kullanılabiliyordu. Aristoteles, kölesi olmayan veya köle satın almaya gücü yetmeyen bazı erkeklerin karılarını ve çocuklarını köle gibi çalıştırabildiklerinden söz etmektedir. Klasik Dönemin en yüksek sınıflarına mensup kadınların bile kendi sınıfına dahil olan erkek bireylerle aynı haklara sahip olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle de kadın bir toplumsal sınıf olarak her zaman en altlarda yer alıyordu. Örneğin Atinalı bir kadın babasından kendi adına miras alamazdı. Babası öz ya da evlatlık bir erkek çocuk bırakmadan ölürse kadın en yakın erkek akraba ile evlenmek ve mirasın ailenin dışına çıkmasına engel olmakla yükümlüydü. Kadın kendi kimliğinde

birey olamıyor, konumunu bir erkeğin eşi veya annesi vasfıyla elde edebiliyordu. Bu nedenle kendi döneminin tarihini kaleme alan Herodotos kitabında sadece 5-6 kadının ismini zikretmiştir. Dolayısıyla Herodotos'u okuyan bir okur kadınsız bir dönemden bahsedildiğini düşünebilir. Ayrıca ismi geçen söz konusu kadınların da ya yakını olan erkekler ya da başardığı eril işler nedeniyle anıldığını söylemek fikir verici olacaktır. Kadınları mülksüz bırakmak mülkü olan erkeğin mülkünün dağılmasını da önleyecek bir iktisadi işleve sahipti. Bu durum mülkiyet haklarına sahip olmayan kadının kendisinin bir mülke dönüşüp bir erkek için sahip olunacak bir nesne haline gelmesine neden oluyordu. Bu da yetmiyor, dört duvar arasına sıkıştırılmış yaşamındaki tek toplumsal övgü olan yasal eş konumunu koruyabilmesi için ona erkek çocuk doğurma mecburiyeti yükleniyordu. Bu cinsiyetçilik daha doğumdan başlıyordu, yeni doğmuş bir çocuğun cinsiyeti onun yaşayıp yaşamayacağının belirleyicisi olabiliyordu. Ailenin nüfus planlaması, cinsiyetçi kültür veya ekonomik nedenlerle kız çocukları doğduktan sonra terk edilip satılabiliyordu.

Antik yazar Ksenophon'un Oikonomikos kitabında İskhomakhos'un karısı hakkında Sokrates'le diyaloğu kadının evlilikteki konumu üzerine bilgi vericidir. İskhomakhos evde hiç durmadığını tüm işleri karısının yaptığını söyleyince Sokrates ona şu soruyu sorar:

"Kendisinden beklendiği gibi olması için eşini sen mi eğittin, yoksa anne babasından aldığında ev işleriyle ilgili yükümlülüklerini nasıl yerine getireceğini biliyor muydu?"

İskhomakhos: *"Ne tür bilgilere sahip olabilirdi ki Sokrates? Onunla evlendiğimde daha on beş yaşında bile değildi ve mümkün olduğunca az şey görecek, duyacak ve söyleyecek şekilde sıkı bir denetim altında yetişmişti..."*

Sokrates: *"Tanrılar adına İskhomakhos ona en başta ne öğrettin?*

İskhomakhos: *"Bana alıştığını ve benimle sohbet edebilecek kadar cesaretlendiğini görünce ona şöyle dedim: 'Söyle bana kadın, seninle neden evlendiğimi, annenle babanın seni bana neden verdiğini anladın mı? Yatağımızı paylaşabilecek başka birilerini bulmanın pek de zor olmadığını sen de görüyorsun eminim. Ama ben kendime annenle baban da sana ev kurup çocuk yapmak üzere en uygun eşi aradığımız için ben seni, onlar da göründüğü kadarıyla bütün olası adaylar arasından beni sana uygun gördüler. Tanrı eğer bize çocuklar nasip ederse, onları en iyi şekilde nasıl eğiteceğimizi o zaman düşünürüz. Çünkü yaşlılığımızda bizimle ilgilenmek için mümkün olabilecek en iyi hayat arkadaşlarına ve bakıcılara sahip olmak ikimizin de ortak yararınadır. Ama şimdilik ortak mülkiyetimizde olan şey evimizdir, çünkü ben sahip olduğum her şeyi sen de yanında getirdiğin her şeyi ortak kullanımımıza sunduk. İkimizden miktar olarak en büyük katkıyı yapanın kim olduğunu hesaplamamalı ve şunu iyi bilmeliyiz: En büyük katkıyı yapan en iyi eş olabilendir.' Eşim bunun üzerine şöyle yanıt verdi: 'Ben sana nasıl yardım edebilirim? Ne gücüm var ki? Her şey sana bağlı. Annemin dediğine göre benim tek görevim sağduyulu olmak."*

İskhomakhos Sokrates'e cinsiyet rollerinin tanrısal olmasının nedenini şu sözlerle açıkladı: *"Hem ev içindeki hem de ev dışındaki uğraşlar emek ve özen gerektirdiği için tanrı kadının doğasını ev içindeki işlere, erkeğin doğasını da ev dışındaki işlere uygun yarattı. Erkeğin bedenini ve ruhunu soğuğa, sıcağa, uzun yolculuklara ve seferlere daha dayanıklı yarattığı için ona ev dışındaki işleri verdi. Kadının bedenini de daha zayıf yarattığı için ona ev içi uğraşlarının sorumluluğunu verdi sanırım. Ve kadına çocuklarına bakabilme yeteneğini bahşedip onları yetiştirme sorumluluğunu yüklediği için onu yeni doğan çocuklara karşı erkekten daha fazla şefkatle donattı. Eve getirilen nimetleri saklama sorumluluğunu ona verdiğinden ve bir şeyleri korumak için korkunun sakıncalı bir duygu olmadığını bildiğinden tanrı korkunun en büyük payını erkeğe değil kadına verdi. Aynı şekilde ev dışı işlerle uğraşan birinin haksızlığa uğraması durumunda hakkını savunabilmesi gerektiğini bildiği için de erkeğe cesaretten daha büyük pay verdi...*

Bu nedenle kadının sokağa çıkmaktansa evde kalması daha uygunken erkeğin ev dışındaki işlerle uğraşmaktansa evde kalması ayıptır."

İskhomakhos daha sonra kadın cinsiyet rolleriyle kraliçe arıların pozisyonunu benzeterek karısına görevlerini şöyle hatırlatır: *"Senin görevin evin içinde kalmak, ev dışında çalışması gereken hizmetçileri işlerine göndermek ve evin içinde çalışan hizmetçileri denetlemektir. Eve getirilen nimetleri teslim almalı ve bunlardan tüketilecek olanları dağıtmalısın. İhtiyaç fazlası nimetlerin korunaklı bir yerde saklanmasına özen göstermeli, bir yılda tüketilmesi gereken şeylerin bir ayda harcanmamasına dikkat etmelisin. Sana yün getirildiğinde ihtiyacı olanlar için giysiler üretmesiyle ve buğday tanelerinin yiyeceğe dönüştürülmesiyle ilgilenmelisin..."*

Aynı metnin devamında İskhomakhos kendisine güzel görünmek için yüzünü beyaza, yanaklarını kırmızıya boyayan karısını şöyle uyarıyordu: *"Bedenimin sağlıklı sağlam olmasına dikkat ederek sana güzel renkte görünmesini sağladığım zaman mı, yoksa yanaklarıma allık ve gözlerimin altına ten rengi boya sürerek karşına çıktığım ve bilinçli olarak gözlerinle okşamalarına gerçek tenimi değil, boyalar sunarak seni kandırdığım zaman mı sevgine daha çok layık olurdum."*

Bu sözlerle mahcup ettiği karısı, güzel görünmek değil de gerçekten güzel olmak için ne yapması gerektiğini sorduğunda ise İskhomakhos verdiği yanıtı Sokrates'e şu sözlerle aktarır:

"Ben de dokuma tezgahının önünde bir köle gibi değil, tanrıların yardımıyla bir hanımefendi gibi durmasını, başkalarından daha iyi bildiği şeyleri öğretmesini, daha az bildiği şeyleri de öğrenmesini öğütledim. Ekmek yoğuran hizmetçiyi denetlemesini, sayım yaptığı veya hesap verdiği zaman kâhya kadının yanında durarak ona yardım etmesini ve evi dolaşarak her şeyin yerli yerinde olup olmadığını denetlemesini söyledim. İdmanlı bir bedenle iştahının açılacağını, daha sağlıklı olacağını ve yanaklarının daha güzel bir renk alacağını ekledim. Bir ev hanımı bir hizmetçiyle karşılaştırıldığında ev hanımı daha temiz olduğu ve daha güzel giyindiği için özellikle de erkeğinin yanında buna mecbur olduğu için değil de kendi iradesiyle gittiği için daha çekici bir görünüme sahiptir. Ama

bir hanımefendi gibi [hiçbir şey yapmadan] oturan kadınlar kendilerini boyalı ve sahte süslerle süslenmiş hafifmeşrep kadınlarla kıyaslanmaya maruz bırakırlar. Şimdi de emin ol Sokrates, eşim tam olarak ona öğrettiğim ve az önce sana anlattığım şekilde yaşıyor."

Bu diyalog toplumsal normların üretilmesinde ve toplum üzerinde etkili olmasında önemli bir rol üstlenen kanaat önderleri arasında geçmişti. Diyaloğu yazan ve onu okuyan ise bu normların yaygınlaşmasında sorumluluk üstleniyordu. Bu nedenle bu tür metinlerin toplumsal düzenin kurucusu olduğunu söylemek mümkün. Bu söylemler sayesinde cinsiyet rolleri birer hakikate dönüşüyor, kabul görüyor ve bütün kadınların sorumluluğu olarak eyleme yansıyordu. Kadının payına atanan bu *öteki*lik binlerce yıl sonra gerçekleşen *sanayileşme*nin ardından yavaş yavaş, erkeğe rağmen değişmeye başlamıştır.

Dadılar, Sütanneler, Kâhyalar

Yunanca *kourothropos* ismiyle anılan çocuk bakıcılığı bir hayli yaygındı. Özellikle MÖ 6. ve 5. yüzyıl vazo resimlerinde sıklıkla betimlenen bu meslek toplumsal yapının en hassas olduğu konulardan biriydi. Kendilerini geliştirecek boş zamana (*skhole*) sahip olmak isteyen ayrıcalıklı sınıf üyelerinin temel sorunlarından biri çocuk bakımıydı. Bu nedenle resmi kocasının çocuğunu taşımak ve ev işlerini organize etmekle yükümlü kadınların en önemli yardımcıları çocuk bakıcılarıydı. Antikçağdaki ortalama yaşam süresi göz önüne alındığında 10 yaşından itibaren evlendirilen ve doğurganlık ömrü kısa olan kadınların yaklaşık 3-4 sağlıklı doğum gerçekleştirebildiklerini söylemek zor değil. Evin işleri ve kontrol edilmesi gereken 10-15 köle ve hizmetkâr, doğum yapan kadının sorumluluğunu artırıyordu. Yukarıda da belirttiğim gibi "çocuk taşıyan" anlamına gelen *gyne* kelimesiyle ifade bulan kadınlar her şeyden önce doğurmak zorundaydılar. Doğurmadan özellikle de erkek çocuk doğurmadan evin erkeği (kyrios) için bir anlam taşımaları mümkün değildi. Çünkü kız

çocuklarının doğumu hem arzulanan bir durum değildi hem de bir problem olarak görülüyordu. Aristoteles gibi düşünürler dahi rahimde oluşan ceninin başlangıçta erkek olduğunu ve onun ancak iyi bir birleşme olmaması sonucunda kız çocuğuna dönüşerek dünyaya geleceğine dair bir görüşe sahipti yani buna göre kız çocuk defolu bir ceninden meydana geliyordu. Elbette doğurmakla her şey bitmiş değildi, çocuğun sağlıklı biçimde büyütülmesi ve toplumsal normlara uygun bir birey olmasının sağlanması da en azından belli bir yaşa kadar kadının sorumluluğundaydı. Bu yüzden hem Antik Yunan hem de Roma Dönemlerinde sütannelik, işlerin aksamaması ve çocuğun sağlıklı büyümesi için önemliydi. Ayrıca tümüyle babanın kabul edilen çocukların kimin sütüyle büyüyeceği önemli bir konuydu. Anne, kendi çocuğunu emzirmediği, sütanne kullandığı durumda bile çocuğunun beslenmesinden sorumluydu. Her şeyden önce sütannelik yapacak kadının birkaç çocuk ve özellikle erkek çocuk doğurmuş olması tercih edilme sebeplerinin başında geliyordu. Kız çocuğu doğurmuş kadınların sütanne olmaları mecbur kalınmadıkça bir hayli güçtü. Dahası bu kadınların iyi huylu, alçak gönüllü olmalarının yanı sıra elbette şecereleri de önemliydi. Herkese çocuk teslim edilemezdi. Orta ve üst sınıf aile mensuplarının gözünden görünen manzara buydu. Kendilerini merkeze koyan hatta mevcudiyetlerini diğerlerinin varlık nedeni sayan bu ayrıcalıklı sınıf her şeyin kendileri ve çocukları için olduğunu düşünüyordu. Özellikle çocuk ölümlerinin yüksek olduğu antikçağ toplumunda sütanneden gelen süt, soyun ve aile kütüğünün temsil edildiği bir kaynağa dönüşüyordu. Bu bakımdan sütanne babanın taşıdığı soyun toplumsal rolüne karşılık verecek biri olmalıydı.

Toplumsal ve sınıfsal eşitsizlikler daha bebeğin emdiği ilk sütle belirginleşiyordu. Sütanneliği yüklenen loğusa kadınlar kendi bebeklerinin karnını doyurmak ve onları büyütebilmek için imtiyazlı sınıfın bebeklerini emzirmek zorunda kalıyorlardı. Üstelik onlara kendi çocuklarından bile daha

fazla itina göstermek zorundaydılar, sorumlulukları ve karşılığında ödemek durumunda kalabilecekleri bedel bir hayli büyüktü. Antikçağın sınıflı yapısında bebekler de eşit değildi.

Mitolojide de sütanneliğin örneklerini içeren çok sayıda anlatı vardır. Örneğin Euripides'in Medea adlı eserinde Medea'nın büyümesinde rol oynayan sütanne, onun çocuklarının da sütninesi olmuş, büyümelerine katkıda bulunmuştu. Benzer biçimde Aiskhylos Oresteia'da, Agamemnon'un oğlu Orestes'in bir sütanne tarafından büyütüldüğünü anlatır.

Roma Döneminde sütannelik eleştirilen bir şeye dönüşmekle birlikte yine de oldukça yaygındı. Plinius'tan Tacitus'a bir sütannenin memesinde büyümektense gerçek anne sütüyle büyümenin tercih edilmesi gerektiğini düşünen çok sayıda entelektüel vardı. Buna karşın sütanneyle büyüyen pek çok ünlü karakter bulmak da mümkündü. Bunlardan biri ilerleyen yaşına karşın hala sütannesiyle dertleşen Octavia'ydı. İmparator Claudius'un kızı Nero'nun karısı Octavia'nın dramı Seneca'nın aynı adlı trajedisinde konu edilir. Benzer biçimde Phaedra trajedisinde de yasak aşkın pençesine düşen ve onun uğruna günahların en büyüğünü işlemeye hazır olan Phaedra'nın sütannesiyle dertleştiği okunur. Pek çok örnekte nutritor ve tropheos gibi isimler alan sütanneler ilerleyen yaşlarda da kız çocuklarının yanından ayrılmazlar. Çocuk tüm zamanını bu bakıcılarla geçirir, bir aile yemeği, töreni ya da ritüeli varsa ancak o zaman ailesinin yanında yer alırdı. Kız çocukları için sütannenin görevi daha da uzun sürebilirdi. Örneğin bir kız evlendirileceği zaman ki bu genellikle çocuk yaşta olurdu, annesi ve sütannesi damada gidip öğüt verirlerdi.

Öte yandan imparatorların da sütanneleri vardı. Örneğin Marcus Aurelius kendisini yetiştiren kadından sevgiyle söz ederken Claudius'un çok sert olan bakıcısından nefret ettiği biliniyor. Bu tür zengin ailelerin çocukları için kullanılan sütannelerin Yunan olması ya da en azından Yunanca bilmesi tercih sebebiydi. Çünkü Yunanca Roma'da entelektüalizmin diliydi ve çocuklar konuşmayı hatta okuma yazmayı büyük

oranda sütanneden öğrendikleri için bu kişilerin Yunanca bilmeleri çok önemsenirdi.

Antik Yunan ve Roma dünyasında evin tüm işlerini kontrol etmek ve yaptırmakla sorumlu olan ev hanımlarının en büyük yardımcıları kâhya kadınlardı. Köleler ve hizmetkârlar arasındaki dengeyi kurmakla yükümlü bu kadınlar, doğrudan ev hanımıyla muhatap oluyor ve aileye yakın duruyorlardı. Bu yüzden de aile sırlarını bilmelerinin yanı sıra tüm iç işlere de hakimlerdi. Oikonomikos adlı eserinde Ksenophon, ev hanımlarının gözetiminde tüm işlerin kâhya kadına devredildiğini, aile içinde olması nedeniyle de bu konuma getirilecek kâhyanın seçiminin çok önemli olduğunu anlatır. Kâhyanın yemeğe, şaraba, uykuya ve erkeklere karşı ölçülü olması birinci koşuldu. Bunların herhangi birinde aşırıya kaçması işlerini aksatacağından istenmeyen bir durum oluştururdu. Ayrıca belleği de çok güçlü olmalı, dikkat etmesi gereken detayları asla unutmamalı, işini yapmazsa cezalandırılacağının farkında olmalı bu yüzden de ödüllendirilmek için iyi çalışmalıydı. Ksenophon, ailenin bütün sevinçlerini ve üzüntülerini paylaşacak bir kâhya kadın eğittiklerini söylüyor ve bununla da gurur duyuyordu. Kâhya kadın, yemeklerin hazırlanması ve denetlenmesinin yanı sıra kullanılan mutfak ekipmanlarının her seferinde sayılıp düzgün biçimde yerlerine yerleştirilmesinden de sorumluydu. Ancak bir kâhya kadının duygularını ve tercihlerini gösterecek bir metin yoktu ne yazarlar ne okuyanlar böyle bir bilgiye ihtiyaç duymuştu.

Bu kademede görev alacak becerikli, bilgili ve sadık bir kadına tüm ayrıcalıklı sınıfın evlerinde gereksinim vardı. Ayrıcalıklı oluşun temel göstergelerinden biri kendi işini yaptıracak bir ötekine sahip olmaktı. Evlerde su olmadığı için ihtiyacı karşılayacak suların sabahleyin kamusal çeşmelerden doldurulup getirilmesi, gecenin atıklarının lazımlıklardan boşaltılıp temizlenerek hijyenin sağlanması, yemek için malzemenin hazırlanması, ekmek yapımında kullanılacak unun öğütülerek mayalanması, kiler ile evin diğer alanlarının hem

düzenli hem de temiz tutulması gibi işlerin kölelere yaptırılması ve bunların takibini bu kadın kâhyalar üstleniyordu.

Roma Döneminde de benzer konumda ev hanımlarının yardımcılığını üstlenen kâhya kadınların varlığını görmek mümkün. Martialis bir taşlamasında şunları söylüyor:

"Bahçemden neler neler getirdi bana kâhya kadın;
Bağırsakları yumuşatan ebegümeci,
Sapsız marul mu istersin, kesilmiş pırasa mı
İstersin, hepsi var, ne geyirtici nanesi eksik kalır
Ne cinsel istek artırıcı otu geriye;
İnce ince kesilmiş yumurtalar dizilecek
Sedefotu çeşnili uskumruların çevresine,
Tuzlu ton balığı suyuna yatırılmış domuz memesi
Olacak bir de. Bunlar yemek öncesindekiler:
Bir küçük kap yemek konacak soframa,
Canavar kurdun ağzından alınmış oğlak,
Sofracıbaşı kölenin bıçağı altına
Girmeyi gerektirmeyecek lokmalar,
İşçilere göre bakla, turfanda lahanalar
Bir piliç, bunların yanı sıra bir jambon
Üç günden beri her sofraya konup kalkan.
Tatlı yemişler vereceğim karınlar doyunca
Tortusundan süzülmüş Numentum şarabı..."

Martialis'in bu sözleri kâhya kadının yemek kültürüne olduğu kadar bahçecilik konusuna da hâkim olduğunu gösteriyor. Yemekteki dengeyi gözeterek herhangi bir ağırlık yapmayacak çeşitleri sofraya getirmesi onun, sindirim sistemini ve dengeli beslenmeyi bilen bir eğitim almış olduğunu da kanıtlıyor.

Uygarlığın Günah Keçileri: Fahişeler

İnsan türünün milyonlarca yıllık dönemi sosyal ve siyasal yasalardan uzak, kendi biyolojik gerçekliğine ve ihtiyacına uygun yaşadığını biliyoruz. Cinsiyet rollerinden azade bedenleriyle daha akışkan, esnek bir yaşayış sergileyen insanların cinsiyetçi uygarlık fikriyle karşılaşmalarının çoğu kimlikler için çeşitli trajik sonuçları olmuştu. Toplulukların bu denli esnek kimliğe sahip olmaları, uygarlığın siyasal iktidarının tebaayı kontrol altına alma isteği önünde güçlük yaratan en önemli engeldi. Bu uygarlığı cinsiyetçi ve ataerkil bir üst yapıyla kurmak isteyen siyasallaşmış toplumsal iktidar, tüm nüfusu ikili cinsiyet sistemi ve rolüyle sabitlemeye, dondurmaya çalışmıştır. İktidar kimi nerede, nasıl kodlamış ve bırakmışsa onu hep aynı pozisyonda, değişmemiş halde bulmak istiyordu. Bu yapıda geçişkenliğe yer yoktu. Bedensel kastrasyon siyasal politikalar için fallik iktidara kolaylıklar sağlıyor, kitleleri itaat nesnelerine dönüştürüyordu. Bireyler uygarlığın "rasyonel-simgesel" dünyası içinde öznelik makamının peşinden koşturuyorlardı. Yerleşik tarım toplumunun bu yönlendirmesine kulak asmadan geleneksel yaşamlarını devam ettirmek isteyenler ise bu yeni düzenin ötekilerini oluşturuyor tehdit, tecrit ve şiddet onların üzerinden eksik edilmiyordu.

Ataerkil uygarlığın söylemiyle *dünyanın en eski mesleği* diyerek normalleştirilmeye çalışılan fahişelik, cinselliği yasaklamak üzerine kurulan uygarlığın iki yüzlülüğüyle ve beden sömürüsü arzusuyla inşa edilmişti. Dışa dönük eril cinselliği serbest bırakan uygarlık, erkek kimliğinin yasa dışına taşan tatminsiz arzularını kadın kimliğine sığmayan *isyankârlara* bir ceza yöntemi olarak yönlendiriyor ve böylece "rasyonel örgütlü toplumsal yapının" dengesini cinsel şiddetle kurmaya

çalışıyordu. Evlilik, doğurma, sadakat gibi kavramlarla yüklenen kadın bedenine karşın hiçbir sınırlaması olmayan erkek cinselliğinin şiddeti rasyonelleştiriliyor ve kabına/kimliğine sığmayan, yasanın dışına itilen kadınlara yönlendiriliyordu. Toplumsal normların onaylamadığı cinsel şiddet eril arzuların gölgesinde meşrulaştırılıyordu. Öte yandan kadın kimliğinin içine sığmayanları ötekileştiriyor, itibarsızlaştırarak arzu nesnesi haline getirip erkekler dünyasına dahil ediyordu. Fahişelik, fahişe olarak kimliklendirilen için oldukça karmaşık bir toplumsal statüydü. Her şeyden önce o kültürün ve genetiğin taşıyıcısı olan iffetli kadın kimliği dışında bir kimlik oluşturuyordu. Fahişelik, duvarlarla ve evlerle sınırlanan kadından öte bir konuma taşınıyor, kamusal alanlarda boy gösteren, itibarsızlaştırılmış ama arzulanan, edilgen bir cinsiyet rolüne büründürülüyordu. İffetli kadının cinsiyet rolü için uygun görülmeyen her türlü eylem, fahişeye biçilen rolü belirliyordu. Haz almak ve haz vermek, üstelik de bir mülkiyet, evlilik veya sahibiyet içermeksizin pasif bir haz nesnesine dönüştürülmek, farklı olanın, bedeninin ve yaşamının talebini dinleyip bunun peşinden gidenlerin payına düşüyordu. Uygarlığın iktidarını üstlenmiş taraf feodal maskülen güç olunca toplumsal normlara ve cinsiyet rollerine uymayanlar itibarsızlaştırılıp zayıf bırakılıyordu. "Saygınlığı" elinden alınmış bu kişiler topluma yasaklanan hazzı bir hizmet olarak muktedirlere sunma cezasına çarptırılıyordu. Fahişeliğin talibi çok olan bir meslek erbaplığı gibi lanse edilmesi eril uygarlığın riyakârlığını da açığa vuruyordu. Bir yandan kendi haz nesnesini oluşturup beden sömürüsü ve istismarının en acımasızını icra ederken diğer yandan itibarsızlaştırdığı bu ibretlik imgeyle kadın kimliği üzerinde bir tehdit oluşturuyor, kendi varlığını, meşruluğunu ve iktidarını parlatıyordu.

MÖ 3. binyıldan itibaren kil tabletler üzerinde yer almaya başlayan Gılgamış miti bu konudaki en eski yazılı kaynağı oluşturur. Burada kimliği tartışılsa da görevi tanrıların ormanda yarattığı Enkidu'yu şehre, Gılgamış'a getirmek olan

Şamhat adlı bir kadından söz edilir. Akkadça "ölüm getiren" anlamına gelen Şamhat'ın bedenini sunarak Enkidu'yu ikna etmesinden onun saray nezdinde görevli bir beden/seks kölesi olduğunu anlıyoruz. Dahası geçen zaman ve gelişen olayların ardından ölüm döşeğine düşen Enkidu'nun başına gelen her şeyin suçunu Şamhat'a yükleyen sözleri, onun statükosunu göstermesinin yanı sıra alt sınıf bir seks işçisinin yaşamı hakkında da bilgi verir.

"Sana gelince Şamhat,
sana da var gücümle beddua edeceğim!
Sonsuza dek sürüp gidecek bir alın yazısı yükleyeceğim sana.
Bedduam yakında apansızın tutacak
ve ondan kurtulamayacaksın.
Göreceğin iş için başını sokacak
mutlu bir çatı bulamayacaksın.
Çünkü haremdeki öbür kızlarla bir arada yer tutamayacaksın.
Sokakta, içkicilerin, sarhoşların kusmuklarıyla
kirlenecek güzel bedenin ve elbiselerin.
Ücretin çömlekçinin toprağıyla ödenecek.
Güzel kokular süremeyeceksin tenine.
Elindekileri birer birer yitireceksin.
Kapı önlerinde sevişecek,
kaldırımları mesken tutacaksın.
Çömlekçiler mahallesinin tozu toprağı içinde
yol kavşaklarında oturacaksın,
geceleri gübre yığınının üzerinde yatacaksın,
gündüzün de duvar gölgesinde bekleyeceksin.
Böğürtlenler ve dikenler ayaklarını kanatacak,
ayyaşı da ayığı da gelip yanaklarını tokatlayacak,
ağzın acıyla büzülecek.
Arkandan küfredecekler sokaklarda.
Damındaki delikler büyüyecek ve
baykuşlar yuva kuracak evine.
Asla sofra kuramayacaksın evinde.
Mor renklerinden sıyrılasın!"

Enkidu'nun aristokrat ve saraylılığın göstergesi mor renklerden sıyrılması için lanetlediği Şamhat'a biçtiği rol, feodal

Uruk kentinin sokaklarında hayatlarını kazanmaya çalışan fahişelerin yaşadıklarını da gösterir. Mitteki pozisyonundan anlaşıldığı gibi Şamhat'ın kendi yaşamı ve bedeni üzerine bir tasarrufu yoktur, hakkındaki kararları eril iktidar verir, o sadece kendisine biçilen rolü oynar. Bu kadar erken bir tarihte dahi kadın bedeni siyasal otoritenin kontrolüne girmiş, sınıfsal ve cinsiyetçi toplumsal değerlerin bir sonucu olarak kurumlaşmış sorunlu ve zorunlu bir "meslek kimliği" atamasına maruz kalmıştı. Bu atama fahişeliği diğer hizmetlerle aynı söyleme dahil ederek işe dönüştürmüş, sanki kadınların kendi iradeleri ve tercihlerinin bir sonucuymuş gibi göstermiştir. Dünyanın 'en eski mesleği' ifadesine itirazım bu noktada şekilleniyor. Cinsiyetçi, şiddet yanlısı, sınırlayıcı uygarlığın bir cezalandırma, küçümseme, ötekileştirme yöntemi olan fahişelik, tıpkı diğer emek sömürülerinde olduğu gibi zihinlerde meslek diye kodlanarak normalleştiriliyordu.

Antikçağdan gelen arkeolojik veriler kadar onları değerlendiren modern bilimsel metodolojinin de cinsiyet rolleri çerçevesinde eril kültürel kodlarla şekillendirildiğine kuşku yoktur. Özellikle de Mezopotamya söz konusu olduğunda bu imgelerin oluşmasında en önemli rollerden birini Herodotos oynamıştır. Biraz da ötekileştirmek amacıyla Babil'deki geleneklere yer verdiği satırlar, Batı'nın Doğu Akdeniz kültürüne yaklaşımındaki oryantalizme zemin hazırlamıştı.

"Bunlara karşılık Babillilerin en yüz kızartıcı adetleri de şudur: Her kadın ömründe bir kez, Aphrodite tapınağında oturmalı ve kendisini yabancı birine vermelidir. Parasına güvenen ve kalabalığa karışmak istemeyen kadınlar, tapınağın yanına kadar araba ile giderler ve peşlerinde bir sürü hizmetçi bulunduğu halde beklerler. Ama çoğunluk için şöyle olur: Aphrodite duvarları içerisinde, başları kurdele ile çatılmış birçok kadın oturur; kimileri gider yenileri gelir. Yerler gerili iplerle bölünmüştür. Yabancılar önlerinde dolaşır, istediklerini seçerler. Bu duvarlar içine girip oturan kadın, bir yabancı gelip de tapınağın dışında onunla çiftleşmek için dizleri üzerine bir para atmadıkça evine dönemez. Parayı atarken ayrıca

şunları söylemek zorundadır: 'Senin şahsında Tanrıça Mylitta'yı çağırıyorum.' Mylitta, Aphrodite'nin Asurcasıdır. Kaç para verdiği önemli değildir; kadının kabul etmeme korkusu yoktur, din bunu yasak etmiştir, çünkü bu para kutsaldır. Kadın kendisine ilk para atanın peşinden gider ve kim olursa olsun geri çevirmez. Birleşmeden sonra, kadın tanrıçanın gönlünü yapmış olarak evine döner ve bundan sonra ona ne verseniz, artık bir daha baştan çıkaramazsınız. Yaratılışın güzel bir yüz ve güzel bir endam verdiği kızlar çabuk dönerler evine; ama öyle olmayanlar yasanın gereğini yerine getiremediği için tapınakta uzun süre beklerler, üç dört yıl bekleyenler bile olur. Kıbrıs Adası'nın kimi yerlerinde de buna benzer bir adet vardır" (Hdt. I.199).

Herodotos'un bu cümlelerine benzer bir metni Strabon'da da buluyoruz. *"Perslerin taptığı Anahita (kutsal suların, verimliliğin ve doğurganlığın tanrıçası) Mazda ve Mithra ile bir üçlü grup idi. Persler bu tanrıçaya tapınaklar inşa ettiler... İlginçtir ki, ülkenin en saygın erkekleri bile bakir kızlarını tanrıçaya sunarlar. Yasaya göre, bu bakireler evleninceye değin tanrıça adına fahişelik yaparlar. Evlilik sonrası hiçbir erkek bu kızları bu nedenle yargılayamaz ve aşağılayamaz."* (Strabon, XI. 14-16).

Uzak coğrafyalarda yaşayan bu iki antik yazarın ifadesi bilim dünyasında Mezopotamya kültürünün cinsiyet rolleri üzerine büyük tartışmalar yaratmıştı. Bu yüzden gözler metinlerin içeriğini destekleyebilecek arkeolojik verilere odaklanmıştı. Söz konusu tartışmalarda en fazla konu edilen arkeolojik buluntular Mezopotamya'da ele geçen ve MÖ 2. binyıla tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış levhalardı. Genellikle öne doğru hafifçe eğilmiş ve bir yandan ağzındaki uzun pipetle önündeki çömlekten muhtemelen içki içen bir kadın ve ona arkadan yaklaşarak ilişkiye giren adamı tasvir eden kompozisyonlar, eril imgelerle donanmış bilimsel zihinlerde fahişelik ve genelev simgeleri olarak karşılık bulmuştu. Elbette bunda levhaları toprak altından çıkarıp yayımlayan Walter Andrea'nın da katkısı olmuştu. Söz konusu eserleri bir saray kalıntısında bulmasına karşın yayınında onların İştar Tapınağı'na

ait olduğunu belirtince sonraki araştırmacıların çoğu Herodotos'un metninin de imgelediği şekilde bu kil plakaları tapınaktaki kutsal fahişelik eylemlerinin suretleri olarak değerlendirmişti. Böylece Herodotos'un çizdiği manzara arkeolojik verilerle desteklenmiş gibi görünse de cinsel eylem içeren bu levhaların fahişelik, kutsal fahişelik veya bir genelev manzarası olduğunu gösterecek herhangi bir veri yoktur (Bahrani 2018).

Yazılı belgelere baktığımızda da Herodotos'un metnini doğrulayacak bir veri göremiyoruz. Babil'deki tapınak rahibelerinin veya görevlilerinin hiyerarşisi çeşitli işlev ve uzmanlık sergilemekte olup eldeki belgelerden bunların tamamının belirlenmesi güçtür. Metinlerde okunan makamlardan *entu* ve *naditu* kuşkusuz en yüksek düzeydeki rahibelerdi. Onların ardından *qadištu* (kutsal kadınlar) ve yaşamlarını özellikle de İştar'a adamış olan *ištaritu*lar geliyordu. Bu kadınların çoğu şarkıcı, müzisyen ya da dansçı olarak uzmanlaşıyor ve muhtemelen kutlamalarda görev alıyordu. Ayrıca bazı tarihçiler tarafından fahişe olarak tanımlanan ve *harimtu* denilen bir kadın sınıfı da vardı. Tapınak harimtularının çoğu kölelerden, yani savaşlarda ele geçirilen kadınlardan oluşuyordu. Onlar ayinler için ihtiyaç duyulan yiyecek, şarap, yağ ve değerli mallardan sunular hazırlayarak tapınağa katkıda bulunuyorlardı. Dolayısıyla elimizde Babil'de tapınak adına fahişelik yapan bir kadın grubunun olduğunu gösteren bir belge yoktur.

Herodotos'un söz ettiği bir başka benzer olay ise Lydialılar ile ilişkilidir. Herodotos kitabının başlarında onlardan basederken biraz kınayarak da olsa ilginç fahişelik geleneğini aktarır. Ünlü Lydia Kralı Alyattes'in tümülüsünü tarif ettiği bölümde şunları söyler: *"En yüksek yerinde, ben oradan geçtiğimde de beş tane taş blok vardı; üzerlerine kazılı olan yazıtlarda, mezarın yapımına katılan her meslek dalının ne kadar verdiği yazılıydı. Bu rakamlara göre, en çoğunu bu küçük kızcağızlar vermiş oluyordu. Şunu da belirteyim, Lydia'lı halk kızlarının hepsi de kocaya varıncaya kadar kendilerini satarlar. Çeyizlerini bu zanaatla*

yaparlar. Zaten kocaları bile bu kızları ancak kızın kendi isteğiyle yanında tutabilirler..." (Hdt.I.93). Bunun hemen ardından Herodotos, "*Lydialıların gelenekleri Yunanlara benzer, ayrıldıkları nokta şudur ki, Lydialılar kız çocuklarını orospuluğa bırakırlar...*" (I.94) şeklinde bir ifade kullanır.

Gerçek olup olmadığı tartışması bir yana bu iki pasaj kadın bedeni ve iktidar/kültür arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından çok önemlidir. Çünkü özellikle ilk pasajda Herodotos, Alyattes'in mezarının inşasına katkıda bulunan meslek örgütlerinin listesinin olduğunu ve bunu gözleriyle gördüğünü ileri sürüyor. Buradaki en kayda değer nokta meslek grupları arasında fahişelik yapan kızların da yer aldığını söylemesidir. Hatta katkıda bulunanlar içinde en fazla parayı onların verdiğini iddia ediyor. Fahişelik Lydia toplumunda kurumlaşmış, örgütlenmiş bir meslektir demeye getiriyor. Fakat bunu destekleyecek bir arkeolojik veri bulunmamaktadır. Yine de Herodotos'un tüm yazdıklarını dikkate alarak şöyle bir genelleme yapmak mümkündür. Herodotos ve onun aidiyet hissettiği Antik Ege dünyasının zihninde fahişelik bir kimlik öğesi olarak ötekine kodlanmıştır. Ege Denizi'nin her iki yakasındaki ataerkil, ahlakçı muhafazakâr toplumlar "iffetli" kadınlara fahişelik yaptırılmasını bir sosyal karşılaştırma nesnesi olarak görüyorlardı. Çünkü Herodotos, gayriahlaki bulduğu, inceden alay ederek ve küçümseyerek aktardığı bu anekdotlarla ötekinin ne kadar aşağılık bir kimliği olduğunu vurgulamakla kalmayıp kendi kimliğini de yüceltiyordu. Çünkü yukarıda da özetlemeye çalıştığım gibi, Ege dünyasında fahişelik belli sınıfların mensuplarına uygun görülüyordu. Bir insanın genç kızını inancı için dahi olsa fahişelik yapmaya teşvik etmesi, Herodotos'a kendisinin kazanacağı bir sosyal karşılaştırma yapması için olanak sağlıyordu. Daha da ilginç olanı Batılı bilim dünyasının binlerce yıl sonra dahi kendi kültür kökenlerinin önemli kurucuları arasında saydıkları Herodotos'un abartılı ve ideolojik söylemlerinden hakikat devşirmeleriydi. "Batı Uygarlığı"

kendi kültürü içinde yer vermediği bu "Doğulu" toplumların (Herodotos ve benzerleri tarafından ima edilen) gayriahlaki tutumlarından ideolojik kazanımlar elde ediyor ve hatta neredeyse tüm zamanların problemi olan Uygarlık Savaşı'nı bu tür veriler üzerine tesis ediyordu.

***

Mezopotamya'dan sonra Antik Ege dünyasında da fahişelik adı altında bedensel ve cinsel sömürünün hem devletin hem de kamunun gözünde "meslek" mefhumuyla normalleştirildiğini söylemek mümkün. Batı dünyasında gerçekten de fahişeliğin resmiyet kazanıp iş olarak tanımlanmaya başlaması MÖ 6. yüzyıl başlarında Solon döneminde gerçekleşmişti. Hızlı ve sıcak para akışı sağlayan bu insanların bedenlerinden devletin vergi almasını yasayla ilk kez sabitleyen Atina'nın ünlü kanun koyucusu ve yöneticilerinden olan Solon'du. Atina'da fahişelik yapan kadınların pek çoğu dışarıdan getirilmiş köleler ya da savaşta ganimet olarak elde edilmiş esirler yani toplumun ötekileriydi. Metropol özelliklerini taşıyan ve deniz ticaretinin yoğun bir şekilde gerçekleştiği önemli liman kentlerinde beden sömürüsüne tabi tutulan kadınların sayıca fazla olduğunu tahmin etmek güç değil. Atina'nın fallokratik, cinsiyetçi bir metropole dönüşmesiyle bu şiddet sarmallarına maruz kalan kadınların sayısının giderek artması Solon'un iştahını kabartmış olacak ki bundan vergi almayı sağlayan yasal bir düzenleme yapmıştır. Buna göre fahişelerin bir geneleve bağlı olarak çalışmaları ve bu evlerin devlete vergi ödemeleri gerekiyordu. Böylece ötekileri fahişeleştirerek pek çok insanın bedeninin istismarını legalleştiren devlet, aynı zamanda bu sömürü düzeninden vergi alınmasının yolunu da açmıştı.

Naukratesli Athenaios ünlü eseri *Deipnosophistai* adlı çalışmasında Solon'un fahişeliği resmiyet altına alıp vergiye tâbi tutmasını Philemon'a anlattırmaktadır. Bu konuşmada Philemon, Solon'un duygudan yoksun biçimde kadınları genelevlere nasıl kapattığını ve onları süsleyip püsleyerek pazarladığını

anlatıyor. Ayrıca ironik bir dille, Solon'un doğalarına karşı koyamayan gençlerin kötü yollara sapmalarına nasıl engel olduğunu ve bazı kadınları nasıl para basar hale getirdiğini de söylüyor. Genelevlerde çalışan kadınların kimseyi reddetmeye hakları olmadığını, Solon'un onları dışladığını iğneli bir dille ifade ediyor. *"Sen, Solon, ülkenin azmış gençlerle dolu olduğunu ve doğal iştahlarının bunları olmamaları gereken yerlere sürüklediğini görerek bazı kadınlar getirdin ve herkesin onlara ulaşabileceği yerlere yerleştirdin. Orada çırıl çıplak duruyorlar. Onlara iyice bak oğlum. Beğendin mi? Hazır mısın? Onlar da hazır. Kapı açık ücreti bir obol. İçeri gir, burada saçmalıklar, gevezelikler ve hile yok. Sen ne istersen öyle davranırsın. Ve sonra çekip gidersin. Senden başka bir şey istemez"* (XII.569 d-f).

Atina'da genelev devletten çalıştırma izin belgesi alan bir görevli (*pronoboskeion*) tarafından açılabiliyordu. Burayı ziyaret eden her erkeğin ödediği paradan küçük bir miktar devlet için ayrılıyor ve yılın belli zamanlarında gelen vergi memurlarına ödeniyordu. Genelevde genellikle kendilerine *deikteriades* denilen fahişe köleler çalışıyordu. Kendi bedenleri ve yaşamları üzerinde hak sahibi olmayan bu kişiler, Solon'un çıkardığı yasa ile toplumdan tecrit edilmişlerdi. Çünkü her köşe başında ve limanlarda yoğunlaşan seks sömürüsü aristokrasinin arzuladığı toplumsal yapıyı sarsacak kötü bir görüntü oluşturuyordu. Solon çıkardığı yasa ile onların mekânsal düzenini sağlayarak yaşamlarını ve özgürlüklerini ellerinden almış, bu kadınları genelevler içine kapatarak hepsini görünmez kılmıştı. Bunların gündüz vakti kentin orta yerinde dolaşmaları ya da tapınaklarda görünmeleri istenmezdi. Yasayla bu kadınların diğer kentli kadınlardan ayırt edilmelerini sağlayabilmek için saçlarının sarıya boyanması ve üzerinde çok renk bulunan özel bir elbise giymeleri sağlandı. Özellikle çiçekli elbiseler fahişeler için uygun görülmüştü ki bazılarının transparan kumaşlar kullandıkları da bilinmektedir. Kimi zaman gül demetlerinden oluşmuş çelenkler taşıyan bu kadınlar uzaktan bile ayırt edilebiliyorlardı.

Kısa sürede çok sayıda genelev sahibinin ortaya çıktığı Atina'da bu mekânların bütün gün açık olduğu bilinmektedir. Ancak günün en hareketli saatleri akşamüzerleriydi. Kadınlar öğleden önceleri genellikle hiç kimse uğramadığı için kişisel bakımlarını yapıp akşam saatlerinde hızlanacak müşteri trafiği için hazırlanırlardı. Özellikle deniz aşırı yolculukların hızlandığı dönemde her an limana yanaşan bir gemi görmek mümkündü. Günlerdir denizde olan pek çok gemicinin genelevlere akın etmesi beklenen bir davranıştı. Atina'da tüm bunlar olurken deniz aşırı ticaretin en hızlı döneminin yaşanmaya başladığını, Doğu ile ticari ilişkilerin doruk noktasına ulaştığını belirtmek gerekir. Hatta yüzlerce yıl sonra İpek Yolu olarak adlandırılan Asya ticaretinin yolları keşfedilmiş, Hint malları tercih edilen ürünler haline gelmişti. Farklı amaçlarla kentlere gelen yabancıların sayısının artması, Antik Yunan dünyasında genelevlere ilginin yoğunlaşmasının nedenlerindendi. Gelenekler uyarınca kızlar erken yaşta evlenirken, erkeklerin geç evlenmesi makbul bir durumdu. Genellikle 30-35 yaş erkeğin evlenmesi için çok uygun bir dönemdi ama bakir olmaları kesinlikle istenen ve düşünülen bir koşul değildi. Hatta evlenene kadar yeterince cinsel deneyim kazanmaları arzulanan bir şeydi. Elbette bu erkeklerin deneyim kazanacakları kurumların başında genelevler gelmekteydi. Öte yandan Antik Yunan dünyasında evli erkeklerin karılarından haz duymaları, onlara tutkuyla bağlanmaları hoş karşılanmazdı. Evlere hapsedilen eşler ancak çocuk doğurmak için uygun görülürdü. Erkek, cinsel hazzını dışarıdan oğlanlar ya da kadın fahişeler kanalıyla tatmin etmeliydi. Bu iki gelenek kadın ve erkek çocuk bedenlerine uygulanan şiddeti normalleştirdiği gibi genelev alışkanlığını da körükleyen faktörlerdi.

Hazırladığı yasal düzenlemeler nedeniyle başta Herodotos olmak üzere pek çok antikçağ yazarı Solon'un çağın en büyük bilginlerinden olduğunu anlatır ve onu dönemin yedi bilge insanından biri olarak kabul eder. Çünkü Solon

bu yasayı çıkarırken kurduğu sınıfsal yapıyı tehdit edebilecek her türlü problemi de öngörmüştür. Öyle ki kısa sürede devlet kontrolünde çoğalan genelevler daha çok 'sermayeye' ihtiyaç duyacak, yalnızca Atina'da değil tüm Ege'de kız kaçırma olayları artacaktı. Dolayısıyla Solon yasanın bir maddesini buna ayırmıştı. Özgür bir anne ve babadan olan kimse (her iki cinsiyet için de geçerli olmak üzere) köle yapılamayacaktı. Böylece fahişelik ve kölelik sınıfsal bir yapının içine mahkûm edilmiş, sınıf kadere dönüşmüştü. Belli bir sınıfa dahil olanları koruyan bu yasal düzenleme diğer sınıfların bireylerinin yaşamlarını yok sayıyor, bütün tehditleri ve şiddeti onların üzerine yöneltiyordu.

Solon'un genelev işinden kazandığı paraları Atina'nın imarı için kullandığı aktarılır. Örneğin Atina'nın denizden bağlantısını sağlayan Pire Limanı'nın buradan kazanılan parayla kurulduğu anlatılmaktadır. Hatta ona bahşettiği bu gelir nedeniyle burada Tanrıça Aphrodite'ye bir tapınak bile yaptırmıştır. Pire'nin inşa edilmesinden sonra bu liman mahallesinin seks turizminin merkezi haline geldiği birçok yazar tarafından vurgulanmaktadır. Eva C. Keuls, feminist bir perspektiften kaleme aldığı çalışmasında (The Reign of Phallus), Klasik Dönemde Atina'nın en işlek yerlerinden birisi olan Pire Limanı'nda çok sayıda kadın ve erkek fahişenin olduğunu ileri sürüyor. Solon'un bütün yasal düzenlemelerine rağmen elbette devlet genelevlerinde çalışmayı reddedip dışarıda çalışan fahişe bulmak da mümkündü.

Öte yandan Antik Yunan ve Roma dünyasında sistem, fahişeliği de sınıflı toplum yapısına göre şekillendirmiş her sınıfın arzusuna, talebine uygun bir fahişe sınıfı tesis etmeyi başarmıştı. Bu noktada zengin ve ayrıcalıklı sınıf kendi hizmet sektörünü de inşa etmişti. Sınıflı toplum yapısı içinde fahişelikten başka rol biçilmeyen kadınların hedef kitlesinde en üst sırayı ayrıcalıklı sınıfın erkek özneleri alıyordu. Kendini bir arzu nesnesine dönüştüren bu ayrıcalıklı sınıf, mensuplarına

olduğu gibi hizmet sektöründeki kadınlara da kısmen daha fazla hareket alanı ve konfor sunuyordu. Antikçağın *erkek yazarları* fahişelerin bu sınıfa hizmet vermek için gönüllü olduklarını yazıyorlardı. Hangi sınıftan olduğun ve hangi ailede doğduğun nasıl yaşayacağını da belirliyordu. Özgür olmayan bireylerin çocuklarının seçenekleri ise trajikti, onların başka bir şansları yoktu. Bir erkeğin dört duvar arasındaki onlarca kölesinden biri olmaktansa fahişe olarak kamusal mekânlarda boy göstererek erkeklerin beğenisini üzerine çekecek bir yaşam, tercih edilebilecek tek şeydi. Bu konuyla ilgili Antik dönem yazarı Loukianos'un bahsettiği dul Krobyle ve genç kızı Korinna arasında geçen diyalog bilgi verici olmakla birlikte okunurken onun bir erkek tarafından kaleme alındığı göz ardı edilmemelidir.

"Şimdi sana erkeklere nasıl davranacağını ve ne yapman gerektiğini anlatacağım. Gerçekte bu yaşamamız için tek çıkar yol. İki yıl önce babanın ardından ne kadar yoksulluk çektiğimizi bilemezsin. O hayatta iken hiçbir eksiğimiz yoktu. O tüm Pire'de tanınan bir demirci idi. Bugün dahi, Philinos kadar mükemmel bir demirci yok. Önce onun maşalarını, çekicini ve örsünü iki minaya sattım. Yedi ay bu iki mina ile geçindik. Daha sonra örgü örerek ve dokuma yaparak geçimimizi sağladım. Senin bu yaşa gelmeni bekledim. Zira artık senin bizi geçindirmen, zengin olmamız, erguvani giysiler giymemiz ve hizmetkârlar almamız daha kolay olacak.

-Ne demek istiyorsun?

-Gidip genç erkekler bulacak, onlarla içecek ve para karşılığı yatacaksın.

-Yani, Daphnis'in kızı Lyra gibi mi?

-Evet.

-Ama bu fahişelik!

-Bu o kadar kötü değil. Zengin olacaksın ve birçok aşığın olacak. Niçin ağlıyorsun? Çok kazanıyorlar! Daphnis'in kızı bebekken paçavralar içinde idi; şimdi mücevherleri, renkli giysileri ve 40 hizmetkârı var." (Loukianus, Diyaloglar, 6).

Antik Yunan toplumunda kabaca üç sınıf fahişe olduğunu söyleyebilirim. Birincisi yukarıda da söz ettiğim gibi tamamen genelevlere ait olan köle fahişelerdi ki çoğunluğu *metoikos* (göçmen) olan bu gruba *deikteriades* ismi verilmekteydi. Muhtemelen Solon'un yaptığı düzenlemede genelevlere mahkûm ettiği kadınlar bunlardı. Özellikle de ülke dışından geldiklerinden ırkçı eril arzuları karşılıyorlardı. Çünkü çoğunluğu Atina'da sık görülmeyen etnik kimliklere ve fiziksel özelliklere sahiplerdi. Bunlar genellikle Asya'dan ve Anadolu kıyılarından getirilmiş kadınlardan ibaretti ve korsanlar ile insan tüccarlarının da sermayesini oluşturuyorlardı.

Fahişelerin ikinci sınıfına ilk gruba nazaran daha fazla itibar gören *auletridesler* (aulos çalan, flütçü) adı verilebilir. Profesyonel (pornai) kabul edilebilecek bu grup kendilerini farklı konularda geliştiren bireylerden oluşuyordu. Dans edip müzik aleti çalan auletrideslerin bu meziyetleri özel günler ve şölenlerde tercih edilmelerini sağlayan başlıca özelliklerdi. Adlarından da anlaşılacağı gibi bunların çaldıkları müzik aletlerinin başında flüt gelmekteydi. Onun dışında *zither* denilen kanuna benzer telli bir çalgı ve vurmalılardan davul çaldıkları birçok tasvirden anlaşılmaktadır. Bunlar arasında hiç kuşku yok ki Asya'dan ya da dünyanın başka yerlerinden gelmiş kadınlar da mevcuttu. Ancak bu fahişeler sahip oldukları özel meziyetleri nedeniyle diğerlerine oranla daha özgürdüler. Örneğin istedikleri yerde yaşama hakkına ve kimi zaman beğenmedikleri erkekleri reddetme şansına bile sahiptiler. Üst sınıfa mensup erkeklerin tercihleri arasında bu kadınlar ön sıralarda yer alırlardı. Auletridesler arasında kendisine uzun soluklu sevgili bulanlar ya da çok ünlü olup önemli mevkilere ulaşanlar vardı. Örneğin Lamia, fahişeliğe auletrides olarak başlayıp hızla yükselmiş, Mısır Kralı Ptolemaios ve Makedonya Kralı Demetrios'un gözdeleri arasına girmeyi başarmıştı. Lamia, Demetrios'u o kadar etkilemişti ki ülke yönetiminde karar verme süreçlerine bile dahil

olmuştu. Demetrios'un sevgilisinin sabun ihtiyacını karşılayabilmek için Atina'ya ek vergi koyduğu da söylenmektedir. Bütün örneklerde ayrıcalıklı burjuva sınıfı, ötekileştirerek fahişe olmaktan başka şans tanımadığı kadınların *sınıf atlamalarına* olanak tanıma lütfunda bulunuyor ve cinsiyetçi beden sömürüsünü toplumsal normatife dönüştürüyordu.

Üçüncü ve son sınıfa ait olan fahişeler beden sömürüsünün en cazip düzeyini oluşturuyordu. *Hetaira* olarak isimlendirilen ve eğitimli kadınlardan oluşan bu sınıf en revaçtaki gruptu. Çok güzel konuşan, bilgi sahibi, nezaket kurallarını bilen, espri yeteneği gelişmiş, şiir, edebiyat ve felsefe gibi konulara yabancı olmayan, bunları erkeklerle tartışabilen, bulundukları ortama uyum sağlayabilen kadınlardı. Antik Yunan toplumunda hetaira olarak anılan bu fahişelik sistemi yakın zamana kadar *kurtezan* adıyla Avrupa'da devam etmişti. Antik Yunan toplumunda istediği gibi hareket edebilen tek kadın sınıfının hetairalar olduğunu söylemek mümkündür. Kendi paralarını yönetme hakkına sahip bu kadınların, kentin istedikleri alanında özgürce dolaşma hakları vardı. Yunan felsefesi ve kültürü deyince akla ilk gelen şeylerden birisi olan şölenlerin (symposion) vazgeçilmezleri yine onlardı. Çünkü erkeklere ait bir dünya olan bu şölenler aynı zamanda bir ziyafet toplantısı olduğu için hizmet edecek birilerine de ihtiyaç duyuluyordu. MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda üretilen vazolar üzerindeki sempozyum betimlemelerinde, auletrides ve hetaira sınıfına mensup kadınların sıklıkla boy gösterdiklerini söyleyebiliriz.

Diğer kadınlara oranla biraz olsun hür yaşamak isteyenlere erkek egemen toplumsal yapı, fahişelik makamını uygun görüyor, karşılığında ise, arzularını talep etme hakkına sahip ayrıcalıklı erkeklere haz hizmeti verme koşulu getiriyordu. Kuralları yerine getirenler bu eril aklın iltifatını alıyor, verdikleri haz ve diğer bazı şeyler nedeniyle övgüye mazhar oluyorlardı. Beden sömürüsüne maruz kalmasına karşın

kendini maskülen dünyada var etmiş pek çok ünlü örnek de vardı. İonialı *Thargelia* Pers Kralı Kyros adına ajanlık yapmış ve büyük başarı sağlamış hetairalardan biriydi. Büyük İskender'in metresi olan *Thais*, İskender'in ölümünden sonra Mısır kraliçesi olmuştu. *Theoris* ve *Erkhippe* ise tragedia yazarı Sophokles'in gözdeleri olarak biliniyorlardı. İsmini günümüze kadar taşıma konusunda başarılı olmuş örneklerden bir diğeri Herodotos'un söz ettiği *Rhodopis*'ti. Mısır Kralı Khephren'in oğlu Mykerinos'un mezarı olan piramitten söz ederken antikçağda uluslararası bir üne sahip olan bu hetairanın öyküsünü şöyle aktarır: *"... bunu [Mykerinos'un piramidini] Rhodopis'e mal eden Yunanlar da vardır, ama yanılmaktadırlar, hatta bana öyle geliyor ki, Rhodopis'in kim olduğunu bilmeden konuşmaktadırlar; yoksa böyle bir piramidin masraflarını öyle bir kadına yükleyemezlerdi; çünkü bu masraf binlerce talantla bile hesap edilebilecek gibi değildir... Trakialıdır... Rhodopis'i Mısır'a Samos'lu Xanthos getirmişti; sanatını icra etsin diye getirilmişti ama önemli bir para karşılığında azat edildi, bu parayı ona Mytilene'li bir adam, Skamandronymos'un oğlu ve şair kadın Sappho'nun erkek kardeşi Kharaxos sağlamıştı... Mısır'da yerleşti ve çok alımlı bir kadın olduğu için büyük servet biriktirdi, şüphesiz Rhodopis için büyük ama böyle bir piramit yaptırmaya yetecek kadar büyük değil. Onun servetinin onda biri ne kadardır, bunu bugün de görmek isteyen görebilir ve böyle koskoca bir piramidi ona mal etmek abartı olur. Rhodopis, Yunanistan'da hatırasını yaşatacak bir şey bırakmak istemiş, bunun için de kimsenin aklına gelmeyen bir armağan sunmayı tasarlamış... Delphoi'de adını yaşatacak bir sunu göndermiştir. Servetinin onda birini ayırmış, bununla bütün bir öküzü kebap edebilecek kadar çok sayıda demir şişler yaptırmıştır; servetinin bu iş için ayırdığı onda biri ile ne kadar şiş yaptırabilirse o kadar yaptırmış ve bunları Delphoi'e göndermiştir... Zaten Naukratis'te pek iç çekici zevk kadınları bulmak zor değildir. Bu sözünü ettiğimizin adı o kadar yayıldı ki, Yunanlar içinde Rhodopis adını duymayan kalmadı; daha sonra Yunanistan'da Arkhidike adında birisi de dillere destan olmuştur, ama öbürü kadar değil. Kharaksos'a gelince,*

Rhodopis'i azat edip Mytilene'ye dönünce, Sappho kendisini tatlı tarafından epeyce azarlamıştır" (Hdt.II.134-135).

Herodotos'un anlattığı Rhodopis'in gerçek bir karakter olduğu Delphoi'de yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. Kutsal alanın yakınında bulunan bir kilisenin duvarındaki devşirme adak taşında bu isim yazılmıştı. Burada tartışılması gereken şey bir fahişenin piramit yaptıracak kadar para kazanıp kazanamayacağı değil elbette. İlginç olan Herodotos'un Mısır'a giderken buradaki Rhodopis'i biliyor olması, ona mal edilen bir piramidi incelemesi ve dünyanın bildiği, tanıdığı bir fahişenin izini sürmesiydi. Rhodopis, antikçağın eril dünyasında bir fahişenin ne kadar ünlü olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Bu ün onun eril arzuların nesnesi olmasının bir lütfu ve teşvik edici karşılığıydı.

Fallokratik Atina iktidarının takdirine şayan olmuş en ünlü fahişelerden biri de *Aspasia* idi. Hetairalarıyla ünlü Miletos'ta doğmuş, genç bir kızken geldiği Atina'da kısa sürede ün kazanmış ve kendisine âşık olan Atina Tiranı Perikles'in karısı olmuştu. Böylesine güçlü bir konuma yükseldiğinde ise ilk yaptığı şeylerden biri Atinalı kadınların eğitim alabilecekleri bir okul kurmak olmuştu. Bir bölümünü hetairaların eğitimini tamamlayabildikleri bir mekâna dönüştürdüğü evinde evli kadınları da ağırlayan Aspasia, onlara bilgilendirici konuşmalar yapıyordu. Özellikle de İonia'dan gelen hetairalara güzel sanatlar, felsefe ve edebiyat gibi dersler veriyordu. Aspasia'nın evine gelen konukların tanınmış kişiler oldukları hatta bunlar arasında Alkibiades ve Sokrates'in de bulunduğu ileri sürülüyor. Aspasia'nın etrafı güçlü konumu ve koruyucu sahipleniciliği sayesinde kısa sürede çok sayıda akıllı kadınla dolmuştu. Erkek egemen Atina toplumunun kabul etmesi zor gibi görünen bu duruma isyan da elbette çok geçmeden ortaya çıkmıştı. Aspasia'nın tutumundan kuşku duyanlar, gizlice genelev işlettiğini ileri sürerek onu ahlaksızlıkla suçlamış ve şikâyet etmişlerdi. Bu hareketin öncülerinin "ahlaklı/iffetli" Atinalı kadınlar olması da bir ironi

yaratıyordu. Nihayetinde Perikles'in karısıydı ve onu cezalandırmak o kadar da kolay değildi. Perikles karısının arkasında yer aldı ve onu ahlaksızlık suçlamalarına karşı korudu. Böylece Aspasia ölümüne kadar konferanslarına devam etti. Bununla birlikte Marathon Savaşı'nda ölenlerin anıldığı cenaze töreninde konuşan Perikles'in kadınlar için sarf ettiği sözler ilginçtir: "*Siz kadınlar için en büyük ün, yaratılışınızın çizdiği sınırlar içinde geride kalmanız, iyi yahut kötü davranmanızdan dolayı adınızın erkekler arasında mümkün olduğu kadar az anılmasıdır.*" Aspasia'nın adının sıklıkla zikredildiği bir dönemde bu konuşma Perikles'in konuya ilişkin rahatsızlığını ve toplumsal normları da dile getirir. Öte yandan Perikles, Aspasia'yla evlenip çocuk sahibi olurken kendi getirdiği yasayı ihlal eden ilk kişi olmuştu. Yurttaş olabilmenin bir koşulu olarak yazılı hale gelen Atinalı ebeveynlerden doğma şartını Aspasia'nın Miletoslu olması nedeniyle Perikles'in kendi çocukları da yerine getiremiyordu. Ancak tahmin edilebileceği gibi söz konusu Perikles olunca Anadolulu bir kadın olan Aspasia'nın doğurduğu çocuklar yurttaş olma hakkını elde etmişlerdi.

Eril dünyanın ün bahşettiği hetairalardan biri de dünya sanat tarihini etkilemiş ünlü bir model olan Knidos Aphroditesi'ni yontan heykeltıraş Praksiteles'in sevgilisi *Phyrne*'ydi. Phyrne'nin güzelliği o kadar ünlüydü ki dönemin pek çok sanatçısını hayran bırakmış, onlara esin vermişti. Ama ondan en çok etkilenen ve bunu eril bakışı hipnotize edecek şekilde estetize eden Praksiteles'ti. Kosluların Aphrodite heykeli siparişine iki heykel hazırlamıştı, biri klasik, giysili Aphrodite iken ikincisi tabuları yıkan Aphrodite'yi betimliyordu. Koslular çıplak ve erotik olan ikincisini, tanrıçadan korktukları ve inançlarındaki tanrıça imgesine uymadığı için satın almaya cesaret edemeyince devreye Knidoslular girmiş ve heykeli satın almışlardı. Heykel estetik dünya üzerinde o denli etkili olmuştu ki bundan böyle bütün Aphrodite heykelleri tanrıçanın beden hatlarını gösterecek şekilde yarı çıplak yapılmaya başlanmıştı. Bu Aphrodite inancında da bir yarılma

yaratmış olmalıydı zira tanrıçanın kendisini çıplak gördüğü için cezalandırdığı erkekleri anlatan mitleri vardı. Muhtemelen Praksiteles'in ünlü Knidos Aphroditesi'ni yapmasına esin kaynağı ve modellik eden Phyrne'ydi. Heykeltıraş, ötekine/kutsala ait mahremi erkek bakışına sunacak bir estetik yaratmıştı. Herkesin bakışını anahtar deliğine çekmeyi başarmış, tanrısal ve mahrem olanı banyoda yıkanırken izletmişti.

Fallokratik evrenin toplumsal normları bir hayli ilginçti, normlara uymayan estetiği küçümserken normların üzerindekini de kabul etmekte güçlük çekiyordu. Özellikle de kadın bedeni söz konusu olunca eril bağnazlık devreye giriyor, şiddet açığa çıkıyordu. Phyrne'ye atfedilen yaşam öyküsü bunun en güzel örneğiydi. Erkeklerin göz zevkini fazlasıyla tatmin eden bir görünüme sahip Phyrne, bütün Aphrodite bayramlarında tanrıçayı temsilen bir role atanıyordu. Tanrıçanın denizde köpükler arasından doğarak sularını akıta akıta karaya çıkmasını temsil eden bir ritüel sonunda eril şiddet hemen devreye girmişti. Phyrne'nin bedeni kültürün egemenlerini tehdit etmiş olmalıydı. Sergilediği güzelliğiyle kutsala saygısızlık ettiği için suçlanmıştı. Onun Atinalı bir kadının onuruna yakışmayacak şekilde davrandığı düşünülüyor ve cezalandırılması isteniyordu. Mahkemede her şey aleyhine gerçekleşiyordu. Rivayete göre Phyrne'nin savunmasını üstlenen Hyperides davayı kaybedeceğini anlayınca elindeki son kozu oynamaya karar verdi. Ani bir hareketle Phyrne'nin yanına gidip elbisesini hızla aşağı indirdi. Erkek bakışını büyüleyen kadın bedeni açığa çıkınca, jüri bu güzelliğin bir kutsalı kirletmeyeceği kanaatine vararak Phyrne'ye beraat verdi. Bu olay, birçok makalede kadın bedeninin estetiğine duyulan hayranlık gibi yorumlansa da eril kültürün iki yüzlülüğünü açığa vurması bakımından önemlidir. Ataerkil bir yönetimin toplumsal normlarını, yasal sistemini ve nasıl yönetildiğini gösteren çarpıcı bir örnektir.

Pornographia kelimesi antikçağ kültüründe bugünkü anlamından oldukça uzak bir imge taşıyordu. Yunanca *porno* ve

grapho kelimelerinden oluşan bu yeni sözcük *fahişe resmi* anlamına geliyordu. Ancak cinselliğin ve kültürün eril ölçekli değişimi onu günümüzde başka bir anlama büründürdü. İlk kez MÖ 5. yüzyıl sonlarında Ephesoslu olan ama hayatının büyük bölümünü Atina'da geçiren ünlü ressam Parrhasios tarafından kullanılmıştı. Parrhasios gönlünü kaptırdığı fahişenin resmini yaparak insanlığın hayatına pornographia kavramını sokmuştu. Sanatçının âşık olduğu fahişe, dönemin en ünlü kadınlarından Theodote'ydi. Bu resmin, yapılmasının üzerinden yaklaşık beş yüz yıllık bir süre geçtikten sonra Roma İmparatoru Tiberius tarafından inzivaya çekildiği villasının duvarına astırıldığı biliniyordu.

Ksenophon'un Memorabilia (III.11vd.) adlı eserindeki Sokrates'le diyaloğundan tanıdığımız Theodote nin mesleği ve güzelliği ayyuka çıkmış, ressamlar, sanatçılar onu tasvir edebilmek için birbirleriyle yarışır hale gelmişlerdi. Bir arkadaşı onun güzelliğinden söz edince Sokrates, bu kadını görmek için onun evini ziyaret etmeyi kabul etmişti. Eve vardıklarında genç kadını bir ressama modellik yaparken bulan Sokrates lüks içinde yaşayan, çok güzel mobilyalara, eşyalara hatta kölelere sahip olan Theodote'ye elde ettiği gelirinin kaynağını açıklamaya itecek sorular sormuştu. Bunların ilki sahip olduğu geliri sağlayan bir çiftliğinin olup olmadığıydı. Sokrates'in amacı Theodote'yi tuzağa düşürmekti. Kadının bu soruya yanıtı hayır olmuştu. Ardından gelir getiren kirada bir mülkünün olup olmadığını sorunca Theodote'nin yine aynı yanıtı vermişti. Sokrates, duyduklarından memnun bu kez de kendisi için çalışan bir zanaatkârının olup olmadığını sormuş genç kadının yanıtı yine değişmemişti. Sonunda filozof kendince can alıcı şu soruyu sormuştu: 'Peki bu para nereden geliyor?'

Theodote'nin yanıtı bir hayli ilginçti. Bunca şeyi ve içinde yaşadığı konforlu hayatı arkadaşlarının cömertliklerine borçlu olduğunu söylemişti.

Böylece Sokrates, meslek olarak kabul ettiği fahişeliğin getirisiyle bir çiftlik, kiralık mülkler ve zanaatkârların çalıştığı bir işletme sahibi olmayı kıyaslamış takipçilerine fahişeliğin ne kadar gelir getiren bir "meslek" olduğunu üstelik diğer iş kolları kadar emek de gerektirmediğini göstermeye çalışmıştı. Ancak bir toplumun bedenlerini pazarlamak zorunda bırakılan bireyler üretmesini sorgulamamıştı. Fahişelerin, niçin, hangi amaçla ve nedenle toplum içinde yer aldıklarını konu etmemiş, tersine onun bedenini ipotek etmek yoluyla elde ettiği geliri sorgulamıştı.

Antik Roma'da Fahişelik

Roma toplumunun fahişelik ve genelev gibi konulara bakışı da diğerlerinden çok farklı değildi. Ancak Romalı kadının toplumsal konumu Antik Yunan kadınınınkine göre daha geniş bir özgürlük alanı sağlıyordu. Çünkü Roma'da kadın daha fazla hakka sahipti ve kamusal mekânlarda Yunan kadınına göre daha çok görünebiliyordu. Kadınların da (elbette ayrıcalıklı sınıfa mensup olmak koşuluyla) eğitim alma hakları vardı ve bu, yaşama geçirilebilen geleneklerdendi. Yüzyıllar öncesinin Atina'sında olduğu gibi Cumhuriyet Döneminin sonlarına doğru bir metropol haline gelerek Akdeniz'i sömürgeleştiren Roma da ciddi olarak göç almış ve nüfusu kontrol edilmesi güç bir sayıya ulaşmıştı. Özellikle Doğu Akdeniz'den gelenlerin çokluğu, Cumhuriyet Dönemi sonlarından itibaren Roma geleneklerinin uygulanmasını bile güçleştirecek boyutlara varmıştı. Sömürgeci eril politikalar her köşe başında seks mağdurlarını var etmişti. Bu durum Roma'nın iktidar sahiplerini de rahatsız etmiş olmalı ki İmparator Augustus yasayla bedenleri kontrol altına almayı hedefleyen bir biyopolitika geliştirmişti. Yabancıların sayısının Romalıları geçeceğinden endişe eden Augustus ileride ülkeyi yönetecek Romalı bir aristokrat sınıf bulamayacaklarından korkuyordu. Bu nedenle de özellikle aristokrat ve burjuva sınıfının kadınları için evliliği zorunlu kılan, çocuk doğurmayı teşvik eden

yasalar çıkardı. Böylece en az üç çocuk beklediğini açıkça ifade ediyor, ekonomik desteklerle bunu teşvik ediyordu. Ancak özgürlüklerine düşkün Romalı iffetli kadınlar kendilerini evliliğe zorlayan Augustus yasalarından rahatsız olmuş ve isimlerini fahişe listelerine yazdırarak bu zorunluluktan kurtulmaya çalışmışlardı. Çünkü giderek kalabalıklaşıp kendi geleneklerinden uzaklaşmaya başlayan Romalı aristokratlar arasında evlenme demode bir kavram gibi görülmeye başlamış, evlilik dışı ilişkiler yayılmıştı.

Lupa, lupanar

Latince "kurt" anlamına gelen *lupa*, Roma'nın kurucusu sayılan ikizler Remus ve Romulus'un annesi kabul edilirdi. Onun emzirip büyüttüğü ikizlerini tehlikelerden sakladığı yere ise "kurt ini" anlamına gelen *lupanar* denilirdi. Çok ilginç bir ironidir ki Romalıların fahişelere verdiği isim de *lupa* idi ve *lupanar* genelev anlamında kullanılırdı.

Romalılar Solon'un Yunanistan'da yaptığı gibi devletin yönetiminde genelev açıp çalıştırmasa da nüfusu içinde seks işçiliğine mahkûm edilen kadınları fişleyen ilk toplum olmuştu. Kısa sürede Roma fahişeleri ikiye ayrılmıştı: Devletin yasal olarak tanıdığı ve fişlenmiş, fahişe kayıtlarına geçmiş *meretrikes* ve ismi kayıtlara geçirilmemiş olan *prostibulae*. Yasal olarak ülkedeki bütün fahişelerin kendilerini *aedile* adındaki devlet görevlilerine kaydettirme zorunluluğu bulunuyordu. Ancak ismi bir kez fahişeler listesine geçen kadının adını buradan sildirmesi imkânsız olduğundan, ileride farklı bir hayat kurmak isteyen fahişeler isimlerini yazdırmaya pek yanaşmıyorlardı. Öte yandan fahişe olmadıkları halde kendilerine yasayla zorunlu kılınan evlilikten korunmak veya daha serbest hareket etmek isteyen bazı kadınların isimlerini gönüllü olarak bu listelere yazdırdıklarını biliyoruz. Hatta kraliyet ailesinden bile fahişelik yapan ya da listelere ismini yazdırmak isteyen kadınlar vardı. Bu kayıt sistemi bir çeşit çalışma karnesi niteliğindeydi ve sık sık denetleniyordu. Sürekli sokaklarda ve olay mahallinde dolaşan *aedileler* (kayıt

yapan memurlar) kaçak fahişelik yapanları tespit etmeye çalışıyorlardı. Ayrıcalıklı sınıflara hizmet veren fahişelerin kayıttan muaf tutuldukları da bilinen bir durumdu.

Kentteki işleyiş, cinsiyetçi yönetim ve sınıfsal şiddet o denli belirleyiciydi ki bazı fahişeler kendilerine uzmanlık ve özel çalışma alanları belirlemek zorunda kalmışlardı. Örneğin *doride*ler denilen grup, kapı eşiklerinde önlerinden geçenlere çıplak bedenlerini beğendirmeye çalışan kadınlardan oluşuyordu. Kendilerine *lupae* adını verenler ise kurtlar gibi uluyarak ya da zevk çığlıkları atarak sokakta müşteri topluyorlardı. *Aelicariae* ismi verilenler genellikle fırıncı kızlar olarak bilinirlerdi ve Venüs'e ya da Priapos'a adanmak üzere fallik unsurlara benzetilmiş çörekler satarak müşteri ayarlamaya çalışırlardı. Fahişelerin en garibanlarıysa kendilerine *bustuariae* adını verenlerdi. Bunların iki işleri vardı; bir yandan ölü evlerinde ve mezarlıklarda ağıtçılık yapıp hayatlarını kazanır diğer yandan da müşteri bulmaları halinde fahişelik yaparlardı. Özellikle mezarlıklarda çalışan bu kadınlar mezar taşları veya lahitlerin kapaklarının üzerinde bedenlerini sömürüye açıyorlardı. Kendilerine iyi bakacak bir ekonomik gelire sahip olamadıkları için görünümleri de çok cazip değildi. *Scorta erotica* olarak anılanlar ise sokakların hâkimi olan fahişelerdi ki onlar müşterilerini sokaklarda ararlardı. Belli mekânlarda özellikle de taverna (Latince taberna) gibi eğlence merkezlerinde dolaşıp müşteri bulanlara da *blitidae* deniliyordu. Bilitum, tavernalarda satılan ucuz şaraba verilen isimdi, ki bu alkollü müşterileri hedef alan fahişelere meze muamelesi yapıldığını gösteren bir adlandırmaydı. *Kopae* de bu tür mekânlarda garsonluk yapan kızlara verilen bir isimdi. Müşteri bulduklarında onların da fahişelik yaptıkları biliniyor. *Gallinae* (tavuklar) denilen grup eli maharetli olan kadınlardı. Genellikle kentlerin kalabalık yerlerinde dolaşıyor hem fahişelik hem de hırsızlık yapıyorlardı. Dışarıdan gelen köylü kızların arasından fahişelik yapanlara verilen isim *fo-rariae*'dı. Kentli müşterileri cezbedemedikleri ve kendileri gibi

taşralıları hedefledikleri için onların geçtikleri yollar üzerinde müşteri bekliyorlardı. Genellikle kent dışında kente giriş çıkışı sağlayan yollar üzerinde durup köylü erkeklerin arzularına hitap ediyorlardı.

Kıyafet Sorunu

İktidarın dinsel ve siyasi gücü, *iffetli kadınlar* ile fahişeler arasındaki ayrımı daha net ortaya koyma ihtiyacı da duymuştu. Kadınlara yüklediği cinsiyet rolünü onların görüntüsüne de yansıtmak istiyordu. Böylece kamusal mekânlarda kadınların iffeti hakkında ilk bakışta dış görünümleriyle bilgi sahibi olunacaktı. Fahişelerin görünümüne dair en eski düzenlemelerden biri Asurlular tarafından yapılmıştı. Bu düzenlemeye göre fahişeler kendilerini diğer kadınlardan ve özellikle de iffetli kadınlardan ayıracak bir kıyafetle gezmek zorundaydılar. Özel deri ceket giyilmesini şart koşan yasal düzenlemelerden biri de sadece eşi olan kadınların takmak zorunda oldukları yüzü kapatan peçeyi fahişelerin takamayacağını söylüyordu. Yasaya uymayana sopayla dayak ve başlarından aşağı zift dökerek cezalandırma yöntemleri uygulanıyordu.

Yukarıda da söz ettiğim üzere bütün kültürlerde olduğu gibi Romalılar da fahişe olanla olmayanı ayırt etmeye yönelik cinsiyetçi politikalar üretmişlerdi. Bu aslında fahişelerin teşhirinden ziyade "iffetli" Roma kadınının "korunması"nı hedef alan bir düzenlemeydi ve ağırlıklı olarak kadınların kamusal mekanlardan izole edilmelerini amaçlıyordu. Roma yasaları özellikle gelir düzeyi düşük sınıfa hizmet eden fahişelerin giyimlerini kurallara bağlamıştı. Her şeyden önce "iffetli" Romalı kadının giydiği kıyafetleri fahişelerin giymesi mümkün değildi. Ancak kıyafetteki kısıtlamaya uymayıp istediği gibi giyinen fahişeler her zaman bulunuyordu. Yasa gereği fahişelerin kadın stolası yerine erkek togası giymeleri zorunluydu. Roma geleneğine göre kadınların giydiği stola "onur" sembolüydü ve bu yüzden fahişenin stola giymesi kabul edilemezdi. Öte yandan "onurlu" olmanın bedeli kamusal

mekanlarda boy gösterememekti. Fahişelerin "asaletin" rengi olan mor renkli kumaşlardan, evli kadınların giydiği ayakkabılardan, takılardan ve saçlarını toplamak için başlarına taktıkları filelerden uzak durmaları gerekiyordu. Kadınların saçlarını toplamak için başlarına taktıkları fileler çocuk sahibi evli kadınların (matron) sembolü olan bir aksesuardı. Fahişeler Antik Yunan kültüründe olduğu gibi çok renkli ve hatta çiçekli kumaşlardan yapılmış elbiseler, sandaletler giymekle yükümlüydüler. Ayrıca Antik Yunan fahişelerinin saçlarını sarıya boyatmak zorunda olmaları gibi Roma'da da fahişelerin saçları sarı ve kırmızıya boyanıyordu. İnce transparan kumaşlar, vücut hatlarını ortaya seren elbiseler ve aşırı makyaj bu kadınların uzaktan bile dikkat çekmelerini sağladığı gibi onları "iffetli" Roma kadınından da ayıran özelliklerdi.

Tannahil'in aristokrat bir Romalının karısının giyim kuşamı üzerine aktardıkları, burjuva kadınların fahişelerin zorunlulukla uyguladıkları bazı süslenme biçimlerine özendiklerini ve katı kuralların bu uğurda esnetildiğini ispatlar niteliktedir: *"Yunan peplos ve chitonları bedene yapışan giysilerdi, kemerleri vardı ve kimi zaman belde toplanırdı; bu nedenle Yunanlar, korse konusunda önemli ilerlemeler kaydetmişlerdi. Günümüzdeki gibi bilimsel olarak yapılandırılmış olmamakla birlikte yeterince tatmin edici olan yarım sutyeni onlar icat etmişlerdi. Kuşakları da vardı; bunları daha çok, hamileliklerini gizlemek isteyen hetairalar takarlardı. Ve bedenleri yeterince gelişmemiş kızlar da kalçalarına 'yorgan seriyorlardı' ki insanlar haykırsın, işte iyi bir popo'. Ama Romalı kadın daha bol ve hatlarını gizleyen bir elbise giyerdi; tabii, daha ince ipeklilere parası yetenler ve mutlaka gelecek olan eleştiri yağmurunu göz ardı etmeye hazır olanlar hariç. Vücudunu en göz alıcı şekliyle göstermesi mümkün olmadığından yüzüne ve saçlarına çok zaman ve para harcardı. Sabah ilk iş yüzünde kalmış olan kremle ekmek lapasından yüz maskesini siler ve ardından, uzun zaman alacak olan saçını yapma işine koyulurdu. 'Kimileri saçlarını öğlen güneşi gibi parlatacak losyonlar sürüyor, kimileri de doğal rengini çirkin bularak kızıl-sarıya boyatıyorlar. [Kızıl-sarı saç,*

Romalıların Germen kabileleri ile temasları sonucunda moda olmuştu.] Eğer siyah saçlarından memnunlarsa kocalarının parasını saçlarını Arabistan'ın tüm parfümlerine bulamaya harcarlar. Bir de hafif bir alevin üstünde ısıtılıp lüleler halinde dalgalandırmakta kullanılan demir araçlar vardır. Kaşların üstüne düşmesi için ne zahmetler çekilir; alına neredeyse hiç yer kalmaz!' Beyazlaşan saçları acımasızca kopartır ve hatta Hindistan'dan ithal edilmiş saçlardan yapılma peruklar takarlardı. Gümrük vergisi yüzünden peruk pahalıydı, ama buna rağmen daha önceki çağlarda tavsiye edilen saç terkiplerine tercih ediliyordu. Beyaz saç için Mezopotamyalı uzmanlar kara bir öküzün, bir akrebin ve bir domuzun her iki safra kesesinden bir damla karıştırılıp kara bir kuzgunun ve bir leyleğin başıyla demlenmiş afyon karışımı tavsiye etmişlerdi. Mısırlılar afyon tentürü, yağ, kedi rahmi ve kuzgun yumurtası karışımını tercih ediyorlardı. Kellik içinse aslan, hipopotam, timsah, kedi, yılan ve dağ keçisi yağından yapılma bir merhemin kafatasına sürülmesinin iyi geleceği söyleniyordu. Romalı Ornatrix, hanımın saçı yapıldıktan sonra yine aynı derece uzun sürecek bir işe, yüzü üzerinde çalışmaya başlardı. Fondöten koyun yünü yağından (bir tür lanolin) elde edilirdi ve arpa unu, öğütülmüş geyik boynuzu, bal ve kızıl güherçile köpüğü gibi malzemeler içeren başka krem ve losyonlar da vardı. Anlaşılan Romalı kadınlar gözleri, yanakları, kaşları ve dudakları için, Aristophanes'in bahsettiklerine benzer tertipler kullanmaktaydılar. Sanat eseri tamamlandığında (günün ilerleyen saatlerinde, hamamdan sonra her şeyin yeniden yapılması gerekecekti) geriye kalan tek şey süslenmesi mümkün olan her şeyi süslemeye yetecek sayıda mücevher seçmek, bir tunik giymek, üstlükle tozluk arasında kullanılacak mendili, sinek kovar işlevi de gören tavuskuşu tüyünden yelpazeyi ve hava şartları gerektiriyorsa, parlak yeşil bir güneşlik seçmekti. Ardından, son pelerin örtüsüne de bürünen kadın, günün asıl işlerine girişmeye hazır olurdu, -terziye ya da kuyumcuya gitmek, tahtırevanla sokaklarda taşınmak, arkadaşlarını ziyaret etmek, tapınakta ibadet etmek, bir gladyatör dövüşünün kanlı heyecanını yaşamak için amfiteatra ya da tiyatroya gitmek ve elbette, kendi özel hamamları olanlar için bile gözde bir

toplumsal merkez olan hamam. Son olarak ister özel olsun ister bir yemek daveti akşam yemeği hazırlıklarını denetlemek üzere eve dönerdi (Tannahill 2003: 100-101).

Diler Tamer, Augustus çağındaki cinsel suçları konu alan çalışmasında *Lenocinium* kavramının çekicilik ve elde etme anlamına geldiğini belirtir. Hukuk dilinde ise leno ve onun dişil karşılığı olan lena kelimesinin başkalarının fahişeliğinden para kazanmak anlamını taşıdığını ileri sürer. Aynı kelime genelev patronları için de kullanılabilmekteydi. Augustus'un çıkardığı Lex Iulia de Adulteriis'e göre karısının fahişelik yapmasını hoş gören koca suç işliyor demekti. Koca bunu bilmediğini veya bilse bile inanmadığını kanıtlayana kadar suçlu sayılırdı. Koca karısını zina halinde yakalamış ise mutlaka boşamak zorundaydı. Bir Roma vatandaşı için zina suçu işlemiş bir kadınla evlenmek de suç işlemek anlamına geliyordu. Bütün bunlar kadınları evlerine mahkûm etmek isteyen eril politikaların sonucunda kadına sunulan alternatifin fahişelik olduğunu gösterir. Bir kocanın kıskacında yıllarını harcamaktansa kamusal alana ait olmak tercih edilebilmekteydi.

Beden Sömürüsünün Mekânsal Yansımaları

Tümüyle erkek "yurttaşlar" için organize edilen kentsel dokuda fahişelerin çalışma mekânları kıyıda köşede kalmıştı. Her şeyden önce Roma mimarisinin en önemli özelliği olan kemerli yapıların oluşturduğu kuytuluk çok göz önünde olması istenmeyen fahişelerin meskenine dönüşmüştü. Tiyatroların, sirklerin veya büyük kamusal yapıların altındaki *fornike* denilen kemerler, fahişelerin çalışma alanlarının başında geliyordu. Buralarda onları kimse rahatsız etmediği gibi kemerler toplumun meraklı bakışlarından da uzak tutuyordu. İngilizce *fornication* kelimesinin cinsel ilişki anlamına gelmesi tesadüfi değildir. Gündüzleri stadion veya tiyatroda gösteri izleyerek aylaklık haklarını kullanan erkeklerin akşamüzerleri uğrayarak yorgunluklarını bir "zevkle" taçlandırdıkları bazı mekânsal düzenlemeler de vardı. Bunlar genelevler (*lupanar*)

ve hanlardı. Bunların dışında *stabulae* adı verilen bazı mekânlar da vardı ki buralarda ilişki herkesin gözü önünde gerçekleşirdi. Çünkü söz konusu mekânlarda oda bulunmazdı ve erkek beğendiği, anlaştığı fahişe ile hemen bir kenarda alışverişini yapardı. Mekânsal düzenlemeler bu işin ne kadar süreceğinin de belirleyicisiydi. Burada bırakın yatakları oda bile olmadığına göre tam da ayaküstü bir mekândan söz ediyoruz demektir. Sık sık başka bir uzmanla birlikte çalışan fahişelere de rastlanırdı. Bu kadınlar örneğin kasaplar, fırınlar gibi ticaret erbaplarına müşteri bulmaktaydılar. Ticari ilişki bu tür dükkânlarda karanlık noktaların oluşmasına da yol açmıştı ve bu mekânlar fahişelere kiralanabiliyordu. Antik Roma'nın eril dünyasında savaşa gidip aylarca yıllarca evinden uzak kalan askerler dahi düşünülmüş ve bu amaçla mobil fahişelik ortaya çıkmıştı. Roma askeri garnizonları nereye gitseler oraya hemen bir genelev kurulurdu.

Fahişelerin en çok kullandığı mekânlardan biri de hamamlardı. Yıkanmanın ötesinde gündelik yaşamın önemli bir mekânı olan ve farklı amaçlarla kullanılan hamamlar, Roma'nın sosyal ve kültürel yaşamının vazgeçilmez mimari elemanlarıydı. Hamamlar başlangıçta erkek ve kadın cinslerinin ayrı ayrı kullanımı için planlanmışlarsa da bazıları zaman içinde ortaklaşa kullanılan bir yere dönüşmüştü. Antik Yunan kültüründe daha çok yıkanma işlevleri ile öne çıkan hamamlar özellikle Roma halkının zaman geçirmekten hoşlandığı yapılara olmuştur. Hamam yaşanan eril cinselliğin egzotizm ve erotizmle yoğrulması için en uygun yerdi. Bu nedenle de hamamların fahişeler ile müşterilerin buluşma noktası haline gelmeleri çok uzun sürmedi. Bütün hamamlar için bunun geçerli olduğu elbette ki söylenemezdi ancak bu tarz hamamlar Romalılar tarafından mimlenmişti. Bu mekânlarda çalışan ve tek parçalı bir mayo (*salneans vestis*) veya altlarına bir edepbezi takan kadınlara *fellatrike* adı veriliyordu. Hamamların aynı zamanda oğlan çocuğu istismarının yaygın olduğu yerlerden biri olduğu da biliniyor. Müdavimlerin

en çok rağbet ettikleri şey "friktiones genitalum" yani genital bölgelerin ovulmasıydı.

Roma'da genelev (*lupanaria*) kavramına gelince burada karşımıza iki çeşit mekân çıkar. Bunlardan birincisi lupanar sahibinin belli bir ücret karşılığında çalıştırdığı köle fahişelerin veya özgür kadınlar arasından kiralanan fahişelerin hizmet verdiği genelevlerdir. İkincisi ise serbest çalışan fahişelere oda kiralanması yöntemiyle çalışan mekânlardır. Bu evlerin sahipleri çok müşteri bulup daha fazla para kazanabilmek için kentin kalabalık yerlerine çığırtkan çıkarıyorlardı. Fahişenin yanına götürmeden önce parası alınan müşterinin her türlü isteği gerçekleştiriliyordu. İkramlarda bulunuluyor ve yıkanması için su getiriliyordu. Bu evlerde çalışan ve fahişelerin yardımcısı olarak görev yapan başka kadınlar da vardı ki bunlar, fahişeleri bir müşteri gittikten sonra ikinci müşteri için hazırlamakla görevliydiler. Fahişenin bozulan makyajını tazeleyip onu yeniden çekici hale getirmek onların sorumluluğundaydı.

Bu sistem her zaman istismar edilecek yeni bedenlere ihtiyaç duyuyor, patronlar yeni ve genç kadınlar bulmak için çaba sarf ediyorlardı. Bu durum alt sınıflara ait kadın ve oğlan çocuklarının metalaşmasına ve istismarına zemin hazırlıyor, şiddet sarmalının artmasına yol açıyordu. Köleler, yabancı kadınlar, esirler ve ailesi tarafından sahiplenilmeyen genç kızlar ile erkek çocuklar için insan ticareti merkezli bir pazar oluşturuyordu. Bakire kadınlar erkekler dünyasında daha fazla talep gördüğü için genelevlerin kapısına defne yapraklarından ve dallarından yapılmış bir çelenk ve bir kandil koyularak bu özelliğini vurgulayan bir tabela asılıyordu. Kimi zaman gözünü kan bürümüş talipler arasında açık artırma yapılır ve en fazla parayı veren, bu bakire fahişe ile birlikte olma şansını yakalardı. Elbette ilk cinsel deneyimini bir tecavüz şeklinde yaşayan kadınların ne hissettiği ne düşündüğü hiçbir metne konu edilmemiş, görmezden gelinmişti.

Augustus Döneminde sadece Roma kentinde birinci sınıf kırk altı tane genelev bulunduğunu biliyoruz. *Lupanaria* adıyla anılan bu evler, Yunan dönemi *dikteria*larından çok çeşitli olması nedeniyle farklıydı. Roma'daki lupanarialarla kıyaslanınca Vezüv lavlarının altında kalan Pompeii kentinde bulunanların çok daha büyük oldukları görülebilir. Pompeii'de kazılar sonucunda bulunan lupanarialar lüks bir Roma evi gibi planlanmıştı. Ortadaki bir avlu etrafında odaların konumlandığı villa tipi evlerden oluşan lupanariaların ortalarında fıskiyeli bir havuz dahi bulunabiliyordu. Odalar arasından bir tanesi genellikle gelen müşterilerin karşılandığı ve para işlerinin halledildiği bir resepsiyon işlevi görüyordu. Odaların içerisinde bir yatak, her zaman olmasa da minderler ve bazı mobilyalar bulunuyordu. Fahişelerin her biri kendine ayrılmış bir odada hizmet veriyordu ve kapılarının üzerindeki tabelalarda isimleri yazılıydı. İsimlerinin yanında meziyetlerine göre değişen fiyat listesi de görülebiliyordu. Fahişe bir müşteriyi içeri aldığında kapısında asılı bulunan bu tabelayı ters çeviriyordu ki hem rahatsız eden olmasın hem de meşgul olduğu anlaşılabilsin. Çünkü tabletin arka tarafında *occupata* (meşgul) kelimesi yazılıydı. Odanın duvarları üzerinde çoğunlukla müşterinin arzusunu canlandıracak ve içerideki hazzı yansıtacak duvar resimleri bulunuyordu. Usta ressamlar tarafından yapılan bu resimler, mermer, taş veya sıva üzerine çiziliyordu. Özellikle Pompeii'de duvarları resimlerle süslü çok sayıda lupanaria açığa çıkarılmıştır.

İktidar ve Fahişelik

Roma dünyasında iktidar ve fahişelik arasında ilginç ilişkiler yaşanabiliyordu. Theodora örneğinde olduğu gibi yoksul bir ailenin kızı olarak dünyaya gelen ve yaşamını fahişe olarak sürdüren biri bir anda saraylıya dönüşebiliyordu. Aynı zamanda iyi bir striptizci olan bu kadın mesleğinin zirvesindeyken Doğu Roma İmparatoru Justinianus'un dikkatini çekmişti. Konstantinopolis'i saran bir üne sahip bu fahişeyle Doğu

Roma İmparatoru tahtının varisi Justinianus'un aşkı, kamuoyunu da meşgul etmişti. Çünkü Roma hukuku, yönetici sınıfla fahişelerin evlenmesini yasaklıyordu. Ancak Justinianus'un Theodora'ya olan tutkusu o kadar büyüktü ki amcası İmparator Justin'i yasayı değiştirmeye ikna ederek onunla evlenmişti. Dahası amcasının ölümünün ardından tahta Justinianus'un geçmesi Theodora'nın imparatoriçe olmasını sağlamıştı.

Bu tür ilişkiler ve sınıf atlama öyküleri bedenlerinden başka sermayeleri olmayan bireyler üzerinde önemli bir etkide bulunuyor olmalıydı. Özellikle kadınlar sınıfsal bir yazgı gibi önlerine konmuş, katlanılması zor bir yaşamın alternatifi olarak çoğu zaman hafif meşrep ilişkilere doğru sürükleniyorlardı. Bir rol model olarak kabul edilebilecek insanların ayyuka çıkan öyküleri toplumun gözünde ötekinin beden sömürüsünü ve onu ortaya çıkaran koşulları normalleştiriyor olmalıydı.

Öte yandan ötekileştirilen insanları bedenlerini satmak zorunda bırakan düzenin kurucuları arasında olmasına karşın elindeki yetki ve iktidarı bu insanları seks oyuncağına çevirmek için kullanan Roma imparatorları da vardı. Örneğin Kaligula, fahişelere düşkün imparatorlardan biriydi. Ünlü bir fahişe olan Mnester'le girdiği ilişki dillere düşmüştü. İmparator Neron genelevlerin müdavimleri arasındaydı ve sıklıkla partiler düzenleyip kadınları aşağılayan oyunlar sahneletiyor, fantezilerini gerçekleştiriyordu. Kendisinin de katıldığı bu oyunlarda yırtıcı bir hayvan postuna büründükten sonra kapatıldığı kafesten dışarı fırlıyor, hayvani sesler çıkararak kazıklara bağlanmış erkek ve kadınların üzerine saldırıyordu. Roma halkı tarafından sevilmeyen ve öldükten sonra *damnatio memoriae* (hatırasını silmek) ilan edilen Domitianus'un da pek çok kadını sarayında kendi fantezilerinin nesnesi haline getirdiğini ifade eden belgeler vardır. Benzer eylemlerin faili olarak Commodus ve Elagabalus'u da ekleyebiliriz.

Bütün bunları tartışırken unutulmaması gereken en önemli nokta, antikçağ kitaplarında konu edilen fahişe-iktidar

ilişkilerini yazanların her zaman erkek olduğudur. Dolayısıyla kullandıkları ifadelerin kendi fantezilerini de içerdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü yazarlar, küçümsenen ve ötekileştirilen bu kadınların erkekler dünyasına katılabilmek için kendi istekleriyle fahişe olduklarını sıklıkla vurguluyorlardı. Kadınları küçümsenen bu kimliklere sürükleyerek beden sömürüsünün en acımasızına mahkûm eden atmosferden söz eden kimse yoktu. Her yazarın içinde yaşadığı zamanı, toplumu, gelenekleri ve normları temsil ettiğini göz ardı etmeden diyebiliriz ki bu veriler erkek egemen toplumun gözünden ve cinsiyetçi zihinlerden süzülerek günümüze gelmişti. Benzer şekilde bunların belli bir sınıfın gözünden aktarılmış ve çoğu siyasi dedikodu olan anekdotlar olduğu da dikkatlerden kaçmamalı. Çıkardığı ahlak yasasıyla da ünlenen Augustus'un kızı Julia'nın fahişelik yaptığı iddiası bir dedikodu olmalıydı. Annesi ve kız kardeşi için de bolca dedikodu yapılan Augustus hem evliliği hem de çocuk doğurmayı teşvik eden yasalar çıkarmıştı. Bu konuda ayyuka çıkmış bir başka söylentiyse Claudius ve karısı Messalina hakkındaydı. İmparator uyuduğunda kraliçenin geneleve giderek sabaha kadar arzularını tatmin etmeye çalıştığı anlatılıyordu. Nihayetinde Claudius'tan boşanıp aşığı ile evlenmek isteyen Messalina kraliyet tarafından infaz edilmişti.

Eşcinseller, İstismar Mağdurları ve Cinsel Şiddet

Bereketli Hilal coğrafyasında başlayan yerleşik tarımsal kültür ve hayvancılıkla tanımlanan uygarlığı, insanın diğerlerini ve kendini yeniden tanımlama, konumlama süreci olarak ifade etmek doğru olur. Değişen iklimsel koşullar, eriyen buzullar gibi faktörler nedeniyle avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik tarımsal kültüre geçiş, insanın çevresi ve doğası ile ilişkisini yeniden gözden geçirmesine yol açmıştı. İnsan sürekli hareket ettiği yaşamı terk etmiş, kendini toprağa sabitlemiş ve kök salmıştı. Tüm bu "yerleşiklikte" etrafının değişmesinden rahatsızdı. Yaşamındaki her şeyi dondurmak belli bir form ve tanım içinde tutmak istiyordu. Öncelikle kendini ayırdığı hayvanlar ile bitkiler dünyasını dost ve düşman ya da faydalı ve zararlı olarak kodlamış, onların eskiden beri taşıyageldikleri anlamları değiştirmişti. Duvarlar ve tarlalar arasında inşa ettiği yeni yaşam biçimi, doğal seçilimden yapay seçilime doğru bir yolculuktu ve bunun en önemli yan ürünü iktidar kavramıydı. Hızlı koşan, attığını vuran, havayı koklayabilen, yiyecek bulan deneyim sahibinin doğal iktidarından, insanların, hayvanların, bitkilerin bedenlerine hükmetmeyi hedefleyen kültürel/siyasi iktidara doğru bir kayma yaşandı. Doğayı ve doğal olanı karşısına alan bu yeni yaşam biçimi, cinselliğin kontrol ya da yasak edilmesi üzerine kurulmakla kalmayıp bunu mitler, masallar ve hikâyelerle de desteklemişti. İnsan bedeninin eylemsel esnekliği ve cinsellikteki sınırlandırılmamışlığından rahatsızlık duyan uygarlık paradigması işe bedenleri cinsiyetlendirerek başladı. Tüm bireyler kadın ve erkek olarak iki cinsel kimlik içerisine sabitleniyor ve üremeye endeksli bir ilişkiye zorlanıyorlardı. Kadın ve erkek dışında kalanlar ya da bedenini bu iki kimliğe sıkıştırmak istemeyenler daha en başta dilde yok ediliyordu.

Böylece iktidar bireylerin arzularını sabitleyip kontrol altına alıyor simgesel olana yönlendiriyor, kültürlendiriyordu.

Bu konudaki kitapların hemen hepsi meseleyi Antik Yunan kültüründen başlatırlar. Bu durum arkeolojik verilerin fazla olmasından ve Avrupa merkezli bilimsel düşünüşün odağına bu kültürü koymasından kaynaklanmakla birlikte pek çok problemi de beraberinde getirir. Her şeyden önce bugünden hareketle günümüzün dinamikleri, soruları ve ihtiyaçlarıyla konuya yaklaştığımızı unutmamak gerekir. Homoseksüel ve heteroseksüel kavramlarının dahi 19. yüzyılda ortaya çıktığını hatırlatmak isterim. Her iki kavram da antikçağ insanı için herhangi bir şey ifade etmezdi. Bu fallik antik kültür için önemli olan etken ve edilgen olmaktı. Uygarlık öncesinden itibaren fallus, bedendeki diğer organlardan ve özellikle de deliklerden (sprintias) ayrı tutuluyordu. Bu erkek egemen kültürde bedenin organları arasında iktidarın lehine simgesel bir hiyerarşi vardı. Kültürün iktidarını taşıyan aktif-eril "fedakârlık" ederek pasif olan pais'le (oğlan) birleştiğinde kültürel ve eril genlerini aktararak onun erkek olmasına katkıda bulunduğunu düşünüyordu. Ataerkil kültürün toplumsal normlarının bu ilişkiyle çocuk/pasif olana transfer edildiğine inanılıyordu. Arkadan birleşmek anlamına gelen *espein* fiili Latinceye ve daha sonra Batı dillerinde *inspirare*'ye dönüşür. Etkin olanın edilgin olanı erilliğiyle "esinlediği", ona erkekliğin yolunu açtığı varsayılırdı. Pais (erkek çocuk) bedenine duyulan arzunun sınırı bedenin ve yüzün kıllanmasına kadardı. Sakalı ve beden kılları çıkmış birine ilgi duymak, onu arzulamak toplumsal normlar nezdinde kabul edilemezdi. Bu yüzden söz konusu ilişkiden eşcinsellik olarak söz etmek mümkün değildir. Aksine yetişkin erkek ve oğlan çocuğu arasındaki bu ilişkide çocuk istismarından başka bir şey görülmez. Öte yandan yetişkin bir erkeğin bir başka yetişkin erkekle ilişkisine şiddetle karşı çıkan bir kültür atmosferi vardı. Özellikle de yetişkin erkeğin pasif ilişkiler içinde olması normların dışındaydı ve kabul edilemezdi.

Böyle bir durumda bireyler, vatandaşlık haklarını yitirdiği gibi ölüme dahi mahkûm edilebiliyordu. Ayrıca kabul görmese de Yunan ve Roma toplumlarında cinsel ilişkide pasif konumda olmayı tercih eden yetişkin bireylerin olduğunu ve bunlara *molles* denildiğini de biliyoruz. Hatta bunların kendi arzularını tatmin edemedikleri için 'doğal olmayan' yollara kapılan, ruhen sağlıksız insanlar olarak değerlendirildiklerini ve cezalandırılmalarının meşru kabul edildiğini de görüyoruz. Yunan toplumunda *malthakoi* olarak isimlendirilen eşcinsellerin de beden ısılarında bir problem olduğu düşünülüyordu. Rüyalar üzerine büyük bir çalışma gerçekleştiren MS 2. yüzyılda yaşamış Artemidoros, Oneirokritikon adlı eserinde bu ilişki ağının sınıfsal boyutunu gayet açık bir biçimde özetler: *"Daha zengin ve yaşlı erkeğin başka bir erkeğe duhul etmesi (rüyada) iyidir; çünkü bu tür adamlardan bir şey almak alışılmış bir durumdur. Daha genç ve daha fakir bir erkeğin duhul etmesi kötüdür; çünkü bu tür insanlara vermek adettir. Duhul eden daha yaşlı ve daha fakirse aynı anlama gelir (yani kötüdür)"* (aktaran Boswell 2001, 32). Homofobik Roma kültüründe bir yurttaş için cinsel ilişkide her zaman etkin roller uygun görülüyordu ve onun edilgin rollerden uzak durması gerekiyordu.

Oğlan çocuklarına reva görülen ve halen kısmen devam eden bu cinsel şiddet kültürü nasıl ortaya çıkmıştı? En fazla görsel ve yazılı belgenin geldiği Antik Atina'yı merkeze koyarak söylemek gerekirse iktidarın eril karakteri kültür üzerindeki etkisini maksimum düzeye taşımış, sınıflı, ırkçı ve cinsiyetçi toplumsal yapı devlet işleyişine tümüyle hâkim olmuştu. Küçük bir erkek azınlığın hakkına dönüşmüş olan yurttaşlık, diğerleri üzerinde tasarruf sahibi olmuştu. Antik Atina nüfusunun 300 bin olduğu bir dönemde dahi yurttaşların sayısı 30 bini geçmiyordu. Yasama, yürütme, yargı gibi tüm iktidar makamlarını onlar işgal ediyor, toplumsal eğilimlerin, kimlik ve normların oluşumunu belirliyorlardı. Klasik Çağ'ın başlarından itibaren siyasi, sanatsal ve felsefi yaklaşımların kadın bedeninden uzak durmayı telkin etmeleri,

oğlan çocuklarının istismarında önemli bir rol oynamıştı. Ellerinde tuttukları "yurttaşlık hakları"nı ilerleyen yıllarda paylaşabilecekleri yeni "erkek bireyler" inşa etmek için kullanıyorlardı. Ülkenin geleceğinin bu eğitimin başarılı olmasına bağlı olduğunu düşünerek legalleştirdikleri istismarı sürdürmek adına gymnasionların önünde "eğitecekleri/erkekleştirecekleri" çocuk arayışına girişiyorlardı. Ayrıcalıklı sınıf bunun kendilerine hem bir sorumluluk hem de hak yüklediğini düşünüyordu. Bu şiddet eylemi kısa süre içinde toplumsal norma dönmüş, bireyler tarafından kabul görmüştü. Platon Lysis'te (207a) bu istismarın bir örneğini övgüyle anlatır. Ktesippos, gymnasion önlerinde kendi "erkekliğini esinleyebileceği" bir oğlan çocuğu arayışındayken Sokrates'le karşılaşınca ona âşık olduğu çocuğu görmesini ve kendisine hak vermesini ister. İki filozof birlikte gymnasionun önünde çocuğa bakarlar. *"Lysis çocuklarla delikanlılar arasında, başında çelengiyle ayakta duruyor ve hepsinin arasında, yalnız ününe layık güzelliği ile değil aynı zamanda soylu görünüşü ile de dikkat çekiyordu"*. Her şeyi sorgulayan Sokrates'in bu orantısız şiddet ilişkisine itiraz etmediğini metinden anlayabiliyoruz. Kaldı ki Sokrates'in de Alkibiades adındaki çocukla ilişkisi olduğu bilinen bir gerçektir. Antikçağ yazarı Straton, ayrıcalıklı azınlığın bu konudaki beğeni menüsünü şu cümlelerle ortaya koyar: *"On iki yaşında bir oğlanın tazeliği arzu uyandırır; ama on üçünde daha da hoştur. On dördünde açan aşk çiçeği daha da tatlıdır ve on beşinde cazibesi artar. On altı ilahi yaştır."*

Bu noktada en çok tartışılan konulardan biri olgun erkek (erastes) ve erkek çocuk (eromenos) ilişkisindeki boyutun nereye kadar gidebildiğidir. Batılı bilimsel düşünüşün beyaz erkek merkezli, ırkçı, cinsiyetçi yapısı burada da kendini gösteriyor. Pek çok araştırmacı yazar, erastes ve eromenos isimleriyle kavramlaştırılan bu istismar eyleminin masumiyetini ispat etmek için kör taklidi yapıyor, bu ilişkinin (sanki daha masummuş gibi) sürtünme ve sıvazlamadan ibaret bir sınırının olduğunu gösterme yarışına giriyordu. *"Bu noktada cinsel kod*

vücudun herhangi bir deliğine girmeyi hem oral seksi hem de anal seksi yasaklıyordu... Erkekler arasındaki seks sırasında çoğunlukla iki kişi de ayakta dururdu. Bu konumda herhangi bir deliğe girmekten kaçınan ve birbirlerine aynı şeyi yapan erkek aşıklar aralarındaki yaş farkına rağmen eşittir..." (Sennett 2002:40-41). Ancak cinsel şiddeti açık bir şekilde tasvir eden sanat eserlerine de rastlamak mümkündür. Klasik metinler de olgun erkek-oğlan ilişkisinde her şeyin yaşandığını açıkça ima ediyorlar. Demosthenes'e atfedilen Erotikos'taki şu ifadeler bu konuda her türlü duygunun ve şiddetin yaşanabileceğini gösterir: "*Her sağduyulu akıl gayet iyi bilir ki, bir oğlanın aşk ilişkileri mutlak biçimde erdemli ya da edepsiz değildir. Söz konusu olan kişiye göre değişir. Dolayısıyla her durumda aynı gerçeği izlemek yanlış olur*" (aktaran Foucault 1988:67). Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi "erdem" istismarın boyutuna bağlanmıştı. Her türlü istismarın gerçekleşmesine karşın eğer tecavüz gerçekleşmemişse ilişki "erdemli" kabul ediliyor ve Sennett'in de ifade ettiği gibi "eşitler" arasına taşınıyordu. Açık olanı görmeyen bu ideolojik körlük pek çok yazar tarafından ifade edilmişti.

Oğlan çocukları üzerine yöneltilen cinsel istismar, faillerin toplumsal normatif kalıplarını belirleyen sınıfa ait olmaları nedeniyle toplumun itiraz etmeyeceği bir geleneğe dönüşerek mağdur çocuklardan bir de ahlaki tutum beklenir olmuştu. Her şeyi, çocukları dahi kendine hak gören erastesler şiddetin tüm yükünü çocuklara bırakmıştı. Erkek çocuk kendine kur yapan yetişkin erkeği kaba bir şekilde reddetmeyecek ama erkekliğe aykırı biçimde efemine de davranmayacaktı. Bu küçük çocuklar, onlara verilen "emek ve sevginin" karşılığında minnettar kalacak ve kendisinin uzak kalmakla yükümlü olduğu cinsel hazzı erastese sunacaktı. Dahası peşlerinden koşan erastesin verdiği hediyeleri kabul ederken bile çok hevesli davranmamalı, ağır olmalı hatta biraz nazlanmalıydı.

Batılı bilimsel literatürün genellikle kasıtlı biçimde "eşcinsellik" olarak tanımladığı bu legalleşmiş istismar, eril iktidar

odaklı uygarlığın inançla, göksel referanslarla bir azınlığa sunduğu ayrıcalık haline gelmişti. Doğu Akdeniz'de filizlenen antikçağ inançlarının tümünde olduğu gibi toplumsal yaşamda üretilen şiddet ortamı üst yapıyı da belirlemiş onu tartışılamaz ve değiştirilemez inanç öğeleriyle sarmalayıp bir dinsel yasa haline getirmişti. Çocuk istismarının arkaik örneği/prototipi göksel tanrı Zeus tarafından bir model olarak inanırlara sunulmuştu. Troia Savaşı'nı İda Dağı'ndaki tahtında izlerken yeryüzünde gördüğü Ganimedes isimli oğlan çocuğuna âşık olan Zeus onu kaçırarak Olympos Dağı'na götürmüş istismarın toplumsal kabulünde önemli bir rol oynamıştı. Tüm yaşamı belirleyen, insanın yaratıcısı Zeus'un bu oğlana yönelttiği cinsel şiddet bir davranış modeli olarak zihinlerde kodlanmıştı. Üstelik Zeus prototipi yalnız da değildi. Ege Dünyası panteonunun önemli aktörlerinden Apollon'un Hyakinthos'a duyduğu arzuyu aktaran mitler dünyevi yaşamdaki cinsel şiddeti belirleyen örneklerdendir.

Bu inanç arketipleri çocuk istismarının kanaat önderleri aracılığıyla da toplumu kuşatıyordu. Platon gibi erkek çocuklarını cinsel obje olarak görenlerden biri de Herodotos'tu. Antikçağ kültürünün kurucu metinlerinden birini kaleme alan Herodotos'un Historiası'nda da oğlan çocuğu istismarına bir zevk olarak yer veriliyordu. *"Kulaklarına çalınan çeşitli zevkleri hemen kaparlardı; örneğin genç oğlanlarla cinsel ilişki kurma alışkanlığını Yunanlılardan almışlardır. Evlilik hayatına gelince, her birinin birkaç nikahlı karısı olmasına rağmen çok sayıda cariye de satın alırlardı..."* (Hdt.I.135). Perslerden söz ederken sarf ettiği bu sözlerle çocuk istismarını bir "zevk" olarak görmesinin yanı sıra bu şiddeti hemen kapmaları nedeniyle onları adeta övüyordu.

Bu noktada istismar edenin de istismara uğrayanın da aynı sınıftan olduğunu hatırlatmak isterim. Antikçağda eğitim eşitliği söz konusu değildi. Ayrıcalıklı "yurttaşlık" hakkını kazanmış insanların çocukları okula devam edebiliyordu.

Ayrıca yukarıda da belirttiğim gibi bu bir yurttaş yetiştirme, eğitim meselesi olarak kabul gördüğünden istismarın mağduru olan çocukların da ayrıcalıklı sınıflara mensup ailelerin çocukları olduğu anlaşılmaktadır. Elbette söz konusu davranışın sadece bu sınıfla sınırlı olmadığı da kabul edilmelidir. Diğer sınıflara ait çocukların istismar edilmesi zaten gündelik yaşamın bir parçası haline gelmişti. Burada duygusal bir bağ da aranmıyordu, üstelik herkese de açıktı. Yabancılar, köleler, esirler toplumsal yasa içinde tümüyle edilgin bireyler olarak muamele görüyorlardı. Çocuklarını gymnasionlara gönderme ayrıcalığına sahip ailelerin her şeye rağmen çocuklara göz kulak olmaları için paidagogoslar (pedagog) tuttuklarını biliyoruz. Örneğin *Lysis*'te çocuğun Ktesippos ve Sokrates'in yanındayken utangaç tavırlarıyla dikkat çektiğini ve bir süre sonra onu korumakla görevli olan *paidagogos*un Lysis'i hemen yanına çağırdığı anlatılır. Hatta Sokrates bu görevliyi başından savmak istese de adam çocuğu almadan gitmez. Çocukların güvenliği bir sorun haline geliyor olmalıydı ki bu konuda yasal düzenlemeler dahi yapılıyordu. Ünlü yasa yapıcı Solon'un yasal düzenlemesine göre, erkek çocukların devam ettikleri okullara izinsiz girilmesi ölüm cezasını gerektiriyordu. Ayrıca Solon'un bir köle ile özgür doğmuş oğlan çocuğunun ilişkisini aynı cezayla reddetmesinden bu şiddetin sınıfsal bir ayrıcalık olduğu anlaşılıyor. Benzer yasal düzenlemelerde ileri yaşlara gelmesine rağmen eşcinsel davranışlar sergileyen ve bunu bir yaşam biçimine dönüştüren pasif erkekler de şiddetle cezalandırılırdı. Vatandaşlıktan çıkarma, kamusal mekânlara çıkamama, mal-mülk edinememe gibi cezaların yanı sıra insanları etkilemek için faaliyetlerde bulunan eşcinseller için ölüm cezası bile öngörülüyordu.

Antikçağın yazılı metinlerinden övgülerle modelleştirilmiş hatta heykelleri dikilmiş, örnek gösterilen erastes ve eromenos ilişkileri olduğunu biliyoruz. Bunun en çarpıcı örneği kuşkusuz Thukydides'in ve daha pek çok yazarın söz ettiği "Tiran Öldürenler"dir. Oldukça uzun bir ömür ve iktidar süren ünlü

Tiran Peisistratos öldüğünde yerine oğulları Hippias ve Hipparkhos geçmişlerdi. Peisistratos'un "başarılı" iktidar döneminden sonra yerine geçen oğulları babalarının aksine kötü bir intiba oluşturmuşlardı. Biri halk darbesiyle öldürülmüş, diğeriyse kentten kovulmuştu. Siyaset tarihi açısından bir dönüm noktası sayılan ve *demokrasi* kavramının ortaya çıkmasına neden olan olayın özünde yetişkin bir erkeğin oğlan çocuğu istismarı öyküsü yatıyordu. Dolayısıyla Thukydides Yunanların bu öyküden söz etmekten çok da haz etmediklerini belirtir.

Buna göre Harmodios bir ergen oğlan çocuğuyken Atinalı ve orta sınıf vatandaşı Aristogeiton onu *sahiplenmişti.* Harmodios'un güzelliği o kadar ünlenmişti ki Tiran Hipparkhos bile bu güzelliği istismar etmek istiyordu. Sahip olduğu tahtın gücüne güvenen Hipparkhos, aşk ve sevişme isteğini Harmodios'a ilettiğinde, Aristogeiton'un arzusunu taşıma sorumluluğu yüklenmiş bu ergen çocuk onu hiç tereddüt etmeden reddetmişti. Kültürel normlar ikinci bir erkeğin istismarına izin vermiyor, çocuklardan da bu yönde etik davranmalarını istiyordu. Erkeklik gururu incinen Hipparkhos, reddedilmesinin intikamını almaya yemin etti. Bu nedenle Harmodios'un bakire olan kız kardeşini Tanrıça Athena için yapılan törende sunu sepeti taşıması için tören alayına aldı. Fakat herkesin içinde bakire olmadığını söyleyerek onu aşağıladı ve kovdu. Harmodios kız kardeşine yapılanların kendisi yüzünden olduğunu bildiği için buna çok içerlemiş ve Hipparkhos'un yaptığını adaletli bulmamıştı. Aristogeiton da bu davranıştan dolayı tirana sinirlenmişti. Bir yandan da tiranların tutarsız ve kişisel menfaate dayalı yönetimleri halkı bezdirmiş, herkesin içini öfke doldurmuştu. Aristogeiton, Harmodios'la bir plan yaptı, intikam alınacaktı. Bunun için tiranlara en kolay yaklaşabilecekleri günü seçmeleri gerekiyordu. Athena için yapılan Panathaneia şenliklerini beklediler. Herkesin rahatlıkla katılabildiği bu kutlamalarda tiranlar halkla temas halinde olmak zorundaydılar. Aristogeiton güvendiği birkaç kişiyi de

suikast planına dahil etmişti. Ancak bu adamlardan biri olan ve aynı zamanda şenlikleri düzenlemekle görevli Kerameikos'un Tiran Hippias'la konuştuğunu görünce satıldıklarını anlayarak saldırıya geçtiler. Ellerinde bıçakla koşan Harmodios ve Aristogeiton, Hipparkhos'la karşılaşınca hiç tereddüt etmeden onu öldürene kadar hançerlediler. Aristogeiton üzerine gelen muhafızlardan kaçmayı başardıysa da kısa süre sonra yakalanmış ve cezalandırılmıştı. Ancak çocuk yaştaki Harmodios hemen oracıkta muhafızlar tarafından öldürülmüştü (Thukydides 6.54.1 vd.). Bu olay siyasi tarihin belki de en önemli suikastıydı. Çünkü bundan sonra iktidara gelen Kleisthenes dünyanın hiç tanımadığı bir yönetim biçimini geliştirerek *demokrasi*yi ilan etmişti.

Bir diğer çocuk istismarı örneği Aristoteles'in öğrencisi olarak bilinen Phanias tarafından aktarılır. Buna göre İtalya'da bulunan Heraklea kentinin ileri gelen ailelerinden birinin çocuğu olan Hipparinus, güzelliği nedeniyle erkek şiddetine maruz kalmıştı. Ayrıcalıklı sınıftan bir erkek olan Antileon da bu oğlan çocuğuna ilgi duyanlar arasındaydı ve bir yolunu bulup okula giden oğlanın sık sık önüne çıkıyor, ona olan aşkından söz ederek taciz ediyordu. Onun için yapamayacağı bir şey olmadığını sürekli vurguluyordu. Ama buna rağmen oğlanın ilgisini çekmeyi başaramıyordu. Bir gün Hipparinus, bu adamın söylediklerini yapamayacağını ispat etmek ve onun sözlerinin boş yalanlardan ibaret olduğunu kanıtlamak için ondan belki de hiç kimsenin yapamayacağı bir şeyi yapmasını, Heraklea tiranının muhafızları tarafından korunan ve kayalık bir yerde bulunan çanı kendisine getirmesini istedi. Onun bu görevi başaramayacağından ve tacizlerinden vazgeçeceğinden adı kadar emindi. Ancak işler hiç de öyle gitmedi. Antileon, gizlice kaleye yaklaşarak muhafızları öldürüp çanı ele geçirmeyi başardı ve Hipparinus'a getirdi. Kendisi için yapılan bu erkeklik gösterisinden etkilenen çocuk, Antileon'un "koruması" altına girmişti. Bütün olanları öğrenen Heraklea Tiranı, uğruna ölümün göze alındığı Hipparinus'u görünce

ona kendisi sahip olmak istedi ve oğlanı kaçırmaya kalkıştı. Antileon, önce çok sinirlenmiş olmasına rağmen oğlana zarar görmemesi için gönüllü görünmesini ve karşı koymamasını söyledi. Hipparinus kendisine söylenenleri aynen uyguladı. Antileon ise tiranı yolun ıssız bir noktasında yakaladı ve öldürerek Hipparinos'u onun elinden kurtarmayı başardı. Bu tür öyküler çocukların rızalarının alındığı imasını da sürekli okuyucuya vererek şiddetin ve cinsel istismarın legalleşmesine katkıda bulunuyordu. Yetişkin olmayan bir çocuğun kandırılarak istismarı bir "aşk" hikâyesiyle kaplanıp görünmez kılınıyor ve erkek şiddeti toplumsal kabul görüyordu.

Anabasis adlı eserinde Genç Kyros'un Pers tahtını ele geçirebilmek için Batı Anadolu'dan İran üzerine yürüdüğü seferi aktaran Ksenophon, bu esnada ölenler arasında saydığı Menon'un başarı için her yolu deneyen, herkesle işbirliği yapabilen, yalan söyleyebilen bir kişilik olduğundan söz eder. *"... Menon konusunda yanılgıya düşmek mümkündür. Ama herkesin bildiği şey şudur: O, Aristippos'tan yabancı birliklerin komutanlığını elde ettiğinde henüz küçük bir delikanlıydı; yakışıklı gençlerden hoşlanan Ariaios ile de yakın bir ilişki kurmuştu. Henüz tüysüz bir gençken Kharypos adlı sakallı birini dost tutmuştu..."* (Anabasis 2.6.28). Buradan anladığımız şey antikçağ dünyası öyle fallokratik bir evren yaratmıştı ki çocuklar, güçler dünyasına dahil olarak erkek kimliğine kavuşabilmek için istismara mecbur bırakılıyorlardı. Bir sınıfın cinsiyetçi hakikat inşası da denebilir buna. Ksenophon'un anlatımında en azından Menon örneğinden hareketle çocukların, eril iktidarın bazı makamlarına erkenden ulaşabilmek için bedenlerini kullandırmaktan çekinmedikleri ima edilmektedir. Elbette burada aktarılan örneğin eril bir gözle ve söylemle dile getirildiğini de unutmamak lazım. Yetişkin istismarcılar çocukların bu şiddete gönüllü olmalarını arzuluyor ve bu davranışın norma dönüşmesini gönüllülük esasına dayandırıyordu.

Ksenophon'un aktardığı bir başka öykü de seferden dönüşte ele geçirilen tutsakların öldürülmesi sırasında yaşanmıştı.

Esirlerin içinde ergen bir oğlan da vardı ve öldürülmek üzereydi. *"Orduda genç oğlanlara düşkün Olynthos'lu Episthenes adında biri vardı. Elinde bir kalkan taşıyan ergenlik çağına gelmiş güzel bir çocuğun öldürülmek üzere olduğunu görünce Ksenophon koşup bu güzel çocuğu kurtarmasını rica etti. Ksenophon gidip Seuthes'i bularak çocuğu bağışlamasını istedi. Episthenes'in alışkanlığını söyleyip eskiden yakışıklı olmaktan başka nitelik taşımayan gençlerden bir bölük kurarak ve başlarına geçerek büyük yararlılıklar gösterdiğini anlattı.*

Seuthes, 'Episthenes çocuğun yerine ölmeye razı olur musun?' diye sordu.

Episthenes boynunu uzatıp 'çocuk kendisinin yerine ölmemi isterse ve bana bu yüzden gönül borcu duyacaksa vur' diye cevap verdi.

Seuthes çocuğa kendisinin yerine Episthenes'in ölmesini isteyip istemediğini sordu. Çocuk razı olmayıp ikisinin de bağışlanması için yalvardı. O zaman Episthenes çocuğu kucaklayıp 'Seuthes! Şimdi istersen gel çocuğun kimin olacağını saptamak için benimle dövüş, çünkü onu bırakmayacağım' diye haykırdı..." (Anabasis 7.4.7-11).

Bu örnekten de anlaşılacağı gibi erkek çocukları, yabancı, köle veya esir olunca durumun vahameti hepten artıyor, onların yaşamları ve bedenleri üzerindeki tasarruf tümüyle saldırgan eril iktidara geçiyordu. Öldürülmekle istismar edilmek arasında kalan çocuklar "yılana sarılmak" zorunda bırakılıyorlardı.

Ksenophon, Spartalıların devletini konu edindiği kitabında benzer bir istismar geleneğinin Sparta ülkesinde de olduğunu ifade eder. Lykourgos'un getirdiği yasalardan söz ederken erkek çocukların eğitimiyle ilişkili olduğu için yetişkin erkeklerin bu çocuklarla birlikte yaşamasına sıcak bakıldığını belirtir. Ancak Lykourgos'un bu konudaki kriteri, erkek çocuğun bedeninin değil aklının beğenilmesidir. Dürüst bir yurttaş, ancak bu şekilde bir erkek çocuğuyla birlikte olabilirdi. Çocukların fiziksel görüntülerinden etkilenerek onlara yaklaşılması ise yasaktı. Ksenophon buna karşın diğer Helen kentlerinde küçük oğlan çocuklarına duyulan ilginin

daha abartılı yaşandığını anlatır ve Boiotia'da yetişkin erkeklerle genç erkek çocuklarının evli gibi birlikte yaşadıklarını örnek olarak gösterir.

Roma'da Çocuk İstismarı

Antik Roma'da da durum çok farklı değildi ve benzer kaygılarla iktidar burada da ayrıcalıklı sınıfın çocuklarını koruma altına almaya çalışan yasalar çıkarıyordu. Örneğin Scantinia Yasası, özgür doğan çocukların istismarını sınırlandıran düzenlemeler getiriyordu. Bu nedenle de eril şiddet ayrıcalıklı sınıfın erkek çocuklarıyla hukuken sorun yaşamamak için herhangi bir sınırlama olmayan köle ve ötekilerin oğlanlarına yöneliyordu. Şairler ve yazarlar tarafından sıklıkla konu edilen erkek çocuk istismarı Antik Yunan kültüründeki kadar ses getirmemişti. Öte yandan okullarda görev yapan öğretmenler konusunda da dikkatli olunmalıydı. Çünkü öğretmenlerin bir kısmı istismar konusunda alışkanlıklar kazanmıştı ve çocukların saflıklarından yararlanabilirlerdi.

Öte yandan Roma sarayları için anlatılan dedikodularsa gerçekten korkunçtu. Romalı yazar Suetonius'a göre oldukça muhafazakâr görünüp cinselliği belli sınırlar içinde tutmak için yasalar çıkaran Augustus başta olmak üzere imparatorların çoğu kendi yasaklarının tümünü saraya taşıyorlardı. Augustus'tan sonra gelen imparatorların önemli bir bölümünün erkek çocuk bedeniyle ilgilendikleri ortadadır. İmparatorlar arasında istismar konusunda Tiberius ayrı bir yere sahipti. İmparator olma konusunda pek de hevesli görünmeyen Tiberius, inzivaya çekildiği özel villasında belki de dünya tarihinin en farklı fantezilerini gerçekleştirmek için ahlak ve etik sınırlarını yok edecek denli şiddet eğilimi gösteriyordu (en azından Suetonius gibi yazarların dedikoduları bu yöndeydi). Yaş ve cinsiyet gibi ayrımları tanımayan Tiberius, kendisini tatmin edebilmek için henüz emme çağında olan bebeklere bile cinsel şiddet uygulamaktan geri durmamıştı. Emzik yerine bebeklere kendi organını veren Roma İmparatoru, kimi zaman

da genç erkekler ve kadınlardan oluşan gruplar arasına katılarak ahlak yasalarını deliyordu.

Roma imparatorları arasında hiç de yabana atılmayacak ilginçlikte bir performans sergileyen Neron şahsına münhasır bir şiddet insanıydı. Cinselliği doğadaki diğer hayvanlar gibi yaşamayı fantezi edinmiş bir imparator olan Neron, kimi zaman vahşi hayvan kılığında kurbanlarının üzerine saldırıp cinselliğini tatmin ediyordu. Çocuk yaştan itibaren sahne sanatlarına ilgi duyan ve ölene kadar da sahneden inmeyen *sanatçı* imparator, buradaki deneyimlerini cinsellik üzerine de aktarınca şiddet dolu sahneler ortaya çıkmıştı. Cinsel şiddeti bir sahne oyunuymuşçasına rahat uygulayan Neron, çok sevdiğini söylediği oğlanın (Sporus) cinsel organını kestirip onunla evlenerek bu konuda sınırsızlığını göstermişti. Bu evlilik heteroseksüel bir evlilikte olması gerektiği gibi törenle gerçekleşmişti.

Roma tarihinde bir diğer aşk hikâyesi olarak verilen trajik bir erkek çocuk istismarının kahramanı Hadrianus'tu. Ömrünün büyük bir bölümünü askeri seferlerde geçiren Hadrianus, Anadolu'ya geldiği sırada Claudiopolis (Bolu) kasabasına uğramış ve henüz bir oğlan çocuğu olan Antinous'u görüp etkilenerek onu yanına almıştı. İmparatorun Anadolu'ya birçok kez geldiğini biliyoruz ama bunların içinde Troia'yı ziyaret ettiği yolculuk (MS 124) bu karşılaşma için gayet uygun görünmektedir. Antinous'un ne zaman doğduğu da bilinmiyor, tahmin edilen 110 yılı civarı olduğudur. Doğruysa eğer o, Hadrianus'la tanıştığında 12-13 yaşında bir çocuktu ve bu karşılaşmadan sonra her yerde Hadrianus'un yanında yer almaya başlamıştı. Ancak hiçbir kaynak onun çocukluğundan, bu süreç içinde ne yaşadığından, duygularından söz etmez. Nitekim hayatına son verdiği trajik olay Antinous'un hiç de kolay şeyler yaşamadığını gösteriyor. 132 yılında Hadrianus Mısır'da iken Antinous'un esrarengiz bir biçimde Nil Nehri'nde öldüğü haberini alır. Antik ve modern yazarlar pek çok olasılık ortaya koyarlar ama hiçbiri Antinous'un yaşadığı

istismarı dikkate almaz. Neredeyse hepsi onun Hadrianus'a duyduğu ilgiden, aşktan söz eden ölüm senaryoları aktarırken kimse çocuk yaşta, evinden alınıp sistematik istismara maruz bırakıldığından bahsetmez. Öte yandan Hadrianus'un duygularını biliriz. Bir suçun faili gibi değildir, intihar eden Antinous'un aşığı, hayranı ve sahibi gibi hareket eder. Onun varlığını tanrısallığa bağlar, adına tapınaklar diktirip ergen bedenini heykellerle teşhir eder ve bir şiddet görkemle pullanıp övgüye dönüşür. Ölümünden sonra yapılan ve günümüze dek ulaşan Antinous heykelleri Avrupa'nın pek çok müzesinde hâlâ Hadrianus'un aşkı olarak sunulmaktadır. Güç ve iktidar düşkünü tarih yazıcılığı failin yüceltilmesini tercih eder ve zihinlere kodlar. Antinous, yurdundan kaçırılmış ve yıllarca istismara maruz bırakılmış bir oğlan çocuğu olarak değil Hadrianus'un aşığı olarak kimliklendirilir.

İktidarı elinde bulunduran veya güç odaklarına yakın olan ayrıcalıklı sınıf, uygarlığın her aşamasında, her coğrafyası ve zaman diliminde her türlü yasadan ve yasaktan muaf oldu. Tüm yasal zorunlulukları taşımaya mecbur bırakılan yoksulların işlediği her eylem ahlâk dışı ve suç sayılırken saraylarda işlenen şiddetin ve suçun en büyükleri hatta cinayet dahi "skandal" olmanın ötesine geçmiyordu. Roma'nın bu konudaki en büyük faillerinden biri Caracalla'ydı. Erkek çocuk bedenlerine düşkünlüğü ile bilinen imparator, Roma entelektüel dünyasının söyleminden etkilenerek kafayı Troia Savaşı kahramanlarından Akhilleus ve Patroklos'un ilişkilerine takmıştı. Roma'nın kurucularının Troia'dan geliyor olduğu bilgisi onu Akhilleus'un ilişkisine yönlendirmişti. Caracalla erkek çocuklarına eğilimini Akhilleus'un Patraklos'a duyduğu tutku ile bir tutuyordu. Hayattaki en sevdiği insanı yitirmiş olan Akhilleus'un acısını anlamak istiyordu. Bu amaçla Troia'yı ziyaret ettiğinde en çok tutku beslediği erkek çocuk Festus'u kurban etmeye karar verdi. Sonucunda neler hissetti bilinmez ama istismar suçuna cinayeti de eklemiş oldu.

Öte yandan hem eski Yunan hem de Roma kültüründe yetişkinler arasındaki eşcinsel ilişkilerin illegal sayılmasına ve kabul görmemesine karşın yaygın olduğunu söylemeliyim. Özellikle Roma'da çıkarılan yasalar ve antik yazarlar bu konunun toplumsal normları ve yönetici sınıfını rahatsız ettiğini gösteriyor. Iuvenalis, Yergiler adlı kitabında meseleden şikayetçi olduğunu şu sözlerle ifade ediyor: *"Bir erkek arkadaşım koca alıyor."* (2.136). Cinsiyet rollerinin değiştiğini, toplumun buna duyarsız kaldığını, erkeklerin kadınlardan daha iyi yün eğirdiğini söyleyerek yetkilileri yasaları uygulamaya davet ediyor. Bir yargıcın kadınsı kıyafetler giydiğini belirtirken onun bu haliyle yasaları uygulamaktan çok uzak olduğundan şikâyet ediyor. Iuvenalis'e göre bu cinsel yönelim bulaşıcı hastalıktan kaynaklanıyordu. *"Ey kentimizin babası, nereden bulaştı Latin çobanlarına böyle büyük bir günah? Nerden musallat oldu, ey Gradivus, bu şehvet düşkünlüğü torunlarına? İşte bak, parlak bir soydan gelen zengin bir adam, başka bir adamla evlendiriliyor..."* (2.125-130). Bütün bu ikiyüzlü ahlak söylemleri öncesinde aktardığımız istismar geleneğinin kimi bilim insanının meşrulaştırmaya çalıştığı gibi eşcinsellikle bir ilişkisi olmadığını, bireylerin hemcinsleriyle kuracağı her türlü cinsel yakınlığın yasalarla homofobik bir yaptırım altına alındığı açıktır. Aşk ve özgür irade istisnasız her dönemde iktidarın kendisine yönelik bir tehdit olarak gördüğü ve yasakladığı meseleler olmuştur.

Lezbiyenler

Hemcinsine ilgi konusu tartışıldığında sürpriz olmayan bir biçimde sadece erkekler konuya dahil edilirler. Bu uygarlığın eril bireyler üzerine inşa edilmesinden kaynaklanır ve kadınlar görünmez kılınır. Yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar da bu konuda bir hayli sessizdir. Birkaç istisna dışında yazılı belgeleri üretenlerin erkek olması bu yokluktaki en önemli etkendir. Antikçağın günümüze ulaşan metinlerinde kadın kimliğinin sınırları çok net çizilmiş ve bu tanım

içinde lezbiyenliğe yer verilmemişti. Emmek anlamına gelen *lesbiazein* fiili ile lezbiyen ilişkide tatmin aracı olarak kullanılan ve dil anlamına gelen *cunnilingus* kelimesinin yetişkin kadınlar arasındaki ilişkiden türediği düşünülmektedir.

Antikçağda lezbiyenlik deyince akla ilk gelen Lesbos Adası kadınları ve Sapho idi. Sapho, lezbiyenliğe de ismini veren Lesbos Adası'ndaki Eresos'ta MÖ 7. yüzyıl sonlarında doğmuş bir kadın şairdi. Bazı çağdaşı şairler tarafından onuncu Mousa olarak isimlendirilecek kadar etkileyici bir karakterdi. Politik ve cinsel kimliğiyle de antikçağ toplumları arasında alışık olunmadık biçimde öne çıkan Sapho, kendisini toplumsal normları tehdit olarak gören Lesbos tiranı tarafından Sicilya'ya sürgüne gönderilmişti.

Sapho'nun yazdığı şiirlerin küçük bir kısmı günümüze kadar kalabilmiş ve Türkçeye de çevrilmiştir. Özellikle şiirlerinde kadın arkadaşlarına ve öğrencilerine tutkulu bir seslenişe yer veren Sapho'nun politik kimliği ve sürgüne gönderilmesi gibi detayları dikkate alırsak onun erkek egemenliğine karşı etkili bir duruş sergilediği söylenebilir. Bu direniş antikçağ toplumunda bir kadın için beklenen ve kabul edilen bir şey değildi. Yukarıda da söylediğim gibi kadın cinselliğinin yok sayıldığı bir dönemde bir kadının hemcinsine karşı cinsel arzu duyması, bunu ifade etmesi ve mücadelesini vermesi devrimci bir harekettir. Zaten Sapho'nun bu kadar ünlü olması ve günümüze kadar adının yaşamasının başka bir nedeni de yoktur.

"Dön yalvarıyorum sana
Süt beyazı tuniğini giyerek.
Ah güzel endamını nasıl bir ateş sarıyor,
Baştan çıkarıcılığın karşısında her kadın titrer."

Kadınlara yazılmış buna benzer methiyeleri onun eşcinselliği konusunda tüm dünyanın hemfikir olmasının nedeniydi. Dahası yine onun sayesinde ülkesinin ismi bir cinsel yönelime isim kaynaklığı yapmış, lezbiyen kelimesi eşcinsel kadınlar için kullanılmaya başlanmıştı.

"Konuşmam imkansızlaşıyor
Sana her baktığımda
Dilim tutuluyor, derimin altına ince bir ateş sızı.
Gözlerim görmüyor başka bir şeyi,
Kulaklarım çınlıyor, bedenimden ter boşanıyor,
Bir titreme bütün vücudumu sarıyor,
Çimden daha yeşil bir renge bürünüyorum.
Ölmeme çok az kalmış gibi hissediyorum."

Sapho'nun eserleri dışında lezbiyenlik konusundaki ender metinlerden birisini Samsatlı Loukianos kaleme almıştır. Klonarion ile Leaina adlı metinde Loukianos'un aktardığı diyalog konu hakkında bir hayli bilgilendirici görünmektedir.

"Klonarion: Neler söylüyorlar senin için Leaina? Dediklerine göre Lesbos'lu zengin Megilla sana bir erkek gibi âşık olmuş, sen şimdi onunla yaşıyormuşsun. Aranızda birtakım işler oluyormuş, ne dersin? Bak kızardın, hadi söyle doğru mu?

Leaina: Doğru, Klonarion; o kadar tuhaf bir şey ki ben de şaşırdım kaldım.

K: Gençliği besleyen tanrıçanın başı için anlat neler oluyor? Ne istiyor o kadın? Onunla birlikte neler yapıyorsunuz? Sevmiyorsun sen beni, yoksa saklamazdın böyle şeyleri.

L: Benim senden çok sevdiğim arkadaşım mı vardır? Sen de bilirsin. O kadın erkek gibi adeta korkuyorum.

K: Anlamıyorum ne demek istiyorsun. Söylerler Lesbos'ta erkek gibi kadınlar varmış, erkeklerden hoşlanmazlar da kadınlara bir erkek gibi yanaşırlarmış, o da onlardan mı yoksa?

L: Öyle bir şey.

K: E anlatsana haydi! Seni nasıl razı etti, sen nasıl kandın? Sonra aranızda ne oldu? Söylesene.

L: Korinthoslu bir Demonassa vardır, o da zengindir, o da Megilla'nın huyundandır. Akşam ikisi bir olmuş evde sofrayı kurmuşlar, beni de kithara çalmak için çağırmışlardı. Geç vakte kadar çaldım; ben bitirdiğimde yatma zamanı gelmişti. Onların ikisi de sarhoştu. Megilla bana 'artık uyumalı Leaina' dedi. 'Sen de kal burada, ikimizin arasında yatarsın' dedi.

K: Peki sen ne dedin, sonra ne oldu?

L: Beni önce öptüler, hem öyle dudaklarını vücuduma sürmekle kalmadılar, ağızlarını da yarı açıyorlardı. Bana sarılıp memelerimi sıktılar. Hatta Demonassa beni öperken ısırıyordu da. Ben ne anlayayım bunların ne demek olduğunu? Megilla o sırada hayli ateşlenmişti. Başından takma saçını çıkardı. Yaa. Saçları kendinin sanırdık, değilmiş. Tıpkı da gerçeğe benziyor, o kadar iyi yapılıp başına yerleştirilmiş. Bir de baktım ki başı en erkek pehlivanınki gibi tıraşlı. Onu öyle görünce şaşırdım. 'Benim gibi güzel bir oğlan gördün mü Leaina' dedi. 'Ben burada oğlan görmüyorum ki Megilla' dedim. 'Bana öyle kadınmışım gibi Megilla deme benim adım Megillos'tur. Demonassa ile çoktandır evliyim, benim karımdır o' dedi. Bu sözleri duyunca ben başladım gülmeye. 'Vaktiyle Akhilleus kızlar arasında erguvan elbiseler kuşanıp erkek olduğunu nasıl saklamışsa sen de Megillos, erkek olduğunu bizden öyle gizlemişsin öyle mi? Demek ki sende de erkeklerde olan şey var; erkekler kadınlarla ne yapıyorsa sen de Demonassa ile onu yapıyor musun?' diye sordum. 'Erkeklerde olan ben de yoktur, olmasını da istemem Leaina' dedi. 'Yoksa sen hünsa mısın? Hem erkek hem de kadın insanlar varmış, sen de onlardan mısın?' diye sordum. O zamana kadar Klonarion, onun ne demek istediğini anlayamamıştım. 'Hayır, ben de kadınlık yok, yalnız erkeklik vardır' dedi.

Boiotialı bir çalgıcı kız tanırdım; bana memleketini anlatırken söylemişti. Vaktiyle Thebai'de bir kadın erkek olmuş, çok da iyi fala bakar, gelecekten haber verirmiş. Adı da yanılmıyorsam Teiresias'mış. Megilla'ya 'yoksa senin başından da böyle bir şey mi geçti' diye sordum. 'Hayır Leaina ben de siz kadınlar gibi doğdum. Ama benim zevkim, arzularım, her şeyim erkeklerinki gibidir' dedi. 'O arzular sana yetmiyor mu?' diye sordum. 'Hele sen bırak bunları, görürsün Leaina, bak ben de erkek yerini tutmuyor muyum? Ben de erkeklerde olan yok, yok ama yerine başkası bulunur. Sen razı ol görürsün' dedi. Razı oldum. Ne yapayım, Klonarion çok yalvardı. Hem bana değerli gerdanlıkla ağır kumaşlar vermişti. Erkeğe sarılır gibi sarıldım ona. O beni öpüp öpüp uğraştı, soluyordu belli ki pek hoşlanmıştı.

K: Peki ama Leaina neydi yaptığı? Ben asıl onu öğrenmek istiyorum.

L: Sorma o kadar incesini, güzel bir şey değil. Gökteki Aphrodite üzerine yemin ediyorum, söyleyemem daha fazlasını."

Lukianos'un bu metninden de anlaşıldığı üzere Lesbos o dönemde (MS 2. yüzyıl) bu konuda hayli meşhur bir yerleşim olarak ün yapmıştı ve nadiren de olsa lezbiyenlik dedikoduları ve hikâyeleri toplum içinde yer alıyordu. Ancak şunu da göz ardı etmemeliyiz ki bu metin Lukianos gibi bir erkeğin fantezilerinden ibaretti. Lezbiyen kadınlar tüm antikçağ boyunca vardılar ama erkekliği konusunda ciddi kompleksleri olan eril kültür tarafından görmezden gelinmişlerdi.

Yemeğin Ötekileri

Antikçağ dünyasının günümüze yansıyan tasvirlerinden, anlatılarından geriye yemekler, sofralar, şölenler, anlatılar ve ataerkil normlar kaldı. Bu tasvirlere uzaktan bakan, mutlu bir topluluğun zevk içindeki yaşam kesitlerini görecektir. Masaların zenginliği, organize edenlerin gücü, katılanların zekâsı ve birikimi tasvirlerin odak noktasını oluşturur. İktidarın, sınıfın ve paranın gücü masanın ardındaki mutfak emekçilerini görünmez kılmaya yetmişti. Bir yemeğin hazırlanmasında payı olanların emekleri ve kimlikleri yemeği düzenleyenin hesabına artı olarak yazılmıştı. Yemek, karın doyurmaktan öte anlam taşıdığından itibaren iktidarın paylaşım ve yeniden üretim alanına dönüşmüştü. Mutlu azınlığın yemekleri başkaları tarafından hazırlanmaya başlanmıştı. *Kendi emek vermediği, pişirmediği yemeği yiyenlerle yiyemeyeceği yemeği pişirenleri yaratan bir sistem ortaya çıkmıştı.* Siyasal iktidarı var eden bu sistem, yemek salonu ve mutfağı da içindekilerle birlikte gizlemişti. Sınıflı, cinsiyetçi toplumsal yapısıyla antikçağ yazarları, çizerleri, düşünürleri, yöneticileri ve daha nicelerinin bakışları masanın başında oturup sahip olduklarını sergileyen ayrıcalıklı karaktere, davetlilerin kimliğine ve efendinin gücünü temsil eden yüksek mutfak ürünleri içeren menüye çevrilmişti. Yemek bir iktidar enstrümanına dönmüş, muktedir görünmez ellerce üretilen yemeklerle nüfuzunu genişletir olmuştu.

Her şeyden önce bu sürecin davranış kalıplarını belirleyen bir sahne olarak mutfak başlıca bir mekândı. Uzmanlaşmanın ortaya çıkması, sarayların veya idari binaların yükselmesi,

giderek kalabalıklaşan yerleşimlerin şehirlere dönüşüp gündelik yaşamı yeniden dizayn etmesi mutfak ve mutfak kültürünün yükselmesinin temel nedenleri arasında sayılabilir. Evlerin ocak başlarında başlayan yemek kültürü saraylar ve idari binalarda yüksek yemek kültürünü yaratmıştı. Bu kültür giderek sivilleşmiş aristokrasinin yanı sıra burjuvanın da evine sirayet etmişti. Kullanılan içerik, ekipman ve teknoloji, sunum ve görselliğiyle bu yüksek yemek kültürü hiçbir zaman yaygınlaşmamış, tüm insanların etrafında oturabildiği bir sofraya dönüşmemişti.

Antikçağ boyunca evlerin içerisinde pişirme işlemine ayrılan alanlar giderek artmış, mutfak adıyla ayrı bir mekâna dönüşmeye başlamıştı. Özellikle Antik Ege kültürünün Klasik Döneminden itibaren evlerde geniş bir mekânın bu iş için organize edildiği biliniyor. Pek çok yerleşimde gündelik hayatın geçtiği ve yemek işlerinin gerçekleştirildiği *oikos* olarak isimlendirilen büyük odaların hemen yanında daha ziyade işlik olarak değerlendirilebilecek ve atık suyun dışarıya akıtılması için küçük bir deliği bulunan mekânlar tespit edilmişti. Belli ki evlerdeki suyla ilgili işlemler için mutfak olarak kullanılan odaların hemen yanlarına ayrı bir işlik de yapıyorlardı.

Ünlü mimarlık tarihçisi *Vitruvius* (MÖ 1. yüzyıl) mimarlık üzerine yazdığı eserinde mutfağa da değinir. Ona göre mutfak, hamamlarla yan yana olmalıydı ki çalışanlar su işlerini de kolaylıkla halledebilsinler. Benzer biçimde depolama amaçlı bazı işlikler de hemen mutfağın yanında yer bulmalıydı. Örneğin şarap mahzeni mutfakla bitişik olmalıydı ve buranın pencereleri kuzeye bakmalıydı ki depolanan şaraplar güneş ışığından zarar görmesin ve tatlarını yitirmesin. Buradan da anlaşıldığı gibi mutfak tek bir mekândan ibaret değildi, depolama ve diğer işlemler için başka işliklerle bir bütünlük arz ediyordu. Elbette Vitruvius ideal ölçülerde evlere sahip ayrıcalıklı sınıfın mutfağından söz ediyordu. Halkın önemli bir bölümü bu olanağa sahip değildi.

Roma Döneminde de durum farksızdı ve MÖ 2. yüzyıla kadar evlerde mutfak olarak organize edilmiş bir bölüm bulunmuyordu. Bu tarihten itibaren gelişen su teknolojisinin de etkisiyle *culina* şeklinde adlandırılan mutfak, ev planlarında mimarinin bir parçası olarak kendini göstermeye başladı. MÖ 1. yüzyıldan itibaren içinde bar gibi tezgâhlar, ocaklar ve pişirme alanlarının yer aldığı mekânlar görülür. Yerden yüksek dizayn edilmiş ocakların alt kısımlarında oluşan boşluklar depo olarak özellikle odunların istiflendiği alanlar olarak kullanılmıştır. Üst yapıları korunmamış olsa da *Pompeii* ile *Herculaneum* gibi kentlerin lavlar altında kalmış ve iyi korunmuş evlerinden anlaşıldığı üzere mutfaklar, birkaç yemeğin aynı anda pişmesine izin verecek biçimde düzenlenmişlerdi. Ancak güzel havalarda seyyar ocaklar marifetiyle açık havada yemek pişirildiğini de tahmin etmek zor değildir.

Antik Roma'da *triclinium* adı verilen bir yemek odasının da varlığını biliyoruz. Antik Ege gündelik yaşamının bir parçası haline gelmiş şölenlerin (symposion) benzerlerinin bu mekânlarda düzenlendiğini ve Romalıların *kline* adı verilen divanlarda birer ikişer kişi uzanarak yemek yediklerini gösteren çok sayıda yazılı belge var. Kabaca *üç kline* anlamına gelen isimle anılan mekânın çok sayıda örneği Roma coğrafyası içerisinde kazısı yapılan merkezlerde açığa çıkarıldı. Ancak en iyi durumdaki örnekleri tıpkı *culina*da olduğu gibi yine Herculaneum ve Pompeii'de ele geçti. Pompeii'deki *casa del moralista* evi olarak adlandırılan yapıda duvarları siyah olan mekân şık fakat kalabalık mobilyalı bir salondan ibaretti. Ayrıca duvarları klinelerle çevrili olup servis için çok dar bir alanın bırakıldığı bir düzenlemeye sahipti.

Mageiros (Aşçılar)

Tanrıya ve tüm dünyaya bu akşam yemeğini nasıl hazırladığımı
anlatmak arzumun yerine gelmesi
ne kadar muhteşem...
Her şey yolunda gittiğinde yemeğim ne kadar da güzel!
Balığım nasıl da gevrek! Ve onu ne güzel süsledim.
Peynirle yapmadım ve üzerine boya serpmedim
fakat kızartılmış olmasına rağmen canlı gibi duruyor.
Balığı pişirmek için yaktığım
ateş ne kadar ılık ve kibardı, bu çok zordur ama inanın.

Daha sonra şüphesiz
bu balığı yiyen misafirlerin hepsi tanrı gibi görünmekteydi.
Ölümsüz olmalıyım çünkü
yemeğimin azıcık kokusuyla bile ölüleri hayata döndürürüm.

Athenaios, Deipnosophistae

Mutfak elbette sadece ekipmanlardan oluşmuyordu. Özellikle ayrıcalıklı sınıfın mutfağında bu ekipmanları kullanan, servis eden pek çok *personelin* bulunduğunu kabul etmek gerekir. Her bir orta sınıf ve yüksek sosyete evinde en az 15-20 köle, hizmetkâr ve çalışan olduğu unutulmamalıdır. Ege dünyasında *mageiros* bütün yemek organizasyonlarında başrolü üstlenmişti. Kurban kesiminde kullanılan *makhaira* ya da *sphagisi* olarak adlandırılan bıçakların kullanıcısı olarak da bilinirdi. Mageiroslar, pek çok yazılı metne konu ve kahraman olmuş komik karakterler olarak karşımıza çıkar. Çok konuşan, yemek çalan ve kendine ek gelir sağlamaya çalışan biraz aç gözlü kişiler olarak algılanıyor veya zihinlere öyle kodlanıyorlardı. Komedi oyunlarının da gedikli kahramanlarıydılar. Genellikle agoralardan kiralanarak ulaşılabilen bu aşçılar, aynı zamanda kasaplıkta da ehildiler. Usulüne uygun kesim yapıp sahibinin damak zevkine yakışır yemekler yapmak konusunda ustaydılar ve ticari anlamda kasap olarak bilinen *krepoles*'ten daha farklı bir konumları vardı. Mageiros çoğunlukla kurban ritüellerinin yürütücüsüne verilen bir unvan olsa da bazı mitolojik kahramanların da bu şekilde

isimlendirildiği olmuştur. Örneğin ünlü trajedi yazarı *Euripides, Odysseus*'un önemli karakterlerinden biri olan *Polyphemos*'a *mageiros* adıyla hitap eder. Çünkü büyük hayvan sürüleriyle bu tek gözlü dev aynı zamanda bir celepti.

Komedi oyunlarının aşağılanmış maskarası olarak gösterilse de bugün olduğu gibi antikçağda da iyi bir aşçı olmak hem önemli hem de ömrünü yemeğe adamayı gerektirecek kadar zor bir işti. Athenaios, Deipnosophistae adlı eserinde Hegesippos, Hegasender ve Sosipater gibi yazarları refere ederek bir aşçının hangi meziyetlere ve deneyimlere sahip olması gerektiğinin örneklerini sunar. Eserinin 7. kitabını büyük oranda aşçılara ayıran Athenaios, konunun önemine değinen çok sayıda diyaloğa yer verir. Bunlardan birinde günümüze kadar gelmemiş olan *Hegasender*'in *Kardeşler* adlı eserine atıfta bulunarak iyi bir aşçı için şunları söyler:

A. Dostum, pişirme sanatı üzerine
insanlar tarafından bugüne kadar pek çok şey söylendi.
O halde bana kendin hakkında yeni bir şey anlat,
önceki aşçılarda olmayan ya da benim kulaklarımdan kaçmış olan.
B. *Sizi yormayacağım...*
Mutfak bilimi ve sanatının tüm derinliklerini,
kar beyazı önlüklerle kuşatılmış sanatımı
bu kısa iki yılda öğrenemem...
Tüm hayatımı huzursuz bir biçimde
her türlü ayrıntıyı araştırmaya adadım.
Şu anda hepsini biliyorum
baharat ve sebze türlerini, balıkların huyunu da biliyorum
mercimeklerin farklı türlerini de.
Kısaca, söyleyebileceğim budur.
Ne zaman bir cenaze şöleninde yönetici olsam,
insanlar koyu renk kıyafetler içinde
cenazeden gelirler ve sofraya yerleşirler.
O zaman hazırladığım soslukların
kapaklarını kaldırırım ve ağlayan misafirlere
bir anda gülen suratlar giydiririm;

bu tarz bir oyun herkesin kalbine ulaşır
ve sanki cenaze törenine değil, bir evlilik şölenine katılmış gibi hissederler.
A. *Ne! Mercimek ve balık servis etmek mi!*
B. *Bunlar yalnızca sıradan yemeklerdir*
Ama gerekli malzemelerim olduğunda
ve mutfağım adamakıllı düzenlendiğinde...
aynısı tekrarlanacaktır.
Çünkü bu iştah kabartan bir koku olacaktır ki hiç kimse kendini tutamasın.
Kapıdan giren herkesin ağzı açık kalacak,
tüm misafirler koku ve lezzete odaklanarak dilini yutacak.
Ta ki soğuk algınlığı olan ve böylece koku alma duyusunu yitirmiş
Bir arkadaşı onu zorla çekene kadar.
A. *Siz mükemmel bir oyuncusunuz.*
B. *Kimle konuştuğunuzu bilmiyor musunuz? Size buradan ilan ediyorum*
Benim hatırım için tüm varlıklarını yiyip bitiren insanlar tanıyorum." (VII, 290c-291e).

Bir başka pasajda ise Athenaios kibirli bir aşçı ile onu kiralayan arasındaki diyaloğu şöyle verir:

A. Centilmence kibar bir biçimde zevk almış gibi gösterebilirsiniz kendinizi
fakat hala göz ardı ettiğiniz bir şey var
B. Nasıl yani?
A. Öyle görünüyor ki benim ne kadar mükemmel biri olduğum hakkında bilginiz yok. Ya da beni tanıyan herhangi başka birinden hakkımda bir şey duydunuz mu, beni meşgul etmenizin sebebi bu mu? Belki de iyi bir aşçıyla diğeri arasındaki farkın ne kadar büyük olduğunu bilmiyorsunuz.
B. Ben bilmiyorum, fakat eğer bana anlatırsan bileceğim
A. Başkasının satın aldığı bir eti almak
ve sonrasında onu makul bir şekilde süsleyip pişirmek
herhangi bir aşçının yapabileceği şeydir.

Mükemmel bir aşçı daha farklı bir şeydir.
Fakat çok fazla takdire şayan sanat vardır iyi bir aşçılıkta.

Bunların hepsinde tamamen usta olmak zorundadır
iyi bir aşçı. Öncelikle
az buçuk resim bilmek zorundadır; ve aslında
aşçılığa başlamadan önce
öğrenmek zorunda olduğu pek çok bilim vardır.
Ve eğer benimle sohbet edecekseniz önce şu bilimleri bilmelisiniz
Astroloji, Tıp ve Geometri.
Çünkü bu sanatlara göre balıkların niteliklerini
ve mükemmelliklerini bileceksiniz.
Yemeklerini mevsimlere göre yönlendirebileceksiniz.
Ve bir balık ne zaman iyi olur ne zaman değil bileceksiniz.
Çünkü bahar masasında çok farklı türde zevkler vardır.
Bazen, örneğin, bir yılan balığı torikten daha iyi olacaktır.
B. Belki; fakat geometri bunun neresinde?
A. Neden böyle. Çünkü mutfağın bir küre olduğunu söyleriz;
onu parçalara ayırır ve sanatımıza uygun kısmını alırız.
Bu yüzden ölçme esaslarını ödünç almak bizim sanatımıza uygundur
B. Anlıyorum; bunun için bu kadarı yeterli.
Peki senin tıbbi yeteneklerin kendisini nerede gösterir?
A. Sert, hazmı zor, gaz yapmaya meyilli, yiyenler için yalnızca işkence olan
ve beslenme değeri olmayan etlerin var olduğunun farkındayım.

Bu ve diğer yiyecek maddeleri için gerekli ilaçlar
bizim sanatımızın kaynaklarından gelmek zorundadır.
Ve, her şeyi büyük bir dürüstlükle düzene sokabileceğimizi
bu genel bilimlerden aldığımız bilgilerden öğreniriz;
misafirleri saymak için geometriye ihtiyaç vardır.
Ve benim dışımda hiç kimse bu tarz bilgilere sahip değildir.
B. Şimdi sıra bende, kısa bir süreliğine dinle beni.
Kendini de beni de daha fazla üzme; yalnızca sakin ol
benim tek önemsediğim gününün geri kalan kısmını dinlenerek geçirmendir." (VII. 291e-292a).

Roma Mutfağının Emekçisi: Coquus/Coqua (Cocus)

Ege kıyılarının eğitimli ve muteber aşçıları *mageiros*un yerini Antik Roma'da gündelik yaşamda daha az itibarlı ve az

eğitimli *coquus* adı verilen aşçılar alır. Bunlar sıklıkla erkek olsalar da bazı metinlerde geçen *coqua* ismi kadın aşçıların da varlığını gösterir. Antik Roma'da da ayrıcalıklı sınıfa ait evlerde yemekleri aile fertleri ya da kadınlar pişirmezdi. Bu iş genellikle köle statüsünde ve komedi oyunlarında komik rollerde gösterilen aşçılarındı. Komedilerden birinde aşçı, Achilleus'tan ve onun boş sofrasından şikayetçidir. Çünkü Ajax ve Odysseus gibi ziyaretçiler geldiğinde evde hazır hiçbir şey olmadığından hemen bir boğa kurban edilerek pişirilirdi. Achilleus, Troia Kralı Priamos'u ağırladığındaysa beyaz bir koyun kesilip pişirilirdi. Dolayısıyla bütün gecesinin yoğun geçmesine neden olan bu hazırlıksız yakalanma durumu aşçıda bir hoşnutsuzluk yaratırdı. Tüm Akdeniz dünyasından büyük göç alan Roma'da aşçılar çoğunlukla köleler ve eğitimsiz insanlar arasından seçiliyordu ve elbette tahmin edeceğiniz üzere Roma'nın aristokrat sınıfı bu konuda bir hayli titizdi. Örneğin Iuvenalis, *Yergiler-Saturae* isimli kitabında zenginlerin sofralarının ne denli özenli ve müsrifçe hazırlandığını aktarır. *Petronius* ise kimi aşçıların davetliler karşısında şov yaptıklarını, yemek konusundaki hünerlerinin yanı sıra senaryo yazarlığı ve oyunculuk da sergilediklerini aktarmaktadır. *"Bu aşçıdan daha beceriklisi yoktur. Dişi domuzun rahminden balık, bir parça domuz etinden güvercin, domuz budundan üveyik, domuzun ayak ekleminden tavuk yapar, yeter ki sen iste. Bu becerisinden dolayı yeteneğimi kullanarak ona çok güzel bir ad buldum: Daedalus. Çok akıllı olduğu için ona armağan olarak Roma'dan Noricum çeliğinden yapılma bıçaklar getirdim."* (Satyricon, 15.70). Petronius'un aktardığı görgüsüz şölenin tam ortasında iki köle içeri girip omuzlarında testilerle kıyasıya kavga etmeye başlamıştı. Nihayetinde testilerin içinden ortaya pek çok midye saçılmıştı. Bir başka köle çocuk dökülenleri toplayıp misafirlere ikram edince her şeyin bir senaryo olduğu ve aşçı tarafından organize edildiği anlaşılmıştı. Gümüş bir ızgarada salyangoz getirerek gösteriyi tamamlayan aşçıdan sonra içeriye giren uzun saçlı çocuklar, gümüş bir leğen içinde güzel

kokulu yağla uzanmış yatan konukların ayaklarını ovmuşlar, bileklerine küçük renkli çelenkler bağlamışlardı.

Roma'da *coquus* adı verilen aşçıların çalıştıkları evle aidiyet ilişkisini anlatan anekdotlardan biri yine Petronius tarafından verilmiştir. Trimalchio'nun şöleni sırasında köleler domuzları konukların önüne getiriyor ve onlardan birini seçmelerini istiyorlardı. Trimalchio, seçilen domuzu pişirmesi için aşçıyı çağırıyor ve ona satın mı alındığını yoksa bu evde mi doğduğunu soruyordu. Bu soruya aldığı yanıtsa *"İkisi de değil, Pansa'nın vasiyetiyle size bırakıldım."* şeklindeydi (Satyricon, 47-48). Bir sahip bir vasiyetle aşçısını bir başka sahibe devredebiliyor ve bir meta gibi miras bırakılan aşçı sadakatle görevini yapmaya devam ediyordu. Trimalchio'nun şöleninin ilerleyen aşamasında aşçının senaryo yeteneğini gösteren bir başka örnek sergilenir. Yine birkaç domuz gösterilerek konuklardan bunlardan birini seçmeleri istenir ve bir süre sonra seçilen domuz pişmiş olarak geldiğinde herkes şaşkına döner. Çünkü domuz iç organlarından arındırılmamış gibi şişkindir. Trimalchio aşçıyı yeniden çağırır ve onu cezalandırmak için kırbaçlamaya karar verir. Ancak konuklar bu şiddete izin vermez ve onu bırakması için Trimalchio'ya yalvarırlar. Patron, aşçıyı affedip herkesin gözü önünde pişmiş domuzu ayıklamasını istediğindeyse gerçek anlaşılır. Her şey bir şovdan ibarettir. Aşçı bıçağıyla domuzun karnını yarınca içeriden kekik ve siyah soslarla tatlandırılmış sosisler dökülür. Bu şov konukları eğlendirmeye yetmiştir.

Aşçıların konumlarına dair farklı veriler vardır. Kimi yazarların eserlerinde özgür doğmuş insanların da aşçı olduğu görülse de onlar genellikle evin köleleri arasında sayılırlardı (Athenaeus Deipnosophistae, 9.377; 14.661e; Cicero, De officiis, 1.150). Farklı düşünenler de vardı elbette. Herakleides ve Locrisli Glaukos gibi gurmeler, yemek pişirme işinin bırakın kölelere sıradan özgür insanlara dahi bırakılmayacak kadar önemli bir şey olduğuna inanıyorlardı (Deipnosophistae, 9.377; 14.661e). Özellikle de ticari yemek pişirme eylemi

sanatsal bir ustalığı da istiyordu. Birden fazla aşçının çalıştığı yerlerde *archimagirus* veya *vicarius supra cocos* gibi isimler klasik anlamda şefe benzer bir pozisyonun varlığına işaret ederler. Diğer aşçılar bu şeflerin altında görev yaparlardı. Zenginlerin bazıları çok sayıda aşçıya sahipti hatta yolculuklarında aşçısını yanında götürenler bile vardı. Köle pazarlarında satıldığı için bir aşçı satın almak ve kiralamak da mümkündü. Özellikle Athenaios onları satın almak ya da kiralamak isteyenlerin yanında öne çıkabilmek ve seçilebilmek için aşçıların diğerlerine hakaret ettiklerini aktarır (14.662a).

Plutarkhos'un yazdığına göre keyfine düşkün Marcus Antonius, hazırladığı bir akşam yemeğinden duyduğu memnuniyeti ifade etmek için aşçısına ödül olarak bir ev vermişti. Bir başka anekdotta ise Aleksandria'da tıp eğitimi alan bir hekim adayı, Antonius'un aşçısı tarafından yemeklerdeki görkemi görmesi için davet edilmişti. Mutfakta 8 domuzun bütün halde hazırlandığını gören hekim akşama kalabalık bir misafir grubunun olduğunu düşününce aşçı, bütün bunların toplam on iki kişi için hazırlandığını anlatmıştı. Çünkü Antonius'un sağı solu belli olmazdı. Aşçı yemeği tam zamanında hazırlamak zorundaydı ama Antonius'un canı yemek istemeyebilir ve daha sonra yiyeceğini söyleyebilirdi. Sonuçta aşçı tam olarak ne zaman yenileceğini bilemediği için yemeği her an hazır olacak biçimde ardı ardına pişiriyordu. Böylece Antonius ne zaman canı isterse yeni pişmiş, sıcak bir yemek önüne konulabiliyordu.

Mutfak Emekçileri

Mutfakta akla gelmeyecek işlerden sorumlu pek çok "personel" vardı. Bunlardan biri Petronius'un aktardığı Trimalchio'nun şöleninde karşımıza çıkar. Azatlı Trimalchio'nun yaptığı işe uygun olarak Carpus (parçalamaktan gelen bir isim) adını verdiği köle, sahibi için pişirilen etleri parçalamakla görevliydi. Trimalchio'nun şanını yüceltmek için konukların

önünde bir sanatçı gibi gösteri yapıyor, yemeğin iktidarını onlar üzerine tesis ediyordu.

Tartışmalı bir isim olsa da *focarius*'un mutfak işlerinin yardımcısı olduğu düşünülürken *cellarius* depoların kontrolünü sağlıyordu. *Nomenclator* adı verilen görevliler, yemeğin içeriği hakkında şölenler sırasında bilgiler verirken efendilerin yemek zevklerini aşçıya bildirmekle görevli *obsanotor*ların yanı sıra yukarıdaki carpus örneğinden de anlaşılacağı gibi yenilecek lokmaları küçük parçalara ayırma işiyle ilgilenenler dahi bulunmaktaydı. Bunun ötesinde sakilik görevi yapanlardan sofrayı şenlendiren akrobatlara, dansçılara, hizmetkârlara, ibrik ve lazımlık servisi yapanlara kadar pek çok insan mutfak ve yemek organizasyonuyla bütünleşik düşünülüyordu. Ancak bu kalabalık emekçi mutfak kadrosu hem antikçağ hem de günümüz entelektüel dünyası tarafından görünmez kılınmıştı. Bu yüzden onlar hakkında daha detaylı bilgiler bulmak da bir hayli zordur.

Sakiler

Dilin ve sanatın büyüsü, ilgiyi, algıyı, gözü istediği yöne çevirip odaklıyor dolayısıyla bir yemekte sofrada oturanlar ve yemeği yiyenler her zaman merkezde oluyordu. Kimse mutfaktakilerin, servis yapan hizmetkârların, ortalığı toplayanların varlığından haberdar olmuyordu. İktidar ve güç, ağırlığın nerede olduğuna daha baştan karar veriyor, kimi işaret ederse göz onu görüyor, kulak onu duyuyordu. Nadir de olsa antikçağın yazılı belgelerinde sakiden söz edildiğine rastlamak mümkün oluyor. Hiçbir zaman başrolde olmadıkları için bu görevliler okuyanın da bakanın da çok dikkatini çekmiyor, bir sessiz figür olarak varlıkları unutuluyordu. Örneğin Ksenophon'un Şölen'inde ancak dikkatli okurlar salonda bir saki olduğunu fark edebilir. Odak tümüyle başka bir yöne çevrilmişken, dansçı kızın hareketlerini komiklik yaparak taklit eden Philippos, kendini klineye atarak şöyle der: *"Gerçekten çok susadım. Saki bana büyük bir kadeh doldursun hadi. Elbette*

dedi Kallias bize de doldursun zira sana gülerken susadık." (Şölen 2.23). Benzer bir sahneyi Platon'un Şölen'i için de düşünebilirsiniz. Orada ortalıkta dolaşan pek çok çocuk hem içkileri tazeler hem de davetlilerin yemeklerini dağıtırdı.

Sahneyi bilmeyenlerin hayal etmesi biraz güç o yüzden birkaç cümleyle göz önüne getirmeye çalışayım. Andronidis adı verilen erkeklere ayrılmış büyükçe bir salonda (selamlık), duvarlara dayalı sedirlere (kline) uzanmış filozoflar ve misafirleri önlerindeki sehpa ya da masalarda yiyecekler ve mezeler içinde hayal edebilirsiniz. Salonun bir köşesinde yüksek ayaklı pişmiş topraktan yapılmış bir kazanın (krater) içinde suyla karıştırılmış şarap ve çoğunlukla çıplak olduğunu düşünebileceğimiz, ergenlik-çocukluk arasındaki bir yaşta olan erkek çocuk bir maşrapayla (oenokhoe) içkileri bitenlerin kadehlerine (kylix) şarap servisi yapıyor. Klinelerin ortasındaki alanda müzisyen kadınlar (auletrides), dansçılar ve bunun gibi eğlence sektöründen insanlar yer alıyor. Buraya kadar saydığım görevlilerin hepsi edilgendir, bedenleri ve yaşamları üzerindeki bütün tasarruflar klinelerde uzananların elindedir. Gecenin sonunda akıbetlerinin ne olacağını kimse tahmin edemez. Vazolar üzerine betimlenmiş yüzlerce benzer sahne sakilik yapanların genellikle oğlan çocukları olduğunu gösterir ama bazen bu rolü yerine getiren kadınlar da görsellerdeki yerlerini alırlar.

Bu sahnenin aynısını gökyüzünde de düşünebiliriz. Yaşadıkları Olympos Dağı'nda klinelere uzanmış ve kendilerine hizmet edilmesini bekleyen tanrılar vardı. Başlangıçta Zeus'la Hera'nın kızları olan Hebe, tanrılarla dolu bu salonun sakiliğini yapıyordu. *Gençlik* anlamına gelen Hebe bir yandan Zeus'un kylixine şarap koyuyor, Ares'in banyosunu ve arabasını hazırlıyor diğer yandan lyrasıyla ortamı neşelendiren Apollon'un müziğine dansıyla eşlik ediyordu. Fakat bir gün her şey değişti. Troia Savaşı sırasında olayları kontrol etmeye çalışan Zeus, kraliyet ailesine mensup olan ve Homeros tarafından ölümlülerin en güzeli olarak tanımlanan Ganimedes'i

görüp çok beğenmişti. Tanrı hiç tereddüt etmeden henüz ergenliğe girmiş bu oğlan çocuğunu kaçırıp Olympos'a getirdi ve onu Hebe'nin yerine saki yaptı. Bazı kaynaklar Zeus'un onu kartal kılığında kaçırdığını ifade eder. Zeus çocuğu için çok üzülen Ganimedes'in babasına teselli armağanı olarak kutsal atları veya altından bir asma fidanı hediye etmişti. Pek çok kaynakta bir aşk hikâyesi gibi anlatılsa da düz anlamıyla dahi burada bir erkek çocuk istismarı olduğu açıkça görülür. Dahası bu durum yeryüzünde yaşayanların sünnetine dönüşmüş, onlar da Zeus'tan aldıkları tanrısal referansla benzer eylemleri taklit ve tekrar ederek çocuk istismarını legalleştirmişlerdi. Bu dinsel prototip erkek çocuk istismarı toplumsal normlar arasındaki yerini almış, ayrıcalıklı sınıfın adeta hobi ve oyun alanına dönüşmüştü.

Ganimedes sonraki sakiler için de bir prototip olmuş ve pek çok sakiye ismini vermişti. Juvenalis *Yergiler*'inde Afrika'dan bulunup satın alınmış Ganimedes adındaki bir sakiden sitayişle söz eder. Oldukça yüksek bir paraya satın alınmış bu sakinin içki karmayı bilmediğinden, güzelliğine güvenerek küstahlık yaptığından şikâyet eder (5.60-65).

Dalkavuklar

Para sahibi olanların Roma sosyetesinde ismini ve itibarını inşa etmeye yönelik davetlerine icabet edenler de buna katkı sağlayacak kişiler arasından seçiliyordu. Davetliler arasında elbette itibarlı, nüfuzlu, elleri her yere uzanabilen, devlet kademelerinde tanıdıkları olan ve ihtiyaç duyulduğunda işe yarayacak insanlar vardı. Fakat tam da bu noktada bir sorun ortaya çıkıyordu. Katılımcılar şöleni düzenleyenlerin reklamı konusunda çok hevesli olmuyorlardı. Bu nedenle diliyle harikalar yaratan, güzel sözlerle övgüler düzmeyi beceren, konuşmayı ve dalkavukluk yapmayı seven ihtiyaç sahibi insanlar da davet ediliyordu. Martialis ve Iuvenalis gibi elinden başka iş gelmeyen, kendilerini okuma yazmaya adamış bu insanların başka gelir kaynakları yoktu. Yeterince iyi ve

şanslılarsa bir zenginin himayesine girecekler ya da dil meziyetlerini iyi kullanarak dalkavuk olarak davet edilecekler, zenginlerin masalarında karınlarını doyurup aldıkları hediyelerle yaşamlarını sürdürecek ve elbette onların propagandasını yapacaklardı. Sistem bu denli küçümsenen davranış modelleri için uygun insan üretiyor ve sonra da onları iktidarlarını parlatmak için kullanıyordu. Güç ve iktidar dalkavukluk makamının varlık alanıydı. Hayatlarında bir rutin olmayan ve sık sık kötü sofralara oturmak zorunda kalan bu hatipler, zenginlerin verdikleri şölenlerde mümkün olabildiğince her şeyi silip süpürme telaşına düşerek kendilerinden beklenen görgüsüzlüğü yapıyor ve zaten fallik bir düzene hizmet eden bu masaların düzeyine düzey katıyorlardı. İşin kötüsü, dalkavukların eleştirisini yine dalkavuklar yapıyordu. Bu da burjuva sınıfının bir "başarısıydı". Martialis'in aktardığı Caecilianus bu dalkavuklardan biri olmalıydı.

"Söyle bana Caecilianus, bu ne aptallık böyle?
Mantarları silip süpürüyorsun tek başına:
Geçmişsin çağrılı halkın karşısına.
Şişko göbeğine, koca boğazına yakışır
Ne dilesem senin için? Ne diyeyim,
Claudius'un yediği mantarları yiyesin."

(Martialis I.20).

Martialis gibi yazarlar ve dedikoducular için bu tür insanlar hem bir tehdit hem de bir rekabet oluşturuyordu, şikâyet etmelerinin sebebi buydu. Sistemin kendilerinden beklediği rolü kusursuz oynadıklarının farkında bile değillerdi. Bu tür "açgözlü" insanlar, Martialis gibilerinin de isimlerine leke çalmakla kalmayıp sunulan yemeğin "kalitesini" düşürüyorlardı. Çünkü önlerine konan her şeyi sanki dünyanın en güzel yemeğiymiş gibi iştahla yiyorlardı. Öte yandan şölen düzenleme süreci bütünüyle bu açgözlülük üzerine kurulmuştu ve ihtiyaç duyduğu kitleyi kendisi üretiyordu. Neticede dalkavuklar olmasa bu tür organizasyonların amacına ulaşması imkansızlaştığı gibi harcanan para da boşa gidecekti.

İktidarın, gücün etrafında bu denli çok dalkavuğun, propaganda yapan açgözlünün olma nedeni buydu. Yaşanan şey iktidar, güç, inanç gibi kavramlar etrafında örgütlenen uygarlığın doğal sonucuydu. Üstelik de ömrü boyunca yiyemeyeceği kadar mala sahip olmak için çalıp çırpanların açgözlülüğünü ve arsızlığını kamufle ediyorlardı. Toplumsal normlara uygun konum ve yüksek rekabette bir adım olsun öne çıkmak hedeflendiğinde her şey bir gösteriye dönüşüyordu. Parası ve gücü olanlar, parası ve gücü olmayanları dalkavuğa çevirip maskara ediyor ve onları birbirine düşürüyorlardı. Martialis gibiler kendileriyle aynı konumda olmalarına karşın masadaki yerlerini almış kimi davetlileri yerle bir ediyorlardı. Çünkü kendilerinden bu bekleniyordu.

"Santra'dan daha zavallısı, daha oburu yoktur.
Günler, geceler boyu dört gözle beklediği
Kuş sütü eksik yemeğe çağrılıp da
Koşa koşa gittiği zamanlar,
Üç kez domuz bezesi, dört kez külbastı,
İki tavşan budu iki de kol ister,
Ardıçkuşu yemediğine ant içer utanmadan
Yalan yere, rengi kaçmış etlerini kapar istiridyenin.
Peçeteyi kirletir pasta parçalarıyla;
Toprak kaptan çıkma üzüm mü, birkaç nar tanesi mi,
Domuzun dişi organının sıyrılmış çirkin derisi mi,
Dibi yarık incir mi, pörsümüş gitmiş mantar mı
İstersin, hepsini kor oraya.
Ancak peçete patlayacak gibi olunca
Bin bir aşırma öteberiyle sonunda,
Koynuna sokar ılık ılık yumuşakça artıklarını,
Başını yuttuğu kumrunun gövdesini.
..." (Martialis VII.20).

Martialis, bu tür dalkavuklardan şikâyet ederek onların üzerine okuyucunun da negatif duygularını yönlendirmek ister gibidir. Oysa ki çalıştığından, hak ettiğinden fazlasını alabileceği bilgisini tüm bireylerin zihnine kodlayan düzen, insanların daha fazlasını talep etmesinin de yolunu açıyordu.

Pastadan daha fazla pay alanlar yüzünden hakkını alamayanlar, yoksullar, olanaksızlar, doğuştan esarete mahkûmlar yaratılan sistemin sonuçlarıydı. Bu durumdaki hemen herkes sahip olduğu tüm yeteneklerini daha fazlasını elde edebilmek, sınıf atlayabilmek, biraz olsun kendilerini daha zengin ve itibarlı hissedebilmek için kullanıyordu. Şölenlerin dalkavuklarını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Martialis gibilerin sorunu bu tür insanların katıldıkları şölende düzeyi düşürdükleri için davet sahiplerinin cömertliğinde negatif bir etkiye yol açmalarıydı.

Martialis'in yazmaya teşvik ettiği Iuvenalis de aynı şeyden mustaripti. Her iki yazarın da görgüsüz ve seviyeyi düşüren davetli dalkavuklardan, önüne konulan iğrenç şeyleri dünyanın en lezzetli yemeği gibi yiyerek seviyeyi düşürenlerden şikayetçi olduklarına bakılırsa bu yaygın bir davranıştı.

"Yaşamınla ilgili kararlarından hâlâ utanç duymuyorsan,
ve hâlâ bir başka masanın kırıntılarıyla geçinerek yaşamanın
çok iyi bir şey olduğunu düşünüyorsan,
Sarmentus'un, Gabba alçağının bile,
Caesar'ın adaletsiz masasında katlanmadığı bayağılıklara katlanabiliyorsan,
yemin bile etsen, artık senin tanıklığına inanmayı reddederim.
Bir karından daha kolay doyan bir şey tanımadım;
ama yine de bomboş karnı doyuracak bir şey bulamadığını bir düşün;
bir tek kaldırım boş kalır mı? Bir tek boş köprü,
yarısından da kısa bir paspas parçası bulunabilir mi?
Bir akşam yemeğinde aşağılanmaya bu kadar değer mi?
Açlık bu kadar mı canına tak dedi de köprülerde titreyebiliyorsun,
büyük bir onurla
ve bir köpeğe atılacak kirli ekmeği dişleyebiliyorsun?"

(Iuvenalis V.5-15).

Iuvenalis bu sözlerle kölelerin köleliğinin kendi istekleriyle gerçekleştiğini ve onların kendi örtük arzularıyla köle kalmaya devam ettiklerini vurguluyordu. *Karın doyurmak bunca kolayken aşağılandığı bir masada yemek yemekte ısrar etmek*

kişinin bu kimliği kabullenmesinden kaynaklanıyor, yoksa zenginin ısrarından değil diyerek uygarlık tarihi kadar eski bir yaraya, *sınıf çatışması*na parmak basmaktadır. Kölenin, zenginin sofrasına dahil olma arzusunu üstü örtük biçimde daveti verenin baskısı veya bir mecburiyet gibi görmesine isyan eder. Iuvenalis, efendilerin kölelerini davet etmelerini boş kalan minderleri doldurmak amacına bağlamıştır. Böylece şöleni düzenleyen, şanını sürdürebilmek için sofrasının doluluğunu ispatlayabilecek ve rezil olmayacaktır.

Martialis'in dizelerinden şölenlere davet edilenlerin kimi özelliklerini de öğrenmek mümkün. Onun metni dönemin şölenden şölene koşan dalkavuklaştırılmış sınıfını daha görünür kılıyor. Martialis'in sözünü ettiği Philaenis bu konuda çok güzel bir örnektir. Boylu poslu ve kaslı bir bedene sahip olan Philaenis, bedenini güçlendirmek için ağırlıklarla bütün gün spor yapıyor, gençlerle top oynuyordu. Pis boğazlı ve açgözlü olan bu şahsiyet, gittiği davetlerde ölçüsüzce katıksız şarap içiyordu (su katılmamış şarap içmek barbarlara mahsustu ve tasvip edilmezdi). Yemek söz konusu olduğunda da midesinde boş yer kalmadığı için içtiği bütün şarabı kusmadan sofraya oturmuyordu. İçki ve yemeğin bedensel ihtiyaç olma özelliğinden çoktan uzaklaştığını gösteren bu örnek, yoksulluğun yoksunluğa evrildiğinin dolan midenin yerini doymayan gözün aldığının da kanıtıydı. Midesinin aldığıyla yetinmeyen, yenilerini de alabilmek için eski yediklerini çıkarttıran bu düzen, iktidar sofralarının sonuçlarındandı. Martialis bu adamın, oğlan çocuklarını istismar etmekle ünlü olduğunu da dile getirir ve ataerkil fallik sosyal hayatın bir başka şiddetini gözler önüne serer. Roma kültüründe tecavüzün yasal olmasa bile geleneğin içine işlemiş ve kabul görmüş bir gerçekliğe dönüştüğünü, tecavüzcünün zenginlerin yemeklerine davet edilmesinde bir mahsur görülmediğini ortaya koyar. Martialis, bu şahsiyetin ayrıca bir günde 11 kızın da "haşatını çıkarmak"la ünlendiğini açıklar. Bu kızların yaşları belirtilmemiş ama küçük olduklarına ve

ilişki biçiminin tecavüz olduğuna dair hiç kuşkunuz olmasın. Bunların çoğu yine bu düzenin çıktılarından olan insan tüccarlarının pazarladıkları çocuk yaştaki kızlardı. Dahası dönemin güçlü insanları, sosyal statüleri için verdikleri yemeklere/şölenlere Philaenis gibilerini davet etmekten çekinmiyor adeta onların şiddet dolu yaşamlarının legalleşmesine ve toplum tarafından kabul görmesine yardımcı oluyorlardı (Martialis VII.67).

Köleler ve Diğer Özgür Olmayan Emek Biçimleri

Debita liberta iuveni mihi lege negata
Morte immatura reddita perpetua est.

"Özgürlüğü gençliğinde yasayla görünmez kılındı ve ölümle özgürlüğünü sonsuza dek elde etti."

Bir mezar taşı yazıtı.

Kölelik özgür olmayan emek biçiminin bir başka formatıydı. Mülk sahibi, elinde tuttuğu artı değerin önemli bir kısmını içinde barındığı toplumun özgür olmayan bireylerinin sırtından elde ederdi. Savaşların bir sonucu olarak icat edilen kölelik, uygarlık sürecinin iktisadi ürünüdür. Satın alınan bir kölenin tüm yaşamı ve bedeni gasp edilir. Artı ürünü, sınırlar ve denizler ötesinde dolaşıma sokan ticari faaliyetlerin ihtiyacını karşılayacak endüstriyel üretim biçimi köleliği yaygınlaştırmıştı. Hem antik Yunan hem de Roma toplumları için gündelik yaşamın bir parçası haline gelen kölelik, bireyin emeğinin kendi iradesinin dışında zorla kullanılması anlamına gelmektedir. İnsanın insanı sömürüsü toplumsal bir kabul görmüş, imtiyazlı bir yaşam ne kadar beden/köle sömürüldüğüyle ölçülür hale gelmişti. Klasik Dönem Atina'sında yurttaşlık hakkına sahip ayrıcalıklı sınıftan kat be kat fazla sayıda köle yaşadığına hiç kuşku yoktur. Thukydides'in rapor ettiği MÖ 5. yüzyıl sonunda Sparta'nın Decelea'yı işgali sonrasında 20 binden fazla kölenin Attika'dan kaçması, köle sayısının ne denli yüksek olduğunu gösterir.

Antikçağda kölelik, farklı isimlerle anılarak karmaşık bir hale gelse de özgür olmayan emek biçimlerinden biri olmasıyla aynı zamanda ırkçılığın en açık formunu oluşturur. Sınıfsal çatışmaların çok ötesinde derin bir nefretin ve ırkçılığın ürünü olarak emek sömürüsü, üzerinde yükselen uygarlığın

günümüze dek hiç değişmeden gelen nefret suçlarından biridir. Ötekinin emeğini gasp eden, bedensel ve yaşamsal özgürlüğünü elinden alan köleliğin, tarımsal kültürün başlangıcında ortaya çıktığını ama sınıflı kentsel dönüşüm ve ticaretle birlikte antikçağın endüstriyel boyutlardaki büyük üretim sürecinde zirveye ulaştığını söyleyebilirim. Başka bir deyişle kölelik, bedensel mülkiyetin nesnesi haline gelmiştir. Kendi mülkiyeti ve ailesi üzerine karar verme yetkisine sahip ayrıcalıklı sınıfın aksine kendi yaşamı ve bedeni üzerine tasarruf sahibi olamayan insanları kapsayan bir sınıftır. Antikçağda dahi sahip olunan kültürel seviyeyi, kölelerin varlığına ve çalışmalarına bağlayan yazarlar vardı. Theophrastus'a atfedilen Oeconomica I'de iyi çalışan köleler önce ailenin sonra kentin (polisin) gelişimi için çok önemli görülüyor ve bir evin olmazsa olmazı olarak nitelendiriliyorlardı (I.5, 1344a23-5). Örneğin Polybius, köleye sahip olmanın öküzlere ve büyük baş hayvanlara sahip olmak kadar önemli olduğunu düşünüyordu (IV.38.4). Aristoteles de benzer biçimde büyük baş hayvanları yoksul kişilerin kölesi olarak göstererek köle emeği ile hayvan emeğinin aynı şekilde algılandığına işaret eder. Köle de hayvan da zihinsel algıda emek üreten birer sinir sisteminden ibaret gibi görünür. Aynı vurguyu Dio Chrysostom'da da görmek mümkündür, ona göre kölelik bir insanı bir evcil hayvan gibi dilediğince kullanma hakkıdır (XV.24).

Kölelik, MÖ 8. yüzyıl sonlarından itibaren Ege dünyasındaki aristokrat sınıfına dahil olan burjuva sınıfıyla birlikte tüm toplumsal birimlere yayılmıştı. Doğu Akdeniz kültürlerinin de etkisiyle denizaşırı bir hal alan ticari faaliyetler ve endüstriyel düzeye ulaşan üretimler, daha fazla insan ve hayvan emeği ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Başlangıçta sadece kraliyet mensuplarına özgü bir davranış olan köle sömürüsü, iş dünyasına ve giderek ayrıcalıklı üst ve orta sınıf yurttaşların gündelik yaşamına dek yayılmıştı. Yurttaşlık hakkına sahip her erkeğin evinde en azından 10 özgür olmayan emekçinin bulunduğunu söylemek mümkün. Kaldı ki Odysseus

gibi monarşik sistemin başında yer alanlar için bu sayı elliye kadar yükseliyordu. Benzer biçimde Phaiakların kralı Alkinoos'un da elli civarında köleye sahip olduğu biliniyor.

Kölelerin yalnızca alınıp satılan insanlar olarak sınırlandırılmaları da doğru olmayabilir. Çünkü alınıp satılmayan ama özgür de olmayan pek çok emekçiyi bu sınıfa dahil etmek mümkündür. Antikçağ dünyasının ayrıcalıklı azınlığının sahip olduklarının önemli bir bölümünü bu insanların sömürüsünden elde ettikleri görülebilir. Dolayısıyla bu kültürün bir "köle ekonomisi"ne dayandığı da gerçektir. Özellikle yoğun işgücü gerektiren ve sömürünün asıl zeminini oluşturan tarımsal faaliyetler özgür olmayan emek biçiminin en büyük nedenlerinden biriydi. Mülk sahibi olmalarına rağmen borçlanma karşılığı ipotekle topraklarını kaybetmiş pek çok özgür insanın da aynı pozisyona düştüklerinin örnekleri mevcuttur. Solon'un MÖ 594-3 yılında çıkardığı yasa, borçlanmadan dolayı oluşan köleliğin yanı sıra bedenini rehin vermeyi de sona erdirmişti. Bu veri toplumsal yaşam içindeki köle olmayan, esaret altına alınmış beden emeğinin yaygınlığını göstermeye yeterli. Kaldı ki işledikleri cürüm nedeniyle devlet tarafından maden ocaklarında (ad metallum) veya benzeri kamusal işlerde çalışmaya mecbur edilmiş "zorunlu emek" insanlarını da yine bu sınıfa dahil etmek mümkün. Borçlanarak özgür olmayan emeğe dönüşen mitolojik tanrılar ve karakterler de vardır. Herakles'in Kral Eurystheus ve Omphale için çalışması örneği bunun göksel dünyada da farklı olmadığını gösterir.

Aristoteles Politikası'nda (1.4) köleleri de içeren mülkleri insanın yaşamını sağlayan araçlar olarak tanımlar. Metinde ev ekonomisinin devamını sağlayan aletlerin Daidalos'un yaptığı otomatlar/robotlar ya da Hephaistos'un kendi başına yürüyebilen sehpaları gibi kendi kendilerine hareket edebilselerdi o zaman köleye ihtiyaç duyulmayacağı yazmaktadır. Bu tanımlama kölelere yüklenen anlama vurgu yaptığı gibi onların canlı olmaktan ne kadar uzak olarak algılandıklarını

da gösterir. Ona göre bir köle yalnızca efendinin kölesi değil aynı zamanda efendinin mülkiyeti içindedir. Oysa ki efendi, kölenin efendisidir ve ona bağlı değildir. Bu tanımlarıyla Aristoteles, Hegel'in vurguladığı köle-efendi diyalektiğinin tersini ifade eder. Doğuştan kendisinin olmayan birisi doğasından köledir, bir mülkiyet aracıdır ve dolayısıyla bir başkasının mülkü olur. *"Öyleyse doğadan köle, bir başkasına bağlı olabilen, dolayısıyla da bağlı olan ve akıl yürütme yetisinden anlayacak kadar pay alan ama ona sahip olacak kadar pay almayan kimsedir."* Devamında Aristoteles, hakkın gücü olanın egemenliği anlamına geldiğini de vurgulayarak mülkiyet ve dolayısıyla köle edinmenin yolu olarak savaş sanatını gösterir. Troialı Kadınlar eserinde Euripides'in trajedisini aktardığı savaş tutsağı kadınlar bu aklın en bilinen örneklerindendir. Bu İlyada'da yıllar öncesinden öngörülmüştür. Çünkü Homeros, karısı esir alınıp köleleştirilen Hektor'a şunları söyletir: *"O vakit, Troialıların acısı umurumda olmayacak... Tunç zırhlı Akkhalardan biri götürdüğünde seni göz yaşları içinde, üzüntüm sen olacaksın asıl. Girerek bir yabancı kadının buyruğu altına, Argos'a gidip dokuma tezgahında çalışacaksın; su taşıyacaksın Messeis ve Hyperie Irmağı'ndan gönülsüz. Büyük sıkıntılar çökecek üstüne."* (6.450-458). Hektor haklıydı, köle kadınlar evlerde çalışmaya mahkûm ediliyordu; dikiş dikmek, yemek pişirmek, oda hizmeti görmek sıkça yapmak zorunda kaldıkları işlerdi. Genç kadınlar ise efendilerinin arzularını tatmin dahil her türlü hizmete layık görülüyordu.

Kölelik kurumunun durağan, sabit bir yapı olmadığını da söylemek gerekir. Sürekli insanı sorgulayan düşünce dünyası kölelerin varlığı üzerine de kafa yoruyordu. Bu sorgulama kölelik pozisyonunun hem çeşitlenmesine hem de değişim içinde olmasına yol açıyordu. Belki biraz stoacılığın da etkisiyle örneğin Seneca, köleliğin bir felaket olduğunu düşünüyordu. Bu öylesine büyük bir felaketti ki hemen herkesin başına gelebilirdi. Çünkü köleler de herkes gibi insanlardan oluşuyordu ama kader onların yolunu kölelikte birleştirmişti.

Savaşlar, ekonomik ve politik koşullar özgür bir insanı birden köleye dönüştürebilirdi. Ona göre bu durumda insanlar statülerinden bağımsız yapmaları gerekeni harfiyen yerine getirmelilerdi. Eğer kader bir insanı efendi yapmışsa, o iyi bir efendi olmalıydı.

Sık rastlanan köleleştirme yöntemlerden biri de korsanlar tarafından kaçırılan özgür insanların satışıydı. Homeros'un metinlerinde de sıklıkla örneklerine rastladığımız özgür insan ticareti yaygın bir kölelik yoluydu. Odysseia'da sözü edilen domuz çobanı Eumaios bunlardan biriydi. Kiklat adalarından biri olan Syria Adası'nın kralı Ktesios'un oğluydu. Küçük yaşta Fenikeli bir köle kadına emanet edilmiş ancak bu kadın tüccarlarla işbirliği yaparak çocuğun kaçırılmasına yardım etmişti. Eumaios nihayetinde Odysseus'un babası Kral Laertes'e satıldı. Efendisine sadık kalarak domuz çobanlığı yapan Eumaios, döndüğünde Odysseus'u dilenci kılığında saraya, taliplerin arasına sokmayı başarmıştı (XIII.404 vd.). Ancak o, Laertes'in satın aldığı tek köle değildi. Kral, Odysseus'a bakıcılık ve süt annelik yapacak olan Eurykleia'yı da daha körpe bir çocukken satın almıştı. Elinde büyüyen Odysseus'u yıllar sonra sarayına döndüğünde ayağındaki yaradan ilk tanıyan da Eurykleia olmuştu (I. 429; XIX, 401).

Ceza ve Şiddet

Kölelik çalışmak ve cezalandırılmaktan ibaretti. Kölelerin tüm iradesi efendilerinin ellerindeydi ve onlar özgür olmayan bu insanlara her şeyi yapmakta serbesttiler. Örneğin kölelerin kırbaçlanması alışıldık bir cezalandırma yöntemiydi. Petronius'un Satyricon adlı eserinde ve Trimalchio'nun Şöleni'nde örneklerini görebileceğimiz kölelere uygulanan şiddet eylemlerinin yanı sıra Romalı Cato'nun da tavsiye ettiği gibi yaşlanan kölelerin tayınları kesiliyordu. Köleler efendisinin işlediği suçlardan bile cezalandırılıyordu. Örneğin mahkeme bir efendinin suç işlediği kanaatine vardıysa bunu itiraf etmesi için kölelerine işkence yapılıyor ve efendisinin suçunu

onun itiraf etmesi isteniyordu. Sorun ne olursa olsun efendilerin işkence görmeleri kabul edilir bir durum değildi.

Kölelerin cezalandırılması normal karşılansa da cezanın yöntemi ve şiddeti efendinin itibarıyla da doğrudan ilişkilendiriliyordu. Bu yüzden de sonradan duyulabilecek pişmanlıklara karşı önlem olarak şiddeti uygulayanın efendi olması tasvip edilmiyordu. İmparator Hadrianus kızgınlık anında kâtip olarak yanında bulunan kölelerden birinin gözüne saç iğnesi batırıp onu kör etmiş sonrasında ise büyük pişmanlık duymuştu. Hadrianus ne isterse yerine getireceğine söz verince köle, gözünden başka bir şey istemediğini söylemişti. Bir başka anekdotta ise Roma'dan ayrılıp Bergama'ya doğru yola çıkan ünlü hekim Galenus vardır. Birlikte yolculuk ettiği arkadaşı yaptıkları bir hata yüzünden sinirlenip iki kölesini ciddi şekilde yaralamış ve kısa süre sonra da sinirleri yatışıp pişman olmuştu. Elindeki kırbacı Galenus'a uzatan adam üzerini soyunarak ondan kendisini kırbaçlamasını isteyince ünlü tabip gülmüş ve "bir efendi kölesini asla kendi eliyle cezalandırmamalı" demişti. Şunu da unutmamak lazım ki kölenin bir maliyeti ve efendisinin emek beklentisi vardı. Bu yüzden kölelerin gözden çıkarılacak bir muameleye maruz kalması ekonomik olmayabilirdi. Atina'da MÖ 5. ve 4.yüzyıllarda yaklaşık 200 drahmiye bir köle alınabiliyordu. Bu para bir zanaatkârın bir yıllık ücretinin aşağı yukarı yarısıydı. Sağlıklı bir köle otuzlu yaşlarına varmadan hayatını yitiriyordu. Öte yandan kölelerin ev ya da hizmet alanı dışındaki yaşama ve etkinliklere büyük ilgi gösterdiklerini biliyoruz. Bazı bayram günleri onlar için tatildi ve bir günlük de olsa özgürlüğün tadını çıkarıyor olmalıydılar.

Kölelerin evlenmeleri, üremeleri gibi biyolojik eylemleri de tümüyle efendinin kontrolündeydi. Genellikle kadın ve erkek köleler için ayrı mekânlar organize ediliyordu ki istenmeyen gebelikler ve iş gücü kayıpları yaşanmasın. Aşk, sevgi gibi duygular kölelere yakıştırılmıyor, mesele tamamen bir hayvanın üremesi olarak değerlendiriliyordu. Plutarkhos, Cato'yu

konu edindiği eserinde bu yaşlı ziraatçının erkek kölelerin kadın kölelerle para karşılığında cinsel ilişkiye girmelerine izin verdiğini söyler. Ona göre Cato'nun karısı, doğan köle çocuklarına "asil genlerinden" aktarmak amacıyla süt anneliği yapıyordu ki büyüdüğünde kibar bir köle olsun. Bütün bu veriler insanların zihinlerine *ötekine* karşı uygulanabilecek ırkçı davranış repertuarı olarak kodlanıyordu.

Antik dünyanın hemen tüm şehir merkezlerinde köle satışı yapılan pazarların olduğunu biliyoruz ancak köle tüccarları hakkında bilgimiz nispeten daha az. Aulus Gellius, *Attika Geceleri* adlı eserinde konu hakkında ilginç veriler aktarıyor. Bu veriler genellikle köle alınıp satılırken güvenilirlik konusunda bir problem olduğunu gösteriyor. Örneğin köle satıcısı güvenmediği veya nitelikleri konusunda emin olmadığı kölelerin başına bir pilleus (pilos-başlık) takarsa alıcının karar verme sürecine büyük katkısının olup olmayacağı tartışılan meselelerden biriydi. Bunun ticaretin her iki tarafını da rahatlatacağı ve benzer bir geleneğin eskiden de uygulandığı şu örnekle aktarılır: *"Buna benzer biçimde, eski zamanlarda savaş ganimeti olarak ele geçirilmiş esirler de başlarına bir çelenk konarak açık artırmayla satılır ve bundan dolayı halk ağzında buna 'taç giydirilerek' satmak denirdi. Nasıl ki o çelenk, köle olarak satılan esirleri gösteriyorsa; aynı şekilde kafaya pilleus geçirilmesi de bu kölelerin satılırken satıcının alıcıya -köleler adına- bir güvence vermediğini gösteriyordu."* Gellius başına taç giydirilerek satılan savaş esirlerinin etrafının güvenlik nedeniyle askerler tarafından çevrildiğini de sözlerine ekler (VI, IV.1-5). Bu verilerden Pazar yerlerindeki insan ticaretinin görünürlüğü ve teşhirini zihnimizde canlandırmak mümkün.

Kölelerin özgürlüğü iki şeye bağlıydı, azat edilmelerine veya ölmelerine...

Öte yandan kölelerini azat eden ya da mirasına ortak edenler de vardı. Bu kitapta sıklıkla sözü geçen Trimalchio da azatlı ve efendisinin mirasını almış kölelerden biriydi. Düzenlediği

şölende dostlarına kölelerin de insan olduklarını, herkesin aynı sütü içtiğini ancak kaderin onları ezdiğini anlatıyordu. Kendisi de azatlı olduğu için vasiyetinde ölümünden sonra sahip olduğu tüm köleleri azat edeceğini söylüyordu. Azatlı olmayan kölelerin bile para, mülkiyet ve hatta köle edinme ayrıcalıklarına sahip olduklarını gösteren örnekler de vardı. Elbette bu tür bir ayrıcalık efendinin bir lütfu olarak mümkün olabiliyordu. Marksist tarihçi Ste. Coix'in aktardığı bir mezar yazıtı bu konuda çarpıcı bir veri sunar. İmparator Tiberius dönemine tarihlenen ve basit bir veznedar (dispensator) olan Musicus Scurranus adına dikilmiş bir yazıtta, bu hizmetkârın sahip olduğu köle yardımcıları yaptıkları işlerle birlikte listelenmişti. Kendisi de bir köle olan Musicus Scurranus'un kişisel hizmetinde üç köle (manu), iki yatak odası görevlisi (cubiculo), efendinin gümüş tabağından sorumlu iki kişi (ab argento), iki ayakçı (pedisequi), iki aşçı, bir hekim, evdeki işlerin idaresinden sorumlu bir kişi (negotiator), muhasebeci bir kişi (sumptuarius) ve bir uşak (veste) çalışıyordu. İşlevini bilmesek de Secunda isimli bir kadın kölenin de bu hizmet kadrosuna dahil olduğu söylenebilir (2016, s.188).

Özgür Olmayan Emeğin Göstergeleri

Yunanca ve Latincede özgür olmayan emeği ve sömürü formunu ifade eden çok sayıda isim bulunuyordu. Doulos, andropodon, oiketes, pais, soma, ergastes, epitropos ve servus bunlardan sadece bazıları. Bunlar özgür olmayan emeğin çok farklı isim ve formlarda ve hayatın neredeyse her alanında sömürüldüğünü dolayısıyla Batı dünyasının çok övündüğü medeniyetin bir köle medeniyeti olduğunu gösteriyor. Yapılan her binada, yaşamın her bir anında birilerinin emekleri gizlenmiş durumda, hâkim ideoloji onları görünen emeklerinin ardında görünmez kılarak kendisini yüceltmiş. Çünkü bu uygarlık sınıflı bir sömürü uygarlığıydı. Çok masum görünen plautos (zengin) ve penia (yoksul) kelimeleri işi yapan ile yapılan işi kendine mal eden arasındaki diyalektik ilişkinin

göstergeleriydi. Plousios çoğunu özgür olmayan emek sayesinde elde ettiği geliriyle, varlığıyla sömürü düzeninin devamını arzulayan zenginleri ifade etmek için kullanılırken penes yaşamadan çalışan, bedenini ve emeğini zengin olanın hizmetine hatta emrine sunan yoksul kişiyi imliyordu. Ağır işlerde çalışacak kadar seçeneksiz olanlar ptokhoi göstergesiyle kaplanıyordu.

Thetesler yoksulluğun dibi olarak tanımlanabilir ancak sistemin bu konuda bir dibinin olmadığı peşinen kabul edilmelidir. Odysseus, Troia Savaşı'ndan sonra ülkesinin yolunu bulabilmek için indiği Tartaros'ta Akhilleus'la karşılaşınca, onun ne kadar yüce bir savaşçı olduğunu anlatmaya başladığında Akhilleus, bu savaşta ölüp ölüler ülkesinde kral olmaktansa bir efendinin buyruğunda *thetes* olmayı tercih edeceğini söylemişti. Çünkü Akhilleus, katılmazsa ülkesinin kazanamayacağı yazgısına sahip olan bir savaşa sırf şan-şöhret için dahil olmuştu, hem de bu savaşta öleceğini bile bile. Antik Yunan dünyasının insanlarla tanrılar arasındaki bir mertebeye yerleştirdiği ülkesi için şehit olan, kahramanlığın cazibesine kapılmış ve genç yaşta hem insani hem de tanrısal her türlü ayrıcalığa sahip olduğu yaşamına son vermeyi kabul etmişti. Ancak bilmiyordu ki ölüm thetes olmaktan bile kötüydü (Odysseus, II.489-491). Loukianos, *Ölülerin Konuşmaları* kitabında Akhilleus'a şu sözleri söyletir: *"Bir zamanlar sahip olduğumuz güzellik bizimle kalmıyor, bak hepimiz burada aynı karanlık içinde yatıyoruz, herkes birbirinin aynısı. Ne Troialıların ölüleri benden korkuyor ne de Hellenler bana saygı gösteriyor. İster iyi ister kötü olsun her ölü bir diğeriyle eşit. İşte bu yüzden yeryüzünde bir köle olamadığım için üzgünüm."* (26). Bu sözler bir tanrıça çocuğu olarak sınırsız ayrıcalığa sahip olan Akhilleus'un diğerleriyle aynılaştığı ölüm dünyasına dair hayal kırıklığını yansıtan bir isyanı ifade ediyordu. Üstelik tanrılar, annesinden aldığı tanrısal genlerin hatırına kendi kaderi için ona iki seçenek sunmuşlardı. Ya bu savaşa katılacak ve dolayısıyla ölecek ama ülkesinin savaşı kazanmasını da sağlayarak bir

kahraman olacak ve adı sonsuza dek yaşayacaktı ya da güzel bir kadınla evlenip çoluk çocuğa karışarak sıradan mutlu bir hayat yaşayacaktı. Akhilleus "kahraman" olmayı seçmiş ve ölümü göze almıştı ama ölüm onun sandığı gibi onurlu bir şey değildi. Gençliğinin, yanlış kararının kurbanı olmuştu.

Sınıflı bir yapıya sahip Yunan panteonunda bile thetes rolünün örnekleri görülebilir. Baş Tanrı Zeus'u tahtından indirmek için suikast hazırlıkları yapan Poseidon ve Apollon suçüstü yakalanmışlardı. Zeus onları, rencide edecek bir cezaya çarptırdı. O sıralar henüz bir savunma sistemine ve sura sahip olmayan Troia'nın kralı Laomedon sur duvarı yapımı için yardım isteyince Zeus, Apollon ve Poseidon'u thetesleştirerek Troia'ya sur yapmaya mahkûm etmişti. Yanlarına bir de insan alarak sur duvarlarını inşa eden iki tanrı, Laomedon'un kendilerine verdiği sözleri tutmaması halinde surların insanın yaptığı yerden yıkılacağı kaderini yazmışlardı. Gerçekten de Laomedon sözünü tutmamıştı ve yıllar sonra savaşı kazandıklarını düşünen Troialılar kapılardan sığmayan tahta atı içeri almak için surların bu kısmını kendi elleriyle yıkmışlardı (İlyada 21. 441-452).

Benzer biçimde dilenci kılığında kendi sarayına geri dönen Odysseus'u tanımayan Eurymakhos, bu garibanın haline acıyarak onu küçümsemiş ve bir *thes* olarak çalışmak isteyip istemediğini sormuştu. *"İyi gündelikle iş veririm sana, duvar örersin, büyük ağaçlar dikersin orada. Bol tahıl veririm, sırtına urba, ayaklarına çarık."* Bu sözler bedeninden başka sermayesi olmayan ve yaşayabilmek için onu ipotek eden bir mülksüzün dramını anlatıyordu. Thetes, tüm bu örneklerden anlaşılacağı üzere karın tokluğuna çalışmak mecburiyetinde olan ve ne iş olsa yapan mülksüzleri ifade eden bir göstergeydi.

Thetesi hazırlanan yasalarda da görmek mümkün. Solon'un yasalarına göre, en alt sınıf olarak gruplanan thetesler vergiden muaf tutulmuşlardı. Bunlar seçme hakları da ellerinden alınmış, yoksul köylüler, toprağa bağlı işçiler ve kölelerden ibaretti.

Peculium

Küçük bir miktar para veya mal anlamını taşıyan peculium, aile babalarının (pater familias) aile varlığını ve mülkiyetini genişletip daha fazla zenginleşmek için kölelerin borç edinmesine izin vermeleri olarak tanımlanabilir. Bu yolla köle, sahip olduğu her şeyi efendisine borçlu olmak kaydıyla mal veya para edinebilmekteydi. Kölelerin ticari faaliyetlere dahil olmaları onların hukuksal varlıklarını da gerekli kıldığı için peculium, MÖ 2. yüzyıldan itibaren kurumsal bir yapı halini alır. Ancak zamanla peculiumlu zengin veya büyük mülk sahibi kölelerin ortaya çıkmaya başlaması, sistemin ciddi bir ekonomik hacme dayandığını gösterir. Bu sonuç aynı zamanda kölelerin de bu durumu bir motivasyon kaynağı olarak değerlendirmelerinin ve statükolarını güçlendirerek efendilerine karşı güç kazanmalarının bir yoluydu. Köle çalışıyor, tümüyle efendisine borçlu olduğu ekonomik gücünü artırıyordu. Yine de efendi, onun peculium hakkını sona erdirecek kudrete sahipti ancak kendi itibarını koruması için yeterince ikna edici bir gerekçesi olmalıydı. Son olarak peculium hakkının sadece kölelere değil aynı zamanda pater familias dışındaki aile fertlerine de uygulandığını belirtmek lazım.

Doulos/Hierodoulos

Myken Dönemi Linear B yazıtlarında doero/doera, Homeros'un metinlerinde dmos, dmoe, dmoes şeklinde karşımıza çıkan kelimeler özgür olmayan emek insanına vurgu yapmaktadır. Modern yazarlar dmeos ve domus kelimeleri arasındaki benzerliği vurgulayarak dmeosun domestik bir içerik taşıdığına ve onun ev işleriyle ilişkili bir hizmeti tanımladığına işaret ediyorlar. Yukarıda da belirttiğim üzere başlangıçta sadece kraliyete ve onların eşrafına ait bir kölelik sistemi varken ticaretin gelişmesi, üretimlerin endüstriyel bir hacim kazanması ve savaşların yoğunlaşması gibi nedenlerle kölelik yaygınlaşmış, tüm ayrıcalıklı nüfusun evlerinin işlerini köleler üstlenmişti. Elbette kurucu metinler olarak düşünürlerin

çalışmaları ve sözleri de ortaya çıkan bu sömürüye zemin üretmişlerdi. Arkaik Dönemde doulos/douleia kelimesinin Persler tarafından kullanıldığını biliyoruz. Bu kavramın Yunanlaşması ise kuşkusuz Pers savaşlarıyla başlamış olmalı.

Kutsal köle anlamına gelen hierodoulos (hieros ve doulos) kelimesinin arkaik formuna yine Linear B tabletlerinde teojo ya da doero/doera olarak rastlıyoruz ki bu, söz konusu uygulamanın ne kadar eskiye gittiğini gösterir. Zaman zaman kutsal fahişeler olarak yorumlansa da bu kelimeyle genel olarak tapınakta tanrının hizmetkârlığını yapan insanlar kastedilmektedir. Bugünden bakıldığında arkaik bir davranış gibi görünmesine karşın biraz etraflıca düşünüldüğünde hâlâ devam eden bir uygulamanın antikçağlardaki öncülüdür söz konusu olan. Öyle anlaşılıyor ki kutsal kölelik Akdeniz'in tüm kültürlerinde yaygın olarak kült alanlarında sistematikleşmiş bir işleyiştir. Anadolu'da hiera somata (kutsal beden) olarak da geçen bu kavram, ticari olmaktan öte inanca ve kutsala adanmak anlamını taşır. Özellikle büyük tapınaklarda çok sayıda hierodoulosun görev yaptığını biliyoruz. Herodotos ve Strabon gibi antik yazarların da etkisiyle hierodoulos ve hetaira (fahişe) kavramlarının birbirine karıştırılıp kutsal fahişelik olarak yorumlanmasıyla sıkça karşılaşılır, ancak son yıllarda yapılan çalışmalar bunun bir yanlış anlama ya da bir fantezi unsuru olduğunu göstermiştir.

Therapontes (Uşak)

Therapontes, evin içindeki hukuki pozisyonları net olmasa da kendi sorumluluklarını başkalarına yüklemeye alışmış varsılın her türlü işini gücünü yüklenenlere verilen isimdi. Homeros'un metinlerinde "kişisel uşak" anlamında kullanılsa da modern uşak algısından uzak bir emek sömürüsüydü. Örneğin Troia Savaşı'na katılan İdemenos'un theraponu Meriones'ti. Bu kişi İdemenos'un yanında yer almasının yanı sıra savaşa da bizzat katılmış, aktif roller üstlenmiş hatta kahramanlıklar ve pek çok övgü kazanmış bir karakter olarak geçer (İlyada

II. 645 vd.). Homeros onun için *"çevik Ares'e eşit", "insanların önderi"* gibi övgüler düzmüştür (İlyada 13.295, 304). Çocukken evden kaçarak Peleus'un sarayına sığınmış ve Troia Savaşı'nda Achilleus'un ayrılmaz parçası olan Patroklos da bir therapondu. En azından Peleus ona böyle diyordu (İlyada 23.90). Therapontes neredeyse ömür boyu tüm koşullarda efendiye eşlik etmekle yükümlü bir insana karşılık gelirdi.

Threptos (Besleme)

Ebeveynleri tarafından başkasına terk edilen çocuklardan oluşan bir emek biçimini ifade eder. Geleneğe göre bu çocuklar kendilerini büyütüp besleyen insanın kölesi olurlardı. Bu tür bir çocuğun on yaşından sonra onun için yapılan masrafları çıkarması istenirdi. Kölelerin yirmili yaşların sonlarına denk gelen bir ömürleri olduğu için onlardan 15 yıllık bir hizmet üretme performansı beklenirdi. Justinianus değiştirene kadar da bu gelenek böyle devam etti. Beslemek, bakmak, büyütmek anlamlarına gelen trepho fiilinden türeyen bu isimle anılan çocuklar kimi zaman evlat edinilebildikleri gibi kimi zaman da "besleme" olarak muamele görüyorlardı. Bu özellikleriyle threptos, hizmetkârlarını çocukken alıp kendi yetiştirmek isteyen ayrıcalıklı sınıf için bir yatırım aracı olarak görülüyordu. Sadece karın doyurmaları karşılığında zaten kısa olan ömürleri boyunca onlardan işgücü olarak faydalanılıyordu.

Hadım Hizmetkârlar (Eunukh- Spado)

Bütün insanların ve hatta canlıların kendine hizmet etmek için var olduğunu düşünen ayrıcalıklı sınıfın zulmünde sınır yoktu. Özellikle de savaş söz konusu olduğunda düşmanın hadım (kastre) edilmesi bir soykırım ve dişilleştirme yöntemi olarak sıklıkla uygulanıyordu. Muhtemelen mülkiyetin yol açtığı ilk savaşlardan itibaren uygulanan bir yöntem olduğunu tahmin etmek güç değilse de yazılı belgelerdeki en eski örnek bütün şiddetiyle meseleyi özetler. Mısır'daki

Karnak Tapınağı'nın duvarında yer alan ve MÖ 1200 yılına tarihlenen bir yazıtta Mısır Firavunu Merneptah'ın Libyalılara karşı verdiği savaşın sonucu açıklanır: *6 adet Libyalı general penisi, 6359 Libyalı asker penisi, 222 Sicilyalı asker penisi, 542 Etrüsklü asker penisi ve 6.111 Yunan askeri penisi.* Savaş ve zafer erkeklik kimliği üzerinden yürütülmüş ve sonuçlandırılmıştı.

Bu istisnai bir örnek değildi. MÖ 499-494 yıllarında Persler ve İonialılar arasında bir savaş olmuştu. İonialılar MÖ 546 yılından bu yana kendilerini köleleştiren, topraklarını işgal eden Perslere savaş açmışlardı. Savaş başlangıçta İonialılar lehine seyretmişse de sonu öyle olmadı. Miletos kenti açıklarında yapılan bir deniz savaşında İonialılar yenilmiş, Persler kontrolü yeniden ele geçirmişti. Persler bu savaştan sonra isyanın elebaşı Miletos'u yerle bir ederek genç erkekleri hadım etmiş, kadınları köleleştirmiş ve nüfusun bir bölümünü de Mısır'a sürmüştü. Persler düşmanlarının gücünü temsil eden erkekliklerini etkisiz hale getirerek cezalandırmış, onları dişilleştirmişlerdi. Yine Pers krallarından Dareios, kendine bağlı olan ülkelerden yüklü miktarda vergi ödemelerinin yanı sıra 500 hadım edilmiş genç oğlan göndermelerini talep ediyordu. Bu hem Pers kralının iktidarı karşısında başka bir iktidar göstergesine tahammülü olmadığı hem de egemenliğini kabul ettirdiği anlamına geliyordu. Saraylarda, haremlerde de hadım kullanımı güvenli kabul edildiği için sıklıkla başvurulan bir yöntemdi. Bir nevi hareme zarar vermeyeceklerinden emin olunan kişiler olarak sarayların kraliyet kadınlarına yakın bölümlerinde bu tür insanların çalıştırıldıklarının örnekleri çoktur. Örneğin Pers Kralı Kyros'un tüm saray çalışanlarını hadımlardan oluşturduğu söylenir. Geç Roma Döneminde saraydaki hadımların bir kısmı yüksek bir statüye kavuşturulmuştur. İmparatorluğun kutsal yatak (sacrum cubiculum) odasının bakımı tümü hadım olan (cubicularii) mabeynciler tarafından yapılıyor bu durum paranoyak imparatorların biraz rahatlamasına zemin oluşturuyordu. Örneğin İmparatoriçe Eusebia kendisinin tahta çıkmasında etkisi

olan hadım görevlilere yardımlarından ötürü minnet duymuştu. Saraylarda veya yönetim kademelerindeki farklı pozisyonlarda karşımıza çıkan hadımların büyük bölümünün hikâyeleri aynıdır. Hemen hepsi "barbar" bir toplumun bireyi olarak doğmuş kölelerdi. Ancak şunu da belirtmeliyim ki hadımlar sadece saraylarda çalıştırılmıyordu, ayrıcalıklı sınıfın babalık şüphesini gidermek için çoğu varlıklının evinde olduklarına da kuşku yoktur. Ancak yazılı belgeler genellikle yüksek sosyeteyle ilgili içerikleri taşıdıklarından toplumun geri kalanında neler yaşandığını bilemiyoruz. Kölelerin üremesini engellemek amacıyla hadım erkeklerin tercih edildiği bu yüzden de daha yüksek paralara alınıp satıldıkları biliniyor. Evdeki köle kadınların üremelerinin de önüne geçecek hadım köle, ev hanımının (matrona) sadakatinde de önemli bir rol üstleniyor olmalıydı.

Hadım meselesinin bir iktidar göstergesi olarak zihinlerde kodlandığı pek çok mitolojik örnek vardır. Bunlardan en bilineni Mısırlı Osiris'in öyküsüdür. Kız kardeşi ve karısı İsis'le birlikte tanrılar tahtında oturan Osiris, diğer tanrıların suikastine uğrar, bedeni parçalanır ve nihayetinde cinsel organını yitirir. Suikastçi tanrı bu organı Nil Nehri'ne atmıştır ve bir balık onu yiyip yok etmiştir. Cinsel organını kaybeden Osiris iktidarını da yitirerek dünyayı terk etmiş ve öteki dünyanın yargıcı olmuştu. Benzer bir çatışmanın Yunan mitolojisinde de olduğunu biliyoruz. Tahtta oturan Uranos, oğlu Kronos'un saldırısında cinsel organını yitirmiş ve hadım olmuştu. Uranos'un iktidarını kaybetmesine neden olan bu olay Kronos'u tahta çıkarmıştı. Cinsel organ ve iktidar arasındaki ilişkiyi, dolayısıyla cinsel organını kaybedince iktidarını da yitiren mitolojik karakter örneklerini çoğaltmak mümkündür ama bu kadarı da konuyu özetlemeye yeterlidir.

Roma hukukunun hem iktidarsız hem de hadım anlamına gelen *spado* pozisyonunu nereye yerleştireceğine dair düşünceler üretmeye çalıştığını biliyoruz. Özgür olan hadımın hem

evlenmeye hem de evlat edinmeye hakkı vardı. Bu durumda kendinden olmasa da çocuklarını varisi yapabiliyordu.

Juvenalis, hadımlara karşı okuyucusunu uyarma ihtiyacı duyar. Çünkü etrafın hadım olduğunu söylemeyen tehlikeli adamlarla dolu olduğunu düşünüyor ve evinde hadım bulunduranlara karılarını ve kızlarını koruma altına almak için kapatmalarını tavsiye ediyor. Kasıkları siyah tüylerle dolanların operasyon için hekimbaşına teslim edildiklerini tüm korkunçluğuyla anlatıyor.

"Barışsever hadımlar da vardır,
bunlar hep yumuşak öpüşlerden zevk alırlar,
ne sakal dertleri vardır, ne de kürtaj aletine gereksinimleri.
Yine de yüce bir zevktir, delikanlılığın doruklarında,
kasıklar siyah tüylerle kaplandığında, erkekliğin hekimbaşına teslimi;
O yüzden, bir parçasını kesip atar Heliodoros berber usturasıyla,
ağırlığı artmaya başlayınca hayalarının
büyümesi beklenen ve emredilen.
Kolayca seçilip uzaktan herkesçe tanındığından,
girer hamama, meydan okur cüretle bağın, bahçenin bekçisine,
hanımı tarafından hadım edilmiş adamım.
Birlikte uyur hanımıyla, yine de sen sen ol Postumus,
Artık sertleşen ve traş edilmesi gereken Bromios'u
yan yana getirmekten kaçın bu hadımla..." (Yergiler, 6. 30 vd.).

Juvenalis bu sözleriyle sınıflı toplum yapısı içinde hadımlığın nasıl konumlandırıldığını gözler önüne seriyor. Güzel çocuklar köle olarak satın alındıktan sonra bedenlerinde erkeklik simgesi olan kıllar oluşana kadar sahip ve sahibelerinin arzu nesnesi olarak istismara maruz kalıyordu. Tehlikeli olmaya ve efendinin ev içi ahlakını tehdit etmeye başladığındaysa kanlı bir işkenceyle kastre ediliyordu. Bir sınıf sadece daha ayrıcalıklı, zengin veya nüfuzlu diye diğerlerinin bedensel bütünlüğü, cinselliği ve özgürlüğü üzerinde kanlı bir mülkiyet oluşturabiliyordu.

Petronius'un aktardığı Trimalchio şöleninde de görülen hadım hizmetkârlar bu şiddetin ne kadar yaygın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Konukların, davetlilerin toplandığı şölende yemek öncesinde iki hadım ortalıkta görülüyordu. Bunlardan birisi sıkılmasın diye davetlilerin top oyununda skoru hesaplarken diğeri elinde gümüş bir lazımlıkla bekliyordu. Efendi Trimalchio parmaklarını şaklattığında hadımlardan biri elinde tuttuğu lazımlığı hızla getirip efendisinin altına sürüyordu. Mesanesini tümüyle boşalttıktan sonra diğerinin getirdiği suyla ellerini yıkayan Trimalchio ıslak ellerini hadım çocuğun saçlarına siliyordu.

Ptokhoi-Ağır İşçiler, Tarım Emekçileri

Bugün olduğu gibi antikçağda da sürekli istihdam edilmeden sadece ihtiyaç halinde kiralanabilecek iş gücüne gerek duyulmaktaydı. Özellikle tarımsal kültürün işlerinin ağır olduğu hasat ve taşıma dönemlerinde ağır işçilik için nüfusun en yoksul kesimlerinden yardım bekleniyordu. Yunan dünyasının ptokhoi olarak adlandırdığı yoksullar bu tür ağır işlerde ilk akla gelenler oluyordu. Çalışmadan yaşam şansına sahip olmayan bu insanların bedenleri dışında geçim kaynakları yoktu. Bu işle iştigal eden kesim en dar gelirli çiftçi ya da zanaatkârlardı.

Roma Dönemi tarım yazarlarından Varro, *Ziraat İşleri* kitabında Üretim Araçları başlığı altında bu araçların sınıflandırılmasından söz eder. Ona göre bazı yazarlar üretim araçlarını insanlar ve diğer aletler olarak ikiye ayırırken bazıları sesli, yarı-sesli ve sessiz aletler olarak üçe ayırmışlardı. Varro bu ayrımda sesli üretim araçlarından kast edilen şeyin insan olduğunu, yarı-sesli gereçlerin ise hayvanları, sessiz olanların da diğer gereçleri kastettiğini söylerken insan emeğinin Roma Döneminde nasıl algılandığını gözler önüne serer. Hangi alet kullanılırsa kullanılsın toprağın insan tarafından işlendiğini vurgulayan Varro, özellikle engebeli arazilerde *obaerarius* adı

verilen kiralık emek gücünün kârlı olduğuna işaret ediyor. Geleneklerin yirmi yaşın altında olmayan, ağır yüke alışkın işçilerin kiralanmasını, bunlara emir verecek kâhyanın yaşının büyük olmasını zira bu emek sahiplerinin gençlerden emir almaya alışık olmadıklarını belirtiyordu. Varro, çiftlik işine yeni başlayacak olanlar için hangi büyüklükteki araziye kaç tane köle veya ırgat gerektiğinin hesaplarını da yapıyordu. Örneğin 60.5 hektar bir araziye sahip olan bir çiftlikte kâhya, kâhyanın zevcesi, beş ırgat, üç sığırtmaç, bir katırcı, bir domuz çobanı ve bir çoban olmak üzere toplam 13 kölenin yeterli olacağını hesaplamıştı.

Kâhyalar

Tarımla uğraşan ayrıcalıklı sınıf mensubunun çiftlikteki bütün işlerinin sorumluluğunu alacak bir kâhyaya mutlaka ihtiyacı vardı. Her şeyi bu insanlar üstlenir ve tüm araziyi kontrol ederlerdi. Romalı yazar Varro gibi Cato da kâhyayı bir çiftliğin vazgeçilmez unsuru olarak ele alır. İyi bir kâhya çiftlik, tarım ve hayvancılık işlerinden anlamalı ve tecrübeli olmalı, bu konulardaki ağırlığıyla özgür olmayan emekçiler üzerine otorite kurabilmeliydi. Sahibiyle iyi geçinen, başkalarının mallarında gözü olmayan, tüm dikkatini sorumluluğunu yüklendiği işine veren biri ancak iyi bir kâhya olabilirdi. Yemek, içmek ve seks konusunda ölçülü olması beklenen kâhya, çıkabilecek sorunların üstesinden gelebilmeli, hasta olan veya görevini yapamayacak durumda olan kölelerin işlerini de sahipsiz bırakmamalıydı. Ayrıca sahiplerine kendisini sahiplendikleri ve ona baktıkları için minnet duymalı ve onlardan daha akıllı olduğunu düşünmemeliydi. İzin almadan işlerini başkasına devretmemeli ne asalağı ne kâhini, ne rahibi ne de bilicisi olmalıydı. Elbette sahibinin verdiği emirlerin düzenli yerine getirilmesinin yanında diğer çalışanların beslenmesi, kılık kıyafetlerinin sağlanması gibi sorumlulukları da vardı.

Çobanlar

Bütün antikçağ yazı ve sanat dünyası hayvan ekonomisi, kurbanı ve et yemeğinden söz ederken bu sahnenin ardında duran, hayvanlar üzerinde büyük emeği olan çobanların konu edilmesine nadiren rastlanır. Antikçağ çobanlarının en ünlüsü hiç kuşku yok ki Homeros'un Odysseia'sının kahramanlarından olan Eumaios'tur. Uzun süren savaş ve Akdeniz'de yolunu yitirmesinden yıllar sonra ülkesine dönen Odysseus'un ilk karşılaştığı kişi eski tanışı Eumaios idi. Karşısına bir dilenci kılığında çıkan Odysseus'u tanımayan Eumaios küçük bir çocukken korsanlar tarafından kaçırılıp satılmıştı ve büyük bir tesadüf eseri onu Odysseus'un babası Laertes satın alarak domuz çobanı yapmıştı. Aslen ayrıcalıklı sınıftan bir ailenin çocuğu olmasına karşın Eumaios kaderine razı gelmiş, ömrünün sonuna kadar sadık bir çoban olarak saraya hizmet etmişti.

Hayvancılığın yoğun bir geçim kaynağı olduğu bu dönemlerde dile getirilmese de çobanlığın sık rastlanan bir meslek olduğunu kabul etmeliyiz. Bunu çobanların yaptığı işlerden sorumlu olan Pan, Hermes gibi tanrıların varlığından da anlayabiliyoruz. Özellikle Pan, çobanların yalnız ve ötelenmiş dünyasının renkli karakterlerinden birisi olup keçi kulakları, toynaklı ayakları, her zaman dik duran görkemli kuyruğu ve cinsel organıyla çobanların sığındığı kutsal olmuştu. Roma Döneminde çobanlığı ve hayvancılığı detaylı bir şekilde konu edinen yazar Varro'dur. Kaleme aldığı metinde büyük sürüler için tecrübeli çobanların küçük sürüler için genç delikanlıların uygun olduklarını belirtir. Ayrıca bölgedeki tüm sürüleri kontrol edebilmek için tecrübeli bir baş çoban gerekliliğini de dile getirir. Çobanların tümüyle hayvanların başında merada kalmasının doğruluğuna vurgu yapan Varro, tüm sert arazi koşullarıyla başa çıkabilecek bir yetenek ve güçte olmalarının şart olduğunu yazar. Hatta sadece hayvanları otlatabilen değil aynı zamanda bir yükü kaldırıp

hayvanın heybesine yükleyebilecek, onları kurtlardan, çakallardan ve haydutlardan koruyabilecek, dövüş sanatında iyi, mızrak atabilen bir çoban daha güven vericidir. Böyle bir çobana yasal olarak sahip olmanın ise altı yolu olduğunu söyler ve bunları şöyle sıralar: Yasal miras yoluyla, resmi satma yetkisi olan birinden satın alma yoluyla, devir yetkisi olan birinden resmi devir yoluyla, kullanım hakkı yoluyla, savaş ganimeti satın alma yoluyla ve haciz yoluyla satışa çıktığı için satın alma yoluyla.

Varro'nun bu tanımlarından anlaşılacağı üzere çobanlık statüsü bin yıllar boyunca çok değişmeden devam etmişti ve otlattığı hayvanlardan çok da farklı bir konum işgal etmiyordu. Gün içerisinde hayvanlarla birlikte olan çobanın akşam yemeğini baş çobanla yemesi beklenirdi. Ayrıca ihtiyaç duyacağı her türlü alet edevatı da yanında bulundurmak zorundaydı. Bunlar arasında elbette yük taşıyacak bir hayvan da vardı.

Varro çobanların üremesi konusuna da değinmeyi ihmal etmemişti. Ona göre çiftlikte yaşayan çobanların bir cariyesinin olması yeterliydi. Geçici barınma alanlarında ve arazilerde kalanlar için ise kadınlar gönderilmeliydi. Bu kadınlar da çobanlık sanatından anlamalı ve en azından onlar için yemek pişirebilmeliydiler. Varro, İllyricum kadınlarını örnek olarak verir çünkü ona göre, bu kadınlar yetenekli oldukları gibi suratsız da değillerdir. Ocağa odun taşırlar, yemek yaparlar, beslenme konusunda yeteneklidirler, süt annelik ve annelik yapmaya elverişlidirler. Hatta bazı bölgelerde tüm bu işlerin yanı sıra yaptıkları çocukları sırtında taşıyan ya da doğum yapmak için kısa süreliğine iş bırakıp doğurduktan hemen sonra tekrar işinin başına dönen kadınlar örnekler arasındaydı.

Varro çobanlık yapanın matematik ve okuma yazma bilmesinin iyi olacağını vurgularken yaklaşık olarak 80 kaba yünlü koyuna bir çobanın yeterli geldiğini ileri sürer. Kendisinin 700 hayvanlık bir sürüsü olduğunu söylerken okuyucunun

yaklaşık 10 çobanı olduğunu düşünmesini ister. Ancak hayvan sürüsü örneğin atsa bu durumda 50 at başına iki çobanın ideal olacağına dikkati çeker.

Bahçıvanlar (Kepouroi, Hortulani)
Bağışla bütün ağaçları, uzuvları güçlü kalsın,
ve uzansın önüne bu tatlı meyve: Bu altın nar, bu elma,
bu Elfin yüzlü incirler, yeni üzümler, bir ceviz yeşili
kabuğunda, salatalık yapraklarının parlaklığı,
ve esmer zeytinler, altın rengi ve parlak yağlı
ey yolcuların dostu, bu ganimet sana.
Bahçıvan Lamon'un Priapos'a duası.

Bahçe meselesi antikçağdan bu yana en paradoksal konulardan biridir. Bir yandan elde ettiği güçle doğaya en fazla zararı veren azınlık diğer yandan evlerinin etrafında kurdukları bahçelerde doğayı kontrol etmenin hazzını yaşar. Kendilerini doğanın koruyucusu ve düzenleyicisi gibi hisseden bu ayrıcalıklı sınıf, dünyanın dört bir yanından seçilip getirilmiş doğa parçalarını kendi bahçelerinde bir peyzajda bulundurmaktan gurur duyar, bundan ayrıcalık, prestij ve güç elde eder. Bu durum antikçağda da çok farklı değildi. Başta saray bahçeleri ve burjuva sınıfının özel mülkleri olmak üzere bahçecilik doğa üzerinde bir güç gösterisine dönüşmüştü. Her ne kadar tam olarak nasıl olduğunu bilmesek de antikçağda dünyanın yedi harikası olarak kabul edilen Babil'in Asma Bahçeleri bu sınıfsal güç gösterisinin kanıtıdır. Bir anıtsal görsel olarak bahçenin özgür olmayan emek kullanımı ve sınıfsal eşitsizliğin temsili mekânı olduğunu görmeliyiz.

"Bir büyük bahçe vardı avlu dışında, kapılara yakın,
dört dönümlük, çitlerle çevrili çepeçevre:
Ağaçlar dal budak salmıştı burada kocaman kocaman,
armut ve nar ağaçları, pırıl pırıl yemişli elma ağaçları,
bal gibi incirler, yemyeşil fışkıran zeytinler,
ne yok olur, ne eksilir yemişleri bu ağaçların,
yaz kış ara vermeden bütün yıl yeşerirler.
Zephyros estikçe biri biter, biri düşer,

taze armut biter kuruyan yerine,
elma üstüne elma biter, salkım üstüne salkım,
incir üstüne incir biter.
Bir bağ var ötede, salkım salkım üzümlü,
İşte kızarmış salkımlar, koparılıp ezilmeye hazır,
Ama korukları var yanı başında,
çiçek dökmedeler yeni yeni,
alttan da başka başka salkımlar kızarır.
En dipte, öbür ucunda bağın,
asma kütüklerinin yanında, düzenli bostanda,
fışkırır yol boyunca çeşit çeşit bitkiler.
Bağın içinde iki çeşme akar,
biri dolaşır bütün bahçeyi,
biri gider avlu eşiğinden yüksek konağa doğru,
hep bu çeşmeden alırlar suyu yurttaşlar" (Odysseia, VII.112-133).

Odysseus görkeminden gözlerini kamaştıran Alkinoos'un sarayının bahçesini bu sözlerle anlatırken ne emekten ne de emekçiden söz eder, bütün payeyi kralın hesabına yazar. Sanki Alkinoos kendi çalışmış ve her şeyi kendi yetiştirmiş gibi. Dikimi, bakımı, budaması, gübresi, aşısı gibi bir meyve ağacının ardında yatan bir dizi emek bu dizelerde gizli özne gibi kalır. Aynı Odysseus, evine döndüğünde kendinden ümidi kesen babası Laertes'i bahçede görmeye gider ve burada yapılı bir bahçenin ardındaki kahramanlardan üstü kapalı olsa da söz eder. Laertes'in bakımlı bahçesi Dolios isimli bir bahçıvanın ve onun emrinde çalışan kölelerin eseridir (Odysseia XXIV. 218 vd). Ancak Laertes hakkında bolca bilgiye sahipken Dolios'un kim olduğuna dair bir detay bulamayız. Çünkü yazanın ve okuyanın gözünde Dolios o bahçenin bir parçasıdır ve meta olarak Laertes'in mülküne dahildir.

Antikçağ'ın yazılı kaynakları MÖ 6. yüzyılda Anadolu'yu tümüyle ele geçiren Perslerin de bahçe konusunda bir hassasiyetleri olduğundan söz ederler. *Paradeisos* adını verdikleri bu bahçeler, krallar ve onların eyaletlere atadığı satrapların hem dinlenme hem de avlanma alanları olarak düzenleniyordu. Savaş ve gerilimli süreçlerin sonunda paradeisoslara giden

kral ya da satrap hem iyi vakit geçiriyor hem de özel olarak beslenen hayvanları avlayarak kendini iyi, güçlü, kudretli, arzuladığı cenneti kendi bahçesinde kurma gücünü elinde bulunduran tanrı-kral gibi hissediyor olmalıydı. Çok uzun bir zaman diliminden sonra Osmanlı'da da benzer bir bahçe sistemi olan av köşklerinin varlığı, iktidar, bahçe ve hatta hayvan öldürme (av) ilişkisinin çok değişmeden devam ettiğini gösterir. Kralların yılda sadece birkaç kez kullanacakları yapay bir cennet bahçesi için onlarca insan ve hayvan yaşamlarını adıyorlardı.

Antik Yunan bahçeleri konusunda bilgi veren çok az yazılı kaynak vardır. Örneğin Pers hanedanından Genç Kyros'un satrap olarak atandığı Sardeis'te büyük ihtimalle Pers etkisi altında gelişen görkemli bahçelerin varlığını biliyoruz. Bu konuda arkeolojik kalıntılar bilgi vericidir. Özellikle MÖ 4. yüzyıldan itibaren sütunlarla çevrili avluların etrafına konumlanan odalarıyla peyzajı öne çıkaran bir mimari gelenek başlamıştı. Bu gelenek Roma Dönemi ve coğrafyasında burjuva sınıfı tarafından yaygın biçimde benimsenmiş bahçe yapımı prestije dönüşmüştü. Genellikle büyük çiftlik evleri veya sayfiye mekânları anlamında *villa* kelimesiyle ifade edilen mimarinin ortaya çıkışı da bu döneme rastlar. Şehir dışında, gündelik yaşamın hengamesinden uzak, sakin bir coğrafyada konumlanan villalar, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin de yapıldığı büyük çiftlik evleriydi. Genç Plinius, arkadaşı Clusinus Gallus'a yazdığı mektupta (II.17) Laurentium'daki villasının neredeyse tüm detaylarını aktarır. Şehirden uzak, güzel güneş alan ama aynı zamanda korunaklı, deniz manzaralı ve bol havadar, çok odalı evi dinlenmeye çok müsaittir. Elbette bunca zenginlik ve gösteriş, evde sıcak suyla yapılan bir ısıtmayla tamamlanmıştı. Evin etrafını çevreleyen geniş bahçedeki gezinti yolunun şimşirden bir bitkiyle çevrildiğini ancak bu ağacın denizden gelen tuzlu rüzgârlara karşı dayanıksız olduğunu anlatır. Belli ki şimşir başka bir yerden getirilip uygun olmayan deniz kenarına dikilmişti. Bahçelere dışarıdan

hatta deniz aşırı ülkelerden bitkiler, ağaçlar getirmek çok sık rastlanan bir durumdu. Şimşirlerin yetişmediği yerlerde ise çit bitkisi olarak biberiye dikilmişti. Bahçenin merkezine yakın bir noktasında özellikle yalınayak yürümeye uygun yapılmış (böyle bir ihtiyaç olmalıydı) ve peyzajı asma kütüklerinden oluşturulmuş kameriye bulunuyordu. Bahçenin meyvelik kısmında sık dikilmiş karadut ve incir ağaçları vardı. Plinius'un detaylı tanımlamasında bahçede ayrıca kemerli ve sütunlu bir yol daha vardı. Kısacası ciddi bir peyzaj söz konusuydu. Tüm bunların kendi kendine olması elbette beklenemezdi. Plinius bu emeğin sahiplerinin varlığını sadece bir cümlede ifade eder. *"Evin bu bölümünün kalan kısmı, kölelerin ve azatlıların kullanımına tahsis edilmekle birlikte genel olarak misafir ağırlayabilecek güzelliktedir."* Plinius'un çok sevdiği evi sevilir hale getirenler bu bir cümle içine sığdırılmıştı. Öte yandan Cato'nun *Tarım Üzerine* adlı eserinde verdiği bilgilerden bu tür bir çiftlikte özel hizmetkârlar hariç yaklaşık 15 çalışana ihtiyaç olduğunu öğreniriz. Bunlara, kişisel hizmetkârları, yolculukta eşlik eden köleleri de ilave edince görmezden gelinen emeğin ne kadar büyük olduğunu da anlamış oluruz. Efendinin yılın belirli ve küçük bir zaman diliminde gelip tatil yapabilmesi için bahçesiyle, peyzajıyla, ısıtmasıyla tüm yıl boyunca villayı hazır tutan onlarca kişi emek vermiş olmalıydı.

Bahçeler hakkında bilgi veren bir başka kaynak da villaların duvarlarındaki bahçe resimleriydi. Roma'daki *Villa Livia*, Augustus'un karısı Livia'ya aitti ve duvarlarında etkileyici peyzajıyla bir bahçe resmi vardı. Resim o denli sahiciydi ki resmedilen ağaçların türlerini dahi saptamak mümkündü. Roma florası hakkında da bilgi veren bu duvar resminde Roma ve İtalya'nın yerli ağaçları dışında Doğu Akdeniz'den taşınmış ağaçlar da vardı. Benzer biçimde Pompeii'de bulunan bir villanın (*Fruit Orchard*, Meyve Bahçesi) duvar resminde insan tasvirlerinin yanı sıra bir Roma bahçesi tüm canlılığıyla günümüze taşınmıştı. Bakanın gözü zenginlik, bereket ve estetikle kör edilmiş, bahçede çalışanlar ve bu estetiği yaratanlar

görünmez kılınmıştı. Bahçeler hakkında bilgi veren bu tür villaların ve resimlerde görülen bahçelerdeki bitkilerin, ağaçların tasnifini yapan çalışmaların sayısı bir hayli fazladır.

Antikçağ'da kurulan dernekler üzerine yaptığı çalışmada Tanrıver, tapınakların etrafında da bahçeler ve bunlarla ilgilenen bahçıvanlar olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bazı yazıtlardan kamusal alanlarda halka açık bahçelerin, parkların olduğunun örneklerini de verir. Lydia'da, Hierokaisaria ve Thyateira yerleşimlerinde ele geçen yazıtlarda bahçelerde çalışan bahçıvanların *kepouroi* adı altında bir dernek kurduklarını ve bu örgütlenme biçiminin Batı Anadolu'da oldukça yaygın olduğunu öğreniyoruz.

Zanaatkâr ve Kendini Yaratan İnsan

İnsan nedir? sorusuna verilebilecek çok sayıda yanıt var: Homo habilis'tir, beceriklidir; Homo faber'dir, alet yapar; Homo laborans'tır çalışmayı amaç haline getirir. Evrimsel süreç içinde bir çizelgede söz konusu tanımlamalar bu sıralamayla yerleştirilebilir. Ancak şunu en başından söylemek lazım ki insan kendini yaratmış, bir hayvandan insan inşa etmeyi başarmış bir zanaatkârdır. Dolayısıyla insanın zanaatkârlığı kendine içkindir. Metamorfoz tüm yaşamın yönelimidir ve her canlı beraberindekilerle bir formdan başka bir forma sürüklenir, diğerlerinin şekillenmesinde diyalektik bir rol üstlenir. İnsanın zanaatkârlığı binlerce ve hatta milyonlarca yıllık bir beceri birikiminin ve aktarımının neticesi olarak görülmelidir. Bunun, çizgisel, doğrudan bir aktarım olmasa da ve zaman zaman keskin kırılmalar ya da sıçramalar yaşansa da geçmişten bugüne aktarılan bir birikim olduğunu söylemeliyim. Herhangi bir zanaat alanında ustalıktan söz etmek ortalama 10 bin saatlik bir eğitim ve deneyim ister. Kaldı ki bu birikimin binlerce yıl sonrasına kadar aktarılabilmesi bireyin ya da zanaatkârın kişisel takviminin çok ötesinde bir hesap gerektirir. Ek olarak bir de bu beceriye atfedilen doğuştan, fıtrattan geldiği düşünülen bir yetenek vardır ki bu, işin içine tanrıların, inancın girmesine yol açar. Örneğin antikçağın en önemli zanaatkâr tanrısı Hephaistos'tur.

"Ey temiz sesli periler,
hüneriyle ünlü Hephaistos'un şarkısını söyleyin.
O ki parlak gözlü Athena ile birlikte
dünyanın her yanındaki insanlara harika zanaatlar öğretmişlerdi.
O insanlar ki daha önceleri dağlardaki mağaralarda
vahşi yaratıklar gibi yaşarlardı.
Ancak şimdi onlar sanatıyla ünlü
Hephaistos sayesinde zanaatları öğrendiler.
Bütün bir yıl boyunca kendi evlerinde barışçıl bir hayat sürdürüyorlar."

Hephaistos'a ithaf edilen bu ilahiden de anlaşılacağı gibi konunun iki önemli boyutundan biri insanın ilkelden gelişmişe doğru çizgisel bir evrim süreci algılaması, ikincisi ise zanaat yeteneklerinin ve yaratıcılığının tanrısal olduğu vurgusudur. Hephaistos olmasaydı, antikçağ insanı bu aletleri üretemeyecek, insanlar primitif yaşamlarını sürdüreceklerdi. Bu yüzden sahip olunan her türlü edim tanrılar sayesindeydi.

Bu ilahide zanaatı ifade etmek için kullanılan Yunanca *demioergos* göstereni, *demios* "kamu" ve *"ergon"* üretken anlamına gelen kelimelerden oluşuyordu. Bu sınıfa giren zanaatkârlar arasında çömlekçiler, el becerisi gerektiren işler, doktorlar, hakimler, şarkıcılar, ulaklar gibi toplumsal ihtiyaçların neredeyse tümünü karşılayan meslek erbapları sayılabilir. Erken yazılı kaynaklarda prestijli olarak sözü edilse de ilerleyen zaman içerisinde zanaatkârların itibar kaybına uğradıkları görülebiliyor. Örneğin Aristoteles ihtiyaç duyulan üretimleri tasarlayanların onu hayata geçiren zanaatkârlardan daha değerli bir iş yaptıklarını söyleyerek onları basit el işçileri (kheirotekhnon) olarak gördüğünü açık eder. Onlara oy hakkı verilmemesi gerektiğini de sözlerine ekler. Bu düşüncenin izlerini biraz daha eskilerde bulmak mümkün. Normalde bir insanın kendi evini yapması, bir kadının kendi ihtiyaçları olan kumaşları dokuyup ondan elbiseler yapmasının kısacası herkesin kendi ihtiyaçlarını karşılamasının toplumda olumsuz karşılanmadığını biliyoruz. Ancak herhangi bir ücret karşılığında bir başkasına iş yapmanın ilerleyen zamanlarda giderek tartışmaya ve küçümsemeye dönüştüğü görülüyor. Zanaatkarların yaşamlarının başkalarına bağlı olmasının onların özgürlüğünü, düşünsel ve karar verme süreçlerini olumsuz etkileyeceği kabul ediliyordu. Platon içine şairleri de dahil ettiği zanaatkâr meselesine biraz daha farklı yaklaşıyordu. Ona göre zanaatkârlıkta belirleyici olan nitelikti ve nitelikli üretim kaygısı, üreteni de geliştirecek bir motivasyona dönüşebilirdi. Ancak o da işine odaklanarak dünyasını küçültecek zanaatkârın dış dünyada olan biteni takip

edemeyeceğinden endişe ediyordu. Sonuçta nasıl kabul edilir veya üzerlerine düşünülürse düşünülsün, zanaatkârların büyük bölümü ürettikleri maddi kültür kalıntılarının, sembollerinin ardında görünmez kılınmışlardı. Onların her türlü üretim eylemleri toplumsal yaşamın görünür bir parçası olmasına karşın sınıflı toplum ideolojisi emeğin sahiplerini tecrit ediyor, gözden uzak tutuyordu. Zanaatkâr emeği yazılı dünyanın hakikat üretme politikalarının dışında bırakılıyordu.

Dokumacılar

"Haydi git evine, bak işine gücüne,
git dokuma tezgahına, ipliğine bak,
buyur hizmetçilerine, işe göz kulak olsunlar,
konuşmak erkeklere vergi, en başta bana,
benim bu evin efendisi."

Odysseus'un oğlu Telemakhos'dan annesi Penelopeia'ya
Odysseus, I. 355-360

Feodal antikçağın cinsiyet rollerinin en önemli göstergelerinden biri dokumacılıktı. Bu zanaat diğer tüm ev işleri organizasyonunda olduğu gibi kadın cinsiyet rolüne sabitlenmiş bir görev ve sorumluluk alanıydı. Hatta bir metafor olarak "iffetli kadın" göstergesine dönüşmüştü. Yaşamı ve bedeni evin duvarları arasına kapatılmış kadına cinsiyet rolleri çerçevesinde dikte edilen ideolojik ahlakın sembolü olarak görseller arasındaki yerini almıştı. Dokumacılıkla ilgili tasvirlere "iffetli kadınların" çeyizleri arasındaki lekythos isimli küçük testiciklerin üzerinde sıklıkla rastlanır. Bunların hepsi bir kadına nasıl olması gerektiğini hatırlatma işlevini de üstlenir. Ancak bir üretim süreci ve emeği olarak kamuya açık mekânlarda veya eserlerde dokuma yapan kadınların betimlendiğini görmek mümkün değildi.

Tarımsal kültür ve hayvanların evcilleştirilmesi süreciyle insanın yaşamına giren dokumacılığın izine neredeyse tüm arkeolojik çalışmalarda rastlamak mümkün. İp yapımı ve sepetçilikte çok daha eskiye giden tarihine karşın dokumacılık,

Neolitik Dönemle birlikte karşımıza çıkar. Başlangıçta lifli ağaçların dallarından elde edilen iplerin örülmesiyle yapılırken ilerleyen zamanlarda kendi teknolojisini geliştirmiş tezgâhlarda daha kompleks kumaşlar dokunmaya başlamıştı. İlk üretilen şeyler arasında olan hasır ya da bu malzemeden örülen sepet gibi taşıyıcıların halen kullanılıyor olması da ilginçtir. Öte yandan kumaş üretiminin de aynı dönemin sonlarında başladığına dair iğ, kirman ve ipleri gergin tutmaya yarayacak ağırşaklar gibi arkeolojik veriler bulunur. İlk dokuma tezgâhlarının bugünküne benzer dikey bir formda olduğunu biliyoruz. Desenler, ağırşaklar marifetiyle aşağıya gergin biçimde salınan ipler arasında yatay ilmiklerle nakşediliyordu. Bugünkünden tek ve en büyük farkı yukarıdan aşağı doğru dokunmasıydı.

MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda üretilen vazolar üzerinde insanların elbiselerinden, klinelerdeki döşeklere ve yastıklara kadar pek çok kumaş tasviri görülür. Ancak bunların üretim süreçleri ve üretenleri kadınlık cinsel kimliği ile ilişkili alanlarda nadiren görülür. Atina gibi büyük metropollerdeki nüfus yoğunluğunu düşündüğümüzde çok görünür olmasa da evlerde büyük bir üretim ve emek olduğu anlaşılabilir. Tümüyle kadının kontrolünde (elbette hizmetkârlar ve kölelerin emeğiyle) üretilen kumaşların kullanım alanlarının da cinsiyet rollerine göre şekillenmesi ironiktir. Kadın, adeta kendi bedenini örterken erkeğinkini teşhir etmesi için kumaş ve kıyafet üretiyordu. Hem resim hem de heykel sanatında iffetli kadın bedenleri tümüyle kumaşlarla örtülürken erkek bedenlerinin arzulanan kısımlarını açıkta bırakacak şekilde bir örtünme geleneği vardı. Aslında kadınların dokuduğu kumaşların işaret ettiği tek cinsiyet ayrımı kadın-erkek değildi. Eril toplum kadınlar arasında da bir ayrım yapmış, her kadının aynı şeyleri giymesini reddetmişti. Yabancılar, köleler, "iffetli kadınlar" ve "iffetsiz kadınlar" gibi ayrımlar kıyafete de yansıyordu. Evli ve iffetli olanlar kamusal mekânlarda çok sık görülmemekle birlikte dışarı çıkmaları gerektiğinde daha

mat renk ve desenlerdeki kıyafetleri giymeliydi. Güllü-dallı, renkli kıyafetler eril dünyanın ötekileştirerek kamusallaştırdığı "hafif meşrep" kadınlara uygun görülmüştü.

Herodotos Mısır kültürünün garipliklerinden söz ederken dokumacılığın cinsiyet rollerinin bir parçası olduğunu şöyle anlatır: *"Tarzları ve adetleriyle Mısırlılar, insanlığın alışılmış uygulamalarını tersine çevirmiş gibiler. Örneğin, kadınlar pazara gidip ticaretle meşgul olurken, erkekler evde kalıp bez dokurlar."* (II.35). Bu farklı davranış örüntüsü Herodotos'un ataerkil ve cinsiyetçi algısına ters gelmişti. Benzer biçimde Platon, Glaukon'da Sokrates'e şunları söyletir: *"Hiçbir insan işi biliyor musun ki, onda erkek her bakımdan kadından üstün olsun! Dikiş dikmekten, çörek pişirmekten, salça yapmaktan söz edip vaktimizi kaybetmeyelim. Kadınlar bu işi iyi becerir, bunlarda kadınlarla yarışmak gülünç olur."* Üzerine konuşmayı dahi vakit kaybı sayan erkekliğe karşın ömrünü bu işlere adadığı halde görünür olmayan bir kadın kimliğiyle karşı karşıyayız. *Ergatis* kendine atanmış kadınlık rolünü başarılı biçimde yerine getiren kadınları övmek için kullanılan kelimeydi. Benzer şekilde *ergon gynaikon* da kadın işi anlamında kullanılıyordu ve bu işlerin başında da dokumacılık geliyordu.

Dokuma tezgâhları, kirmanlar ve ağırşaklar gibi ekipmanlar dışında kadınların çeyizleri içinde yer alan bir malzeme oldukça ilginçtir. Bir çeşit toprak dizlik ya da zırh anlamına gelen ve *epinetron* ismi verilen bu alet, dikiş yaparken kadınların dizine iğne batmasına engel oluyordu. Bazen diz kapağının üstüne bazen de ip eğirmeyi ve sarmayı kolaylaştırsın diye baldıra yerleştiriliyordu

Kadının zanaatkâr olarak üretime katıldığı hiçbir alan onu kamusal mekânda görünür ve varlığı kabul edilir kılmıyordu. Ev ekonomisi, yemek, dokumacılık, çocuk bakımı gibi konular onların evle sınırlandırılmasında kolaylıklar sağlıyor, cinsiyet rollerinin bir parçasını oluşturuyordu. Mitlerde de durum farklı değildi. Arakhne ve Athena miti dokumacılığın tanrısal boyutunu gösteren önemli bir anlatıdır.

Buna göre Egeli bir kız olan Arakhne kumaş boyacısıydı ve dokuma ile nakış konusunda büyük bir üne kavuşmuştu. Sahip olduğu yeteneği bu işlerden sorumlu Athena'dan aldığını reddedince araları açılmış ve genç kız tanrıçaya meydan okumuştu. Bunun üzerine yarışmaya karar vermişlerdi. Athena on iki tanrıyı bütün güçleri ve güzellikleriyle bir halının üzerine nakşetmişti. Arakhne ise Zeus'un gizli saklı ilişkilerini, tecavüzlerini kumaşa dokumuştu. Fakat Athena Arakhne'nin dokumasını görünce sinirlenerek onu bir örümceğe çevirmişti. Özellikle MÖ 6. ve 5. yüzyıllar arasındaki resimlere bakınca dokumanın bir sanata döndüğünü ve mitolojik sahneler, hayvanlar, bitkisel motiflerle renklendirilmiş bir kumaş geleneğini görebiliyoruz.

Bir başka mitolojik örnek yine dokuma tezgâhının başına kadını oturtur. Buna göre kocası Odysseus'un Troia Savaşı'na gitmesi ve uzun süre dönememesi yüzünden Penelope birçok talipliyle baş etmek zorunda kalmıştı. Onları durdurmanın yolu olarak bir halı dokumaya başladığını söylemiş ve Odyssesus bu halı bitene kadar dönmezse aralarından biriyle evleneceği sözünü vermişti. Oldukça yavaş başladığı dokumayı bitirip kocasının hala gelmediğini görünce, halıyı sökmüş ve yeniden dokumaya başlamıştı. Bu durum hizmetlilerden biri Penelope'nin hilesini taliplere ihbar edene kadar devam etmişti.

Atina akropolündeki Parthenon Tapınağında yer alan Tanrıça Athena'nın kült heykelinin peplos adı verilen bir giysisi de vardı. Bu giysi belli zamanlarda *ergastinai* olarak isimlendirilen bakire kızlar tarafından örülerek yenilenirdi. Benzer gelenekleri çok geniş bir coğrafyada görebiliyoruz. Hemen hepsinde dokuma işi bakire kadınlara veriliyor ve ritüellerde kült heykellerine giydiriliyordu. Olympia yakınlarındaki Elis'te de Hera kutsal alanına peplos dokuma işini, on altı kentin her birinden bir kadın olmak üzere on altı evli ve iffetli kadın organize ediyordu. Bunlar aynı zamanda evlilik ve çocuk gibi konularda tanrıçanın bu kadınların yanında olmasına vesile olarak görülüyordu. Dokuma işinden sorumlu

Athena'nın bu işi kadınlara verdiğini, himayesindeki Pandrosos'u ise öncü olarak seçtiğini ve kadınlara örnek gösterdiğini mitolojiden biliyoruz. Dokuma işinin ataerkil Apollonik cinsiyet rolleriyle ilişkili olduğunu ortaya koyan Minyaililer ve Dionysos miti önemlidir. Dionysos ziyaret ettiği Minyaili kadınları ormandaki ritüeline davet etmişti. Bu esrik ve gizemli davetine icabet etmek istemeyen kadınlar tezgâhları başında kalmayı tercih edince tanrı çok sinirlenmiş, tezgâhlarını yılanlar ve sarmaşıkların sarmasını sağlayarak yanına yaklaşılmaz hale getirmişti. Dionysos inancının baştan ve kültürden çıkarıcı, cinsiyet rollerini reddeden bir kült olduğunu aklımızdan çıkarmazsak, tanrının kadınlık temsili kabul edilen dokuma tezgâhlarına saldırması bir hayli anlam kazanacaktır.

Öte yandan tekstil işinde boyalı ipler ve kumaşların ardında görünmeyen bir başka emek yün ve kumaş boyacılarına aitti. Bitkisel ve hayvansal kaynaklardan elde ettikleri boyalarla işlerini yapan bu insanların da özgür olmadıklarını rahatlıkla düşünebiliriz. Özellikle bu iş kolunun sahiplerinin haklarının korunması için dernek kurduklarını çeşitli yazıtlardan öğreniyoruz. *Bapheis* (Latince infectores) gibi isimler altında örgütlenen boyacıların en ilginçleri mor renkli kumaş üretenlerin oluşturduğu *porphyrobaphoi*'dur. Sadece ayrıcalıklı gruba hatta saraylılara uygun görülen mor renk neredeyse tüm uygarlık boyunca sınıfsal farkın en fazla temsil edildiği renktir.

Benzer biçimde *gnapheis* (Latince fullones) adı altında toplanan meslek erbapları da dikkat çeken bir örgütlenmedir. Bunlar yün çırpıcılar, kumaş çiğneyicilerdi. Yün tiftmek, taramak işlemi yanı sıra dokunmuş kumaşların çiğnenerek yatıştırılması ve yayılması işini gerçekleştiriyorlardı. Örgütlü bir yapıya sahip olduklarına bakılırsa sayıları bir hayli fazla olmalıydı.

Profesyonel dokumacılık yapanların da altında toplandıkları çeşitli dernekler vardı. Batı Anadolu gibi antikçağın

kumaş, ip ve dokumacılık faaliyetlerinin en fazla gerçekleştirildiği yerlerde bu işe emek verenlerin örgütlü olduklarını gösterir yazıtlar ele geçmiştir. *Eriourgoi, lanarioi* (Latince lanarii) gibi isimler dokumacıların örgütlerine işaret eder. Bugün olduğu gibi antikçağda da Denizli'nin etrafındaki kentlerde dokumacılık önemli bir iş koluydu. Apameia, Laodikeia, Hierapolis, Kolossai ve Thyateira gibi yerleşimlerde örgütlü dokumacılar yaşıyordu. Ancak yukarıda da belirttiğim gibi burada örgütlü olanların iş sahipleri olduğunu arka planda çalışan köle ya da özgür olmayan emek insanlarının bu örgütlülük durumundan fayda sağlamadıklarını söylemeliyim.

Müzisyenler

"Türkü çağırıp duruyordu ozan
sessiz sedasız oturmuş dinliyorlardı onlar da.
Ozan söylüyordu Akhaların acıklı dönüşünü,
Athena, Troia dönüşü belalar yağdırmıştı başlarına
İkarios'un kızı akıllı Penelopeia dinliyordu üst katta,
tanrıdan gelme sözler işliyordu yüreğine."

Odysseus, I. 325-330.

"Onun için, Glaukon, dedim, müzik eğitimi,
bundan ötürü eğitimlerin en iyisidir. Hiçbir şey
insanın içine ritim ve düzen kadar işlemez. Müzik eğitimi
gereği gibi yapıldı mı insanı yüceltir, özünü güzelleştirir.
Kötü yapılınca da
bunun tersi olur. Gevşek ve bozuk düzen eserler,
tabiattaki bozukluklar gibi, iyi yetişmiş insanın hemen gözüne batar,
kızdırır onu. Kendini iyi bir insan olarak yetiştirmek isteyen güzeli arar,
güzeli över, ondan hoşlanır ve onunla beslenir."

Platon, Devlet, 401d-402a.

Antikçağ dünyasında aslında hiçbir şekilde alt gelir gruplarıyla ilişkilendirilemeyecek yine de burada yer almasını gerekli gördüğüm pek çok müzisyen sınıfı vardı. Her şeyden önce müzik eşliğinde tutulan ritimle savaşa giren bir toplumdan saray müziğine, toplumsal normatifi gözeten ilahileri

çalıp söyleyenlerden pazardan satın alınan veya kiralananlara kadar bunca icraatlarına karşın görünür olamamış, buna izin verilmemiş müzisyenler söz konusuydu. Baş tacı edilenler de vardı, katli vacip ilan edilenler de. Müzik elbette insanın en eski edimlerinden biriydi ve henüz bir hayvanken onu doğadan öğrenmişti. En eski enstrüman ise hiç kuşkusuz sesti. Ancak insan sonraları yaşamına kendi doğal sesinden öte kültürün, teknolojinin sesini de dahil etmişti. Daha eskisi de vardır elbette (günümüze dek gelmeyi başaramamış, kamış, ağaç dalları gibi dayanıksız malzemelerden yapılmış müzik aletleri) ancak bir kültür kalıntısı olarak sesin maddi izine dair buluntular son 25-30 bin yıl öncesine dayanmaktadır. Bunlar genellikle flüt olarak kullanılmış kemiklerden ibarettir. Antikçağda dikkati en çok çeken müzisyen gruplardan biri *aoidos*lardır. Bu müzisyen gruplar, kendi varlıklarını devam ettirmeye çalışan, bildiklerini, gördüklerini kendilerinden sonraki jenerasyona aktarma gayretinde olanlardı. Homeros'un sözcülüğünü yaptığı aristokrat ve burjuva sınıfının sofralarında da sıkça görülüyorlardı. Onun aktardığı kadarıyla Troia Savaşı'nın tüm trajik anlarını biliyor ve onları müziğe dönüştürüp "kahramanların" sofralarında yer almayı "başarıyorlardı". Homeros bunların Mousalardan ilham aldıklarını ve yeteneklerinin tanrısal olduğunu birçok yerde vurgular. Pek çok sanat alanı gibi müziğin antikçağ inancında yeri de Zeus'un kızları Mousalardan kaynaklanır. Onlar kime ilham olacaklarına, tanrısal sözü, sesi kime vereceklerine karar verirlerdi. Dokuz kardeşin arasından müziği sorumluluk alanı olarak belirlemiş olanın adı Euterpe'ydi. Yeryüzünde sesiyle, enstrümanıyla göksel hakikati anlatabilmek için tanrısal vahiy bekleyen müzisyenlere ilham olur, ses, melodi ve söz verirlerdi. Mousalar, Zeus'un hatırlayış, hafıza anlamına gelen Mnemosyne'den olma çocuklarıydı. Hızlı kanatlarıyla yeryüzünde ilham bekleyen şairlere, yazarlara, sanatçılara ihtiyaç duydukları göksel bilgiyi, hakikati taşıyorlardı. Bu yüzden yer ile gök arasındaki bağlantıyı kuranlar, şairlerin yanı sıra

müzisyenlerdi. Homeros'un Odysseia'da aktardığı gibi Ozan Demodokos Troia Savaşı'nı öyle bir anlatır ki Odysseus gözyaşları içinde kalır ve Kral Alkinoos müzisyenden şarkısına son vermesini rica eder (Odysseia VIII. 487 vd.).

Aulus Gellius kitabında Thukydides'e (5.70.1) atıfla yer verdiği bölümde savaş ve müzik arasındaki ilişkiyi gözler önüne seriyor. *"Thukydides, üstün savaşlarıyla ünlü Lakedaimonialıların harbe girerken borazan (L. cornu) ya da savaş trompetlerini değil flüt (L. tuba) ezgilerini kullandıklarını kaydetmektedir. Bu durum dini merasimler ya da tanrısal geleneklerden kaynaklanmıyor; heyecanı körüklemek, duyguları sarsmak için de değil elbet. Çünkü borazan ve onun türdeşi olan bir çalgıyla bunu sağlamak daha kolaydır. Halbuki flüt ritimleriyle iç gerilim kontrol altına alınarak daha itidalli ve ölçülü hareket edilir. Düşmanla karşılaşıldığında ve çatışmanın ilk aşamasında esenlik ve cesaret için, hiçbir şey sakin tınılarla yatışmış ve taşkınlığa kaçmayan bir ruh halinden daha uygun olamaz. Birlikler hazır olup da savaş düzenine geçildiğinde ve böylece düşmana hücum başladığında, askerlerin arasında yerini almış olan flütçüler de müziğe başlıyordu. İleri hamle sırasında dağınıklık ve düzensizlikten sakınmak için sükûnet, moral ve aynı zamanda huşu veren bu askeri musikinin disipliniyle ordunun enerjisi ve hızı denetleniyordu. Tam bu noktada şu seçkin yazarın bizzat kendi sözcüklerini aktarayım: 'Ancak ondan sonradır ki akın başladı. Argoslular ve müttefikleri büyük bir istek ve hırsla ileri atılırlarken Lakedaimonialılar, ordunun içine düzenli aralıklarla yerleştirilmiş çok sayıda flütçünün ezgilerine uyan tempolarıyla ağır ağır ilerlediler. Bunun bir ritüelle ilgisi yoktu; birlikte uygun adımla safları bozmaksızın yürürken -ki hücuma kalkarken safların bozulması büyük orduların sıkça başına gelebilen bir şeydi- saldırıya da geçebiliyorlardı.' Keza anlatıldığına göre Giritlilerde de önden lir ile çalınan ezgiyle ve buna uyumlu adımlarla savaşa girme adeti vardı. Aynı şekilde, Herodotos'un Historiae'da anlattığı üzere, safahat düşkünü ve tuhaf mizacıyla Lydia Kralı Alyattes, Miletoslularla savaştığı sırada, ordusunda bir düzen içinde birlikte çalıp terennüm eden panflütçüler, lirik şairler ve hatta kadın çalgıcılar bulunduruyordu,*

şölenlerin şen şakrak eğlenceleri gibi. Öte yandan Homeros (İlyada 3.8), Akhaialıların savaşa telli ya da üflemeli çalgılarla değil ama zihin ve ruhlarındaki sessiz uyum ve beraberliğe dayanarak başladıklarını söyler: 'Öfke soluyan Akhaialılar geldi sessiz sedasız, birbirlerine destek vermeye de kesin azmetmişler.'"

Tüm bu aktarılanlardan anladığımız kadarıyla pek çok devlet ya da ordu müzisyeni, silahsız ve ellerinde müzik aletleri olmak koşuluyla savaşlara katılarak motivasyon için performans göstermeye zorlanıyorlardı. Ancak aynı kitabında Aulus Gellius, müzisyenlere başka görevlerin de yüklendiğinin örneklerini veriyor. O katılmasa da şöyle bir söylenti vardı: Romalı Gaius Gracchus'un halka hitabetinde ona destek ve yön veren Lakonialı bir flüt sanatçısı vardı. Gracchus'un hemen ardında durarak notalarıyla duygu ve heyecan yüklediği söyleniyordu. Böylece Gracchus, bu müzisyen sayesinde konuşmasının ritmini ve halkın nabzını tutabiliyordu. Konuşma cansız ve sıkıcı olmaya başlamışsa müzisyen devreye giriyor ve ritmi yükseltecek notalarla konuşmaya heyecan katıyordu (Attika Geceleri, I.10-18). Muhtemelen kötü geçen her söylevin ardından konuşmayı canlandıramamakla suçlanan kişi müzisyendi.

Homeros'un döneminden kısa süre sonra Doğu Akdenizli denizcilerin etkisiyle sanatta, mimaride ve düşünce sisteminde ciddi bir Doğu etkisi başlamıştı. Dolayısıyla müzik de bundan bağımsız değildi. Kölelikten gelen müzisyenlerin yanı sıra Doğa Akdeniz'den gelen ve farklı tınıları, sesleri, öyküleri taşıyan müzisyenler uzun süre revaçta kalmışlardı. Gezdikleri her yerde aynı şarkıları ve ezgileri seslendiren kişilerin yerine repertuarı olan müzisyenler (*rhapsoidoslar*) ortaya çıkmıştı. Akdeniz'de dünyanın küçülmeye başlamasıyla sesler sözler küresel bir hal almış, bir kıyıda söylenen ezgilerin karşı kıyıda duyulmasına sık rastlanır olmuştu. Hatta müzik eğitimi veren yerler de kurulmuştu. Kısa süre içinde Terpandros, Thaletas gibi müzisyenlerin ve müzikte yenilik yapanların isimleri zikredilmeye başlanmıştı. Bu süreçte görsel

sanatların toplum içindeki ağırlığı arttıkça duygu yoğunluğunu çoğaltacak müziklerin de devreye girmeye başladığını görüyoruz. Bir auletes olan Akragaslı Midas, halka açık bir gösteride flütü kırılınca onu bir syrinks gibi kullanarak, bozuntuya vermeden dinletiyi sonlandırmıştı.

MÖ 6. yüzyıl tüm Ege dünyası için bir kırılma noktası olmuştu. Felsefenin devreye girmesiyle geleneksel bilgilerin sorgulanmaya başladığı bu dönem her konuda büyük yenilikler getirmiş, halkın karar verme süreçlerine daha fazla katıldığı bir dönemin başlangıcı olmuştu. Dionysos festivalleri ve demokrasinin gündeme gelmesi müzik konusunda da birçok yeniliğe olanak tanımıştı. Aynı şarkı içinde birden fazla ritmi kullanmaya başlayan daha deneysel ve yenilikçi müzisyenlerin adı duyulur olmuştu. Müzik bu dönemde okullarda eğitim konusu ve kız öğrencilerin sınırlı eğitimlerinin de bir parçası haline gelmişti. Helenistik Dönemden itibaren de profesyonel müzisyenler adlarını duyurmaya başlamışlardı.

Müzik, enstrümantalleştiği andan itibaren ideolojik bir kimlik de kazanmıştı. Savaşa gidenlere eşlik ederken aslında askeri otoritenin ölmeye hazırlanan bedenler üzerindeki uyuşturucu, motive edici ideolojisine dönüşmüştü. Benzer biçimde insanların inançlarını harekete geçirecek mistik müzikler de ritüellerin bir parçası haline gelmişti. Birlikte yaşamaya çalışan insanların belirli bir otoritenin altında yaşamlarını sürdürmelerinde de rol almaya başlamıştı. Bu nedenle, telli çalgılarla üflemeliler diye genellenebilecek iki taraf saptamak mümkündü. Uygarlığın kalabalık nüfusları tek bir ritim ve seste toplama arzusu, doğanın çoklu sesine karşı iktidar tarafından desteklenmiş, müzik bir kanona oturtulmuştu. İktidar çok sesli müziği, doğanın sesini, nefesini kendine bir tehdit gibi görüyordu. Bunun en güzel örneği Dionysiak flütçü Marsyas ile yasaların tanrısı kitharacı Apollon arasındaki çekişmedir. Doğanın sesini veren kamışla kültürün perdelediği tellerden yükselen sesin yarışması en önemli müzik olayı olarak mitik bir anlatının konusu olmuştu. Neticede Apollon

kazanmış Marsyas kaybetmişti. Bu aynı zamanda doğanın çığlığına kulak vermeyi salık veren Dionysos'a karşı kazanılmış bir zaferdi. Bundan böyle müzik, kültürün kurallarıyla öğrenilen, aktarılan, icra edilen, dinlenilen ve terbiye eden bir araca dönüşmüştü.

Başta Herodotos (I.24) olmak üzere pek çok yazarın aktardığı müzisyen Arion'un öyküsü, müzik, müzisyen, tanrı ilişkisini ve bunun halkın bilincinde nasıl bir karşılığı olduğunu gösterir niteliktedir. Buna göre Lesboslu müzisyen Arion, Korinth tiranının hizmetkârıydı ve Akdeniz kıyılarını dolaşarak müzik bilgisi ile görgüsünü artırmak istiyordu. Efendisinin izniyle bir gemiye binerek yola koyulmuştu ancak gemi personeli parasını alabilmek ve onu denize atıp öldürmek isteyince devreye Apollon girmişti. Rüyasında ona desteğini ve ne yapması gerektiğini bildirmişti. Tanrının sözlerini dinleyen Arion korsanların kendisini öldüreceğini anlayınca liriyle son bir kez müzik yapmak için izin istemişti. Müziği duyan Apollon'un kutsal hayvanı yunuslar bir anda geminin etrafına toplanmıştı. Arion bunun bir işaret olduğunu kabul etmiş ve kendini denize atmıştı. Yunuslar onu aldıkları gibi doğruca kıyıya getirmişlerdi. Arion, kendini koruduğu için Apollon'a dua ettikten sonra efendisi tiranın yanına gidip başından geçenleri aktarmış tiran da denizcileri cezalandırıp yaşamlarına son vermişti. Bu mitten de anlaşılacağı gibi, müzisyenlerin ilhamı tanrılardan aldıklarına, onların koruması altında olduklarına dair bir inanç vardı. Telli çalgılar konusunda uzman olan Apollon da onları koruyan kutsallardan biriydi.

Mitolojide giderek bir inanca dönüşen Orpheus antikçağın belki de en bilinen müzisyenidir. Trakyalı olduğu öne sürülen Orpheus, lir ve kitharanın mucidi kabul edilir. Bazı kaynaklarda vaktiyle yedi olan bu aletlerdeki tel sayısını kendisine ilham veren Mousaların sayısına eşitlemek için dokuza çıkardığı söylenir. Ünlü Argonatlar Seferi'ne katılan Orpheus yolculuk boyunca bütün meziyetlerini sergilemişti. Kimi zaman

mistik müziği ile dalgaları sakinleştirirken kimi zaman yorgun ve sinirli kürekçilere motivasyon sağlamıştı. Müziği ile vahşi hayvanları dahi kuzuya çeviren, mistik tanrılardan yollar konusunda tavsiyeler alan bu müzisyenin en ünlü işini aynı sefer sırasında Sirenlerin ülkesinden geçerken yaptığını biliyoruz. Tatlı nağmeleri ve müzikleriyle gemicileri tahrik edip tuzağına düşürmek isteyen bu mitolojik yaratıklar, Orpheus'un müziği karşısında kendilerini kaybetmişlerdi. Böylece denizciler de bu korkunç hayvanların ülkesinden geçerken sağ salim yollarına devam edebilmişlerdi.

Orpheus'un esrarengiz tanrılar Kabeirlerle bağlantılı olması onun gizem dünyasından haber almasını sağlıyordu. Bu nitelik onu yeraltı dünyasına yolculuk yapmaya teşvik etmişti. Bir mite göre karısı Eurydike, Aristaios'un cinsel saldırısına uğramış ve kaçmaya çalışırken bir çalılığın dibindeki yılanın üstüne basınca zehirlenerek hayatını kaybetmişti. Aşkını yitiren Orpheus büyük bir yasa bürünmüş, karısının ardından Tartaros'a gitmeye karar vermişti. Onun tanrısal müziği cehennemin yolunda bile en büyük yardımcısı olmuş, bütün canavarları ehlileştirmiş, kötücül güçleri sakinleştirmişti. Vergilius'un Georgicası'nda aktardığına göre taşı ittiren Sisyphos bir anda donup kalmış, açlık ve susuzluk içinde kıvranan Tantalos acılarını unutmuş, sürekli dönen İksion'un bağlı olduğu tekerlek dönmez olmuştu. Tek istediği karısını buradan alıp yeniden yaşam dünyasına dönmekti. Duyduğu müzikten kalbi yumuşayan öte dünyanın kraliçesi Persephone, onun Eurydike'yi alıp gitmesine müsaade etmişti. Fakat bir şartı vardı: Orpheus önde yürüyecek ve karısı peşi sıra geliyor mu diye ardına hiç bakmayacaktı. Ancak karısı için ölümü göze alan Orpheus merakına yenik düşmüş Tartaros'tan çıkmadan göz ucuyla ardına bakıvermişti. Böylece müziğin büyüsü burada sona ermiş, ölüler ülkesinin yasaları gereği Eurydike yeniden ölüme dönmüştü. Orpheus yaptığı hatayı telafi etmek için bir kez daha Tartaros'a girmeye teşebbüs etse de Kharon

onu ölüler ülkesine taşımayı reddettiği için yeryüzüne elleri boş dönmek zorunda kalmıştı.

Kadın ve Müzik

Neolitik Dönemden itibaren bazı arkeolojik eserler var ki dans ve müziğin kadınlarla ilişkisinin ne kadar eskiye dayandığını gösterir. Antikçağın bazı görsel belgeleri kadınların eğitimleri sırasında müzik dersleri aldığının da işaretini taşır. Özellikle kadınların etkin olarak katıldıkları dini ayinlerde korolar kurduklarını ve şarkılar söylediklerini biliyoruz. Boston'da bir müzede sergilenen bir kabın üzerindeki tasvirde ateş yanan sunağın yanında *diaulos* çalan bir kadın ve birbirleriyle aynı kıyafetleri giymiş el ele dans eden kadınlar gösterilmektedir. Sunağın yanındaki *kalathos* ismi verilen (örgü malzemelerinin konulduğu yüksek çömlek) ve kadınlık kimliğiyle özdeşleşmiş yün ise sahnenin amacını ortaya koymaya yeterlidir. Bunun her şeyden önce evlenip iffetli bir hayat sürmek isteyen, toplumsal normlara bağlı bir hayat arzu eden kadınların dua/ritüel dansı olduğu söylenebilir. Korolar özellikle çocukluktan ergenliğe ve genç kadınlığa geçiş evrelerindeki bakirelerden (parthenos) oluşurlar. Khoros kelimesiyle ilgili tartışmalar bu sahneyle açıklığa kavuşur. Söz konusu kelimeyle ilişkilendirilen khairein (neşelenmek), kheir (el) ve khoros (daire biçimindeki form, mekân) ifadeleri bu sahnede el ele tutuşup daire şeklinde dans eden kadınlarla anlamını açığa vurur. Eril merkezli toplum, cinsiyet rollerine uygun davranarak evlenip çocuk doğurmak yolunda bir adım atan her kadın için kutlama yapıyor olmalıydı. Toplumsal normların arzularını tatmin edip kendi arzularını tatminsiz bırakarak fedakârlık yapan her kadına kamusal bir onay verilmiş oluyordu.

Kadın ve müzik arasındaki ilişkiyi gösteren çok sayıda arkeolojik eser varken bu konuda yazılı belgelerin biraz daha sessiz kaldıkları söylenebilir. Platon *Devlet* kitabında spor ve müzik eğitiminin hem erkekler hem de kadınlar için

uygunluğundan söz eder. Bu eğitimin yurttaşlar için ne kadar önemli olduğunu vurgulayan diyalog, düşünürün meseleye nasıl baktığını da özetler. Benzer biçimde yüzyıllar sonra Cicero da *Mektupları*'nda Sezar'ın Britanya Adası'na yaptığı seferde alınan esirlerin Roma için yarardan çok zarar getireceğinin ölçüsünü müzik eğitimiyle ölçüyordu: *"Edebiyat ve müzik konularında bile eğitim almamış savaş esirlerinden başka ne bekleyebilirsin."* (4.167). MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda üretilmiş bazı vazolar üzerindeki tasvirler, kimi kadınların okul olduklarını düşündürtecek mekânlarda müzik dersi aldıklarını gösteren kanıtlar sunar. Ancak yazılı belgelerin darlığı ve net olmaması bu eğitimin tüm kadınlara mı hizmet verdiği yoksa sadece hayatını müzisyen olarak sürdürecek, eril kültür tarafından "hafif meşrep" ilan edilerek erkeklere haz vermekle yükümlü kadınlara mı açık olduğu kesin değildir. Bazı yazarlar bunun sadece symposionlarda hizmet veren hetairalar için organize edilmiş bir okul olduğunu ileri sürerler. Buna rağmen elimizde yeterince kadın müzisyen ve besteci ismi var. Lesbos'lu meşhur şair Sapho, Anthedonlu Myrtis, Tanagralı Korinna, Rodoslu Erinna bunlardan sadece bazılarıdır.

MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda üretilmiş vazolar üzerindeki betimlemeler, bize müzikle ilgilenen kadınların daha ziyade erkek atmosferlerinde bulunma hakkı olan hetairalar olduklarını düşündürtecek bir algı yaratır. Muhtemelen bu algı, dönem insanlarının zihnine de kodlanmıştı. Bu yüzden "iffetli" sayılan kadınların inançsal zorunluluklar dışında müzikle ilgilenmelerine hoş bakılmıyordu. Symposionların değişmez katılımcısı olan erkek akıl, müziği gündelik hayatın içinde kendilerine hizmet vermekle yükümlü kadınlara uygun görüyorlardı. Bu vazolar üzerinde görünen müzik aletleri ve onları icra edenler *psaltrialar* (arp ve benzeri telli enstrümanları çalan kadınlar), *aulos* ve *diaulos* çalan *auletridesler* çok yaygındır. Özellikle komedi tiyatrolarından sahneler taşıyan vazolardaki resimler, müzisyen ve dansçı kadınların da bu oyunlarda yer almaya başladıklarının kanıtı gibidir.

Kadınların eğitimine (çok erken yaşlarda sona erdirerek) karşı çıkan fallokratik kültür, erkeklerin hazlarının tatminine gelince eğitimli kadınlara ihtiyaç duyuyor ve yukarıda da değindiğim gibi muhtemelen onların okullarda eğitim almalarını dahi sağlıyordu. İyi müzisyen, dansçı, şiir okuyan ve hatta entelektüel olan tercih sebebi oluyordu. Evdeki kadına sokağa çıkma izni dahi vermeyen eril atmosfer böylece sokağa çıkabilmenin koşullarını da bildiriyor, cinsiyetçi bir tutumla emek ve beden istismarı sürdürülüyordu. Platon'un Şöleni'nde filozofların konuşmasının ardında hafif ve rahatlatıcı bir etki yapmak için flütçü bir kız (auletrides) müzik yapıyor, tartışmanın yoruculuğunu hafifletiyordu. Benzer biçimde Ksenophon'un Şölen kitabında bu kez karşımıza dansçı kızlar çıkıyordu. "*Yemek masaları götürüldükten sonra, konuklar libasyon yapıp ilahi söylerken Siraküzalı bir adam onları eğlendirmek için yanlarına geldi. Adam yanında yetenekli bir flütçü kız, hayranlık verici hareketler yapabilen bir dansçı kız ve de gençliğinin baharında olan, çok kithara çalıp dans edebilen bir oğlan getirdi...*" (Şölen, 2.1). Aralarında Sokrates'in de olduğu pek çok filozofun yemek yiyerek düşüncelerini dile getirdikleri bir toplantının görünmeyen kurbanları, isimleri dahi zikredilmeyen müzisyenler ve dansçılardı.

İnşaat İşçileri, Yapı Ustaları, Ameleler, Köleler

Bir emek istismarı uygarlığı olan içinde bulunduğumuz kültürün tarımdan sonraki en büyük emek ihtiyacı ve sömürüsü inşaat faaliyetlerinde açığa çıkmıştır. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazıların da gösterdiği gibi Göbeklitepe, Karahantepe, Sayburç ve benzeri yerleşim alanlarındaki yapı kompleksleri, ortak bir emek organizasyonunun neticesinde yapılmış olmalı. İnşaatı gerekli kılan inanç gibi temel motivasyonlar ve ruhban sınıfı temsilcileri dışında emeği örgütleyecek, yapıyı planlayacak bir iktidar kavramı sürece dahil olmuştur. Tasarım planlama gibi teknik, heykeltıraşlık işleri gibi estetik emek meselelerini tasarlayacak, organize edecek

ve hatta bunların eğitimini verecek ustabaşıların da (prototip mimarların) varlığı düşünülmelidir. Diğer yandan taşların işlenerek hazırlanıp getirilmesi, örülmesi/dikilmesi gibi daha az işçilik ama daha çok güç gerektiren emeği de göz ardı etmemeliyiz. Bütün bunlarla sınıflı bir yapının varlığından söz ediyoruz. 12 bin yıl öncesinde temeli atılan bu inşaat hiyerarşisinin belirleyicisinin inanç olduğuna kuşku yok gibidir. Uygarlık ve yerleşik yaşama geçişin nedeni olarak tartışılan tarımsal kültürden önce inşa edilen bu tapınak merkezli yerleşimler, uygarlığın ve yerleşik yaşama geçişin temel nedeninin inanç olduğunu gösterdiler.

İlk yerleşimlerin ortaya çıkmasından binlerce yıl sonra insan yaşamına dahil olan yazılı kültür de uygarlık ve inanç ilişkisi üzerine ilginç veriler sunar. Mezopotamya kültüründe akıl ve bilgelik tanrısı olarak saygı gören Enki (Ea,) tüm teknolojik tasarımları, icatları yapan ve bunları insanlara öğreten tanrı olarak bilinir. Bütün tarımsal ürünleri yaratan da ekip biçmeyi dikte eden de binaların yapılmasını öğreten de Enki'dir. Dolayısıyla tüm bu eylemlerin içinde olanlar aynı zamanda tanrısal bir işin içinde olduklarına inanıyor ve inançlarının gereğini yerine getiriyorlardı. Bu yüzden de bir yapının tasarımından temeline ve inşaatına kadar her aşama ritüellerle destekleniyordu. Enki tarımsal kültürün problemlerinin aşılması için pek çok irili ufaklı tanrı yarattığı gibi inşaat işlerini de ihmal etmemişti. Büyük kentlerin güçlü sur duvarlarına ve görkemli tapınaklara ihtiyaç duyduğu bu dönemde (kerpiç tanrısını) Kulla'yı yaratarak onu inşaatlara yardımla görevlendirmişti.

"Tuğla kalıbını aldı
yağı kesermiş gibi
kerpiç çamurundan parçalar kesti.
Çatal dilli bahçe çapasının sahibi tanrı(dır)
[...] bir yılana benzer,
ve sağlam tuğla kalıbı [...] paraleldir
kalıptan çıkartılan tuğlaları maharetle dizen Kulla'dır
Sonra çıkardı çırpı ipini

dümdüz temeller dizdi
ve Meclis'in isteği üzerine bir ev çizdi
(hazırlık için) kutsal su serpti.
Sonra Büyük Prens temel çukurlarını kazdı
üstüne de tuğla duvarları çıktı.
Sarsılmaz temellerin tanrısıdır
asla yıkılmayan binaların
ve de iskeleleri gökkuşağı gibi
göklere değen
Muşdamma, Enlil'in büyük duvarcısı
onu bu sanatla görevlendirdi..." (Bottero ve Kramer, 2017, s.197).

Kulla, kerpiç ürettikçe Enki de temeller atmaya, evler kurup binalara dikmeye başlamış sonra da tüm yaptıklarının sorumlusu olarak Muşdamma'yı atamıştı. Tüm Mezopotamya kentleri, göğe yükselen zigguratlar, evler onun çabası ve öğreticiliği sayesinde vücut bulmuştu. En azından Mezopotamyalıların inançlarının bu yönde olduğunu söyleyebiliriz. Eğer Tanrı Enki'nin yardımları olmasaydı ne tarım yapılabilir ne de binalar inşa edilebilirdi. Tüm inşaat faaliyetleri tümüyle göklerden kaynaklanınca sürecin her kademesinde görev yapanlar da inancın yerine getirilmesine katkıda bulunan bir ritüelin parçasına dönüşüyor ve yok sayılıyorlardı. Emek vererek binaları dikenlerin isimleri tanrıların gölgesinde kalıp görünmezleşiyor, keskin hiyerarşinin en üstündeki kutsal karakterlerin gölgesinde yok oluyorlardı.

Toprak, saman, bazen tezek ve sudan imal edilen kerpiçlerin MÖ 8000-7500'lerden itibaren kullanıldığı arkeolojik çalışmalarda tespit edilmişti. Çamur akışkanken kalıplara dökülüp güneşte sertleşene kadar pişirilen kerpiçler, büyük ve yüksek ısılı fırınlarda pişirilen tuğlalar keşfedilene dek kullanıldılar. Tuğlanın icadı elbette ki fırınların inşasından bağımsız düşünülemez. Ekmek fırınları da dahil olmak üzere fırın teknolojisi mimari için daha dayanıklı malzeme olan tuğlaların üretilmesini sağlamıştı. İyi pişmiş bir tuğla için 800-900 derecelik bir ısıya ihtiyaç duyuluyor, yüksek ısıda pişen tuğlaların zamana ve doğa koşullarına karşı direnci de yüksek

oluyordu. MÖ 3. binyıldan itibaren Mısır'da kullanılmaya başlanan tuğlalar kısa sürede tüm Akdeniz'e yayılmıştı. Kolay bulunabilen taşları mimaride kullanmayı alışkanlık haline getiren Antik Ege dünyası tuğlayla çok daha sonraları tanışmıştı.

Taşları, kerpiçleri ya da tuğlayı duvarlarda, yapılarda, anıtlarda görenler yapının görkeminin ardındaki emeği göremezler. Toprağın ocaklardan çıkarılmasından (her toprak da uygun olmayabilir) taşınmasına, su ve katkı maddeleriyle karıştırılarak çamur haline getirilmesinden kalıpların içine dökülmesine, güneşte kurutmak için uygun alana taşınması ve nihayetinde fırınlanmasına kadar hep görünmeyen bir emek söz konusudur. Fırının çalışma prensibi dahi bu sürece dahildir. 700-800 dereceye kadar yükselmesi arzulanan ve en az 15-20 saat bu ısıda kalması istenen fırının yapımından içinde yakılacak odunun kesilip getirilmesine dek sarf edilen emek, ortaya çıkan *eseri* bu uygarlık hiyerarşisinin en üstündekinin imalatı olarak görünür kılınıyor.

Bir miktar daha kültüre bulanarak seküler hal almış olsa da antikçağın Ege dünyasında da durum bundan farklı değildi. Bir eserin yapılma motivasyonu, yaptıran iktidar ve çoğunlukla da projenin başındaki mimar/heykeltraş isimleriyle öne çıkarak asıl emekçiler hiçe sayılıyordu. Elbette şans eseri bir yapının kimlerin emeğiyle ve ne karşılığında yapıldığını gösteren bazı arkeolojik kayıtlar da ele geçiyor. Bunlardan biri MÖ 320'lerin başına tarihlenen Eleusis Tapınağının inşasıyla ilgili belgelerdir. Bu belgeler, yapım sırasında harcanan malzemelerden taşeron ustalarının (misthotoi) ve kölelerin (demosioi) iaşesine kadar geniş bir yelpazede bilgi taşırlar. Buna göre, işin üstlenicisi anlamına gelen *misthotoi,* bir çeşit taşeron gibi inşaatın bazı kısımlarını üstlenmiş ve işçi kiralayarak inşanın tamamlanmasını sağlamıştı. Üstlenici olan kişilerin işi yürütebilecek ekipmana da ihtiyaçları vardır ki muhtemelen köleler de bunlar arasındaydı. Misthotoi kelimesinin kimleri

içerdiği tartışmalı olmakla birlikte iş karşılığında parça başı ödemesi yapıldığını gösterir belgeler de vardır.

Pers Kralı Kserkses'in Atina'yı yakıp yıkmasından sonraki en büyük imar faaliyeti, MÖ 5. Yüzyıl ortalarında Attik-Delos Deniz Birliğinin parasına el koyduktan sonra gerçekleşmişti. Plutarkhos bu faaliyetler sırasında pek çok insana iş verildiğini, istihdam sağlandığını ve iş alan her bir iltizamın kendi emek sömürüsünü yarattığını söyler. Yazılı belgelerden Atina dışından gelen yabancıların bir ucundan kiralık veya satılık emek olarak söz konusu imar işlerine katıldıklarını anlayabiliyoruz. Akropoldeki bütün kamusal yapıların bu dönemde yeniden yapıldıklarını hatırlamak bile ne denli büyük bir imar faaliyetinden söz ettiğimizi göstermeye yeterlidir. Zorlu savaş yıllarında Perslerle savaşarak özgürlüklerini kazanma arzusunda olan ve bu uğurda kendi yoksul yurttaşından aldığı parayı Atina'ya vergi olarak ödeyen İonia kentlerinin katkısıyla Atina yeniden imar edilmişti. Bugün jeneriklerde görünen Atina Akropolü'ndeki tüm yapılar bu dönemde inşa edilmiştir. MÖ 5. yüzyılda Erektheion'un yapımında çalışan 86 işçiden 24'ü kent sakinlerinden oluşurken 42'si şehre dışarıdan gelmiş yabancılardı. Bu inşaatta çalışan diğer 20 kişiyse köleydi. Bunlar arasında yer alan Simias'ın çalışmaya beş kölesiyle katılması küçük çaplı bir taşeronluğun varlığını da gösterir. Simias ve onun gibiler çalıştırdığı kölenin iş gücünü ücrete çevirerek kendi hesaplarına yazdırdıkları bir sistem kurmuşlardı.

Antikçağ düşünürleri bu tür büyük imar faaliyetlerinin ardında yoksullaştırılmış halkın isyan etmeyecek denli meşgul hale getirilmesinin (bir çeşit Sisyphos sendromu) yattığını da düşünürler. Aristoteles Mısır piramitlerinin inşasını örnek vererek bu tür hamlelerin hem halkı sefalete sürüklediğini hem de düşünecek ya da isyan edecek zaman bırakmadığını ve tiranlar tarafından bilinçli olarak planlandığını ileri sürer. Bunu bir şekilde yoksul yaratmanın ve yaratılan kitlenin yoksulluğunun sürdürülmesinin güvenilir bir yolu

gibi gösterir. Gerçekten de onlarca yıl süren Mısır piramitlerinin yapımında çalışan insanların yaşadıkları piramitlerin etrafındaki geçici köylerde yapılan arkeolojik çalışmalar, geniş alanların tüm ömürlerini piramit yapmakla geçirmiş, başka bir yaşam deneyimi ve gerçeklik tanımadan ölmüş insanların mezarlarıyla dolu olduğunu göstermiştir. Birden fazla kuşak bu amaçla ve bu işin içinde dünyaya gelip ömürlerini bu iş için tamamlamıştı. Emek ve ömür sömürüsüyle yapılan binaların görkemleri ve yüceltilmeleri ardında yatan gerçek, onları yapanların hakikatini yutup yok etmişti. Herodotos, piramitleri ziyaret ettiğini söyleyerek bu yapıları yapanların kumanyasını şöyle aktarır. *"Yapı süresince işçiler ne kadar bayır turpu ne kadar soğan, kaç baş sarımsak yemişler piramitlerin üzerinde bunu Mısır harfleriyle gösteren yazılmış yazılar vardır..."* (II.125). Bugün dahi Mısır piramitlerinin dünya üstü güç tarafından yapıldığını düşünerek inşa sürecinde bayır turpu, soğan, sarımsak karşılığında yaşamını harcamış insanları görünmez kılmaya devam ediyoruz ve bütün büyük yapılar onları yaptıran faşist iktidar sahiplerinin ismiyle anılıyor.

Perikles de Ege dünyasının yoksulluğundan gasp ettiği paraları kentinin imarı için kullanmış, kendi etnik kimliğini yüceltmiş, yoksulları yoksul tutmayı başarmıştı. Perslere karşı savaşmak üzere kurulmuş ve neredeyse bütün Ege adaları ve kıyılarındaki kentlerin katılımıyla oluşturulmuş dev bütçeyi Atina'nın imarı için kendilerine hak görmüştü. Bu konudaki en çarpıcı örneklerden birini Suetonius'un kitabında Vespasianus maddesinde (18.2) buluyoruz. *Kocaman sütunları küçücük bir ücret karşılığında Capitolium'a götüreceği önerisinde bulunan bir mühendise (mechanicus) tasarımının karşılığında küçümsenmeyecek bir ödül verdi, 'Bırak da zavallı halkımı besleyeyim' diye işi yaptırmaktan caydı."* (18.2.). İmparator, devletin eline bakmaya alıştırılan, özgür ya da özgür olmayan emekçilerin konumlarını devam ettirmenin, onları kontrol etmenin ve iktidarının gücünü onlar üzerinde sürekli hissettirmenin yolunu böyle bulmuştu.

Klasik Dönemin en büyük inşaat faaliyetlerinden birini Diodoros (XIV.18) aktarır. Dionysos, MÖ 406 yılında Kartacalılarla yapılan savaşta başarı kazanmış bir askerken elde ettiği güçle Syrakusa tiranlığına da oturmuştu. Fakat Kartacalılara karşı yeni bir savaş daha açmak arzusundaydı. Bunun için Syrakusa'nın savunma eksiklerini kapatmak istiyordu. Şehrin düzlük alanlarındaki surları güçlendirebilmek için kırsal kesimden topladığı 60 bin insanla işe başladı. Onları sur duvarlarını parça parça inşa etmeleri için gruplara ayırdı. İşlerin sistemli bir şekilde devam edebilmesi için her bir stadiona (yaklaşık 200 m.) bir inşaat ustası, iki yüz kişiden oluşan her takıma da bir duvarcı ustası (arkhitekton) atadı. Ustaların altında her biri 1 *plethron*dan (yaklaşık 30 m.den) sorumlu altı dülger (oikodomoi) ve her bir oikodomosa yardım eden 200 vasıfsız işçi çalışıyordu. Bunlar sadece duvarların örülmesi için görevlendirilenlerdi. Kalan çoğunluk ise ocaklardan taşları çıkarıp 6 bin öküzle inşaat alanına taşıyorlardı. Herkes büyük bir coşkuyla çalışıyordu çünkü Dionysos işini erken bitirenlere bonkör davranıyor, hediyeler veriyordu. 30 etaptan oluşan ve aralarda kulelerle desteklenen yaklaşık 5-6 kilometrelik duvar 20 günde tamamlanmıştı. Diodoros'un aktardığı bu inşaat faaliyeti elbette çok özel koşullarda gerçekleşmişti. Büyük kamusal mekânların da benzer biçimde fakat daha uzun sürelerde yapıldıkları kabul edilebilir. Diodoros'un metninde köleden hiç söz edilmemekle birlikte çalışanların önemli bir kısmının köle olması sürpriz değildir. Benzer biçimde Syrakusa'nın eski tiranlarından Gelon, Himera Savaşı'nda Fenikelileri yenerek esir aldığı çok sayıda askeri kentin yeniden inşasında kullanmıştı. Hemen ardından gelen Hermokrates de Atina donanmasını yenerek esir aldığı çok sayıdaki askeri Neapolis'in yapımında ölümüne çalıştırmıştı. Dolayısıyla Dionysos'un çalıştırdığı köylülerin arasında hatırı sayılır miktarda köle ve esir olduğu kabul edilmelidir.

Birinci yüzyılın ilginç yazarlarından Josephus, çok daha sonrasındaki bir inşaat projesi için daha net rakamlar verir.

Ona göre MS 64 yılında Kudüs'teki tapınağın inşaatına katılan 18 bin kişi proje sona erdikten sonra işsiz ve ekmeksiz kalmıştı. Bu denli büyük işçi ve çalışan sayısı, onların çevre illerden çalışmak için gelen ücretliler olabileceklerini düşündürüyor ancak bunların statüleri hakkında kesin bir şey söylemek de mümkün değildir. Roma Döneminin en büyük metropolü kuşkusuz Roma'ydı ve en büyük emek potansiyeli de burada bulunuyordu. Bitmek bilmez savaşlar, esir ve köle ticareti için bu şehri merkez kılıyordu. Özellikle toplum nezdinde iş/meslek hiyerarşisinde altta bulunan belli işler için sadece kölelerin kullanıldığını gösteren belgeler mevcuttur. Örneğin kente su getiren kemerlerin bakım, temizlik ve onarımlarında sürekli istihdam edilen çok sayıda köle olduğu biliniyor. Hemen her imparator tahta çıktığında Roma kentine adlarını yüceltecek kalıcı bir eser bırakmaya gayret ediyordu. Bu büyük inşaat faaliyetleri sırasında, önemli oranda köle emeğinin, vasıfsız işçilerin ve taşeronların kullanıldığına şüphe yoktur. Bu yüzden Roma'yı gezerken gördüğümüz görkemli yapıların iktidarı temsil ettiğini ve ardındaki özgür olmayan emeklerin o gün olmadığı gibi bugün de görünmediğini, görünenin gösterdiğinden öte bir emek içerdiğini kabul etmekte fayda var. Bunlar, günümüzün inşaatla kalkınma politikası gibi emek sömürüsünün istihdam yaratmak adına iktidarın lehine anıtsal mimariler, görkemli yapılar inşa etmesi geleneğinin erken örnekleridir.

Antikçağ üretiminin iki temel unsuru toprak ve özgür olmayan emekti. Her ikisinin de kontrolü aynı sınıfta toplanmıştı. Bu gerçeklik antikçağ sınıf yapısını kabaca ikiye ayırıyordu; mülkiyet haklarına sahip olan ayrıcalıklı azınlıklar ile emeğinden gayri bir şeyi olmadığı için onu satmaktan, kiralamaktan başka çaresi olmayan emekçi sınıf. Marx'ın Kapital'de belirttiği gibi *"Romalı kölenin zincirlerle tutulması gibi, ücretli emekçi de sahibi tarafından görünmez iplerle bağlanmıştı."* Resmen özgür bir birey olarak görünmesine karşın emeğini

satmak dışında hiçbir seçeneği olmayanlar için özgürlük bir yalandan ibaretti.

Antikçağın görkemli kalıntıları bugün izleyenleri büyülemeye devam ediyor. 18 ve 19. yüzyıllarda tüm Avrupa'yı öykündürmüş, kentlerine imitasyonlarının yapılmasına sebep olmuş Antik Yunan mimarisi ve sanatı, önemli mimar ve heykeltıraşların tasarımlarıydı. Görmek için bakan bir göz çok yaratıcı ve estetik olan bu tasarımların ardında sınıf çatışmasının izlerini takip edebilir. Biraz dikkatle incelendiğinde onları inşa edenlerin terleri, kanları ve sömürülen emeklerinin izleri görülebilmektedir. Ayrıcalıklı sınıfın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yine kısmen ayrıcalıklı sayılabilecek küçük bir azınlık tarafından düşünülen, tasarlanan ve hayal edilen bu görkemli yapılar, binlerce insanın zorla gasp edilen emekleri ve yaşamları sayesinde hayata geçirilebilmişti. Gözlerinizi kapatıp hayal etmeniz zor değil. MÖ 5. yüzyıl ortalarında Perikles Atina'yı, on binlerce insanı seferber edip beş on yıl içinde taş taş yeniden inşa ettirmişti. Günümüzde izleyenlere 'eskiden uygarlık daha mı gelişkindi' diye düşündüren bu muazzam işçiliği, adlarını asla bilemeyeceğimiz, öldüklerinde dahi haber olamayan emekçi bedenlere borçluyuz. Fallik oligarşinin görkemli kamusal binaları bir emekçi dramının üzerinde yükselmektedir.

Tüm bunların ötesinde serbest meslek erbabı gibi çalışan emekçilerin oluşturduğu inşaatçıların ve yapı ustalarının olduğunu gösteren yazılı belgeler de vardır. Örneğin Sardeis'de ele geçen bir yazıtta inşaat ustalarını ifade eden *dikodomoi* ve inşaatlardaki ince işçilikten sorumlu olan *tekhnitai* kelimelerine rastlanmıştı. Benzer biçimde Didyma Apollon Tapınağı'nın yapımında çalışan Asyalıların bir dernek kurdukları da bilinmektedir. Bu tür örgütlenmeler hem üyelerinin aldıkları ücreti değerlendiriyor hem de derneğe üye olmayanların inşaatta çalışmalarına engel oluyordu.

İktidar her zaman birilerinin doğuştan sahip olduğu ve diğerlerine uyguladığı bir şey değildir. İktidar ilişkileri kimi

zaman itaat edenler sayesinde onların davetiyle ve talebiyle, arzusuyla ve işbirliğiyle gelir. Merkezinde iktidarın yer aldığı uygarlık düzeninde yaşam, muktedirin arzularını ve ihtiyaçlarını gözeten yasalarla belirlenir. Bireyler bu senaryoda, içine dahil edildikleri sınıf, kimlik ve cinsiyet rolleri gibi "atandıkları yasal/toplumsal" konumlarıyla üstlerine düşeni harfiyen yerine getirmeye mahkûm edilirler. Adına yaşam denilen bu toplumsal devinimi kayda alan yazılı belgeler insanların büyük bir kısmının varlığını görmezden gelmiştir. Onları bir cümle içine dahi almayarak yazı, tarih ve kültür dünyasında yokluğa mahkûm etmişti. Ancak bazıları var ki belki şans belki de şanssızlık eseri, bu orantısız ve eşitsiz yaşamın içinde sırf iktidarla yolları kesiştiği için isimlerini ve kendilerini bir cümleye taşıyan eylemle, "suç" ve "rezillik"leriyle var olmayı başarmışlardı.

Mozaik Sanatçıları

Bugün arkeolojik kazıların gün ışığına çıkardığı ve zenginlerin ikametgâhı olan villaların zeminlerindeki mozaikler izleyende hayranlık uyandırıyor. Samanlıkta iğne aramak kadar ince, zor, emek ve beceri isteyen bu sanatı icra eden sanatçılar, onların yardımcısı olan emekçiler, köleler yapılan işin estetiğinde ve yaptıranın zenginliğinde yok olup gidiyor. Mozaik sanatı burjuva sınıfının ayrıcalıklı alanlarından biridir. Yüksek maliyeti ve emek mecburiyeti bu görsel şöleni sınıfsal bir ayrıma mahkûm etmişti. Bu sanatı evinde sergilemek isteyenin her şeyden önce buna uygun bir evi olması gerekiyordu.

Yazılı ve sözlü kültürün mitik anlatıları, Antik Yunan ve özellikle de Roma dünyasının simgesine dönüşen mozaik sanatı aracılığıyla evlerin zemininde, duvarlarda ve avlularda bedenleniyor, bakışları üzerinde topluyordu. MÖ 3. binyıla kadar giden bir mozaik geleneği genellikle bitumen (doğal asfalt) kullanılarak taşlardan, kiremit parçalarından ve bazı renkli nesnelerden saray, tapınak ve kamusal mekânlarda süsleme

biçiminde yapılıyordu. Girit Krallığı bu süsleme sanatını ıslak ve boyalı sıvayla yaparak bir başka boyuta taşımış, duvarları ve zemini renkli figürlerle süslemişti. Bu süsleme biçimi kısa sürede gelenekselleşmiş ve tüm Akdeniz'e yayılmıştı. Atina Akropolü'ndeki Erekhtheon'un (MÖ 421-406) sütunlarında renkli camlardan yapılmış süslemeler görmek mümkün. MÖ 4. yüzyıldan kalma mitolojik sahnelerin betimlendiği mozaikler için en çarpıcı örnek ise Makedonya'daki Pella kentinde yer alan *Helena'nın Kaçırıldığı Ev*'deki sahnelerdir.

Mozaik ustalarına dair kısıtlı da olsa bazı bilgilere sahibiz. Örneğin Bergamalı Sosus kendi üslubunu yaratan sanatçılardan olup sonraki ustaları etkilemiştir. Sosus'un en esin verici işlerinden biri bahçedeki çeşmeden su içen kuşlar kompozisyonuydu. Çok taklit edilen bir diğeri ise bir şölenin ardından temizlenmemiş zemindeki yemek artıklarıydı. Şölen masalarının içeriklerini, zenginliğini gösteren bu kompozisyon da zeminler için zenginler tarafından tercih ediliyordu. Elbette Sosus'u bir sanatçı ya da usta başı gibi düşünmek gerekir. Bunca zahmeti tek başına verip bu kadar büyük işleri çıkarması beklenmemelidir. Bu yüzden Yunanca *abakiskoi*, Latince *tessera* olarak adlandırılan renkli taşların toplanması, bunların işlenerek kullanıma uygun hale getirilmesi, zemin hazırlığı gibi işlerin ardında çok sayıda kişinin emeğinin olduğuna kuşku yoktur. Bu emeği gösteren en önemli eserlerden biri de Ostie'deki Arkeoloji Müzesi'nde korunan bir mozaik ustasının mezar taşıdır. Kabartmada oturan iki kişi kocaman taş bloklardan küçük küpler çıkarmaya çalışırken, iki hamal ham madde olarak kullanılacak taşları getirirken tasvir edilmişlerdir. Ancak ne yazık ki onların varlığını gösteren kabartma bir mezar taşıydı. İnsanların büyük çoğunluğunun ölümü onların yaşamını açığa vuran bir gerçeklik oluyordu.

MÖ 2. yüzyıldan itibaren mozaik sanatı giderek yaygınlaşmış, Pergamon ve Delos gibi bazı yerleşimler bu sanatla anılır olmuştu. Ayrıca bazı ekoller ve sanatçılar da ön plana

çıkmaya ve tercih edilmeye başlamıştı. Örneğin Helenistik Dönemin en ünlü mozaiği sayılabilecek Pompeii'deki Casa del Founo villasında bulunan *Issos Savaşı*'nı konu edinen mozaik ünlü sanatçı Nikomakhos'un öğrencisi *Philoksenos* ya da *Aristeides* tarafından yapılmıştı. Benzer biçimde Pompeii'deki Menander evinde bulunan sokak çalgıcıları mozaiği Samoslu *Dioskurides*'in eseriydi. Sahip olduğu eve mozaik yaptırmak tek başına bir statü göstergesiyken bir de tanınmış ünlü ustalarla çalışmak herhalde ev sahiplerine çok daha büyük bir prestij sağlıyordu.

Mozaiklerin dini bir içerik kazanması ise daha ziyade Hıristiyanlıkla başlıyordu. Okuma yazma oranının düşük olduğu erken dönemlerde kutsal mekânların duvarlarına yaptırılan mozaikler, insanların sözel olarak bildikleri önemli dinsel olayları hatırlatacak sahneleri içeriyordu. Tevrat ve İncil'den anekdotlar, insanların zihninde kodlanan inanç öğelerini uyarıyor, onları inanca ve inancın yasalarına davet ediyor olmalıydı.

Madenciler

"Göremediğimiz şey, derinlerde gömülü olan... bizi yıkıma sürükleyen,
yerin en derinlerine gönderen nesnelerdir.
Doğayı bu kadar örselemenin sonu ne zaman gelecek ve
para hırsı nereye kadar devam edecek."

Plinius.

İşlenen ilk maden yaklaşık olarak 3.3 milyon yıl önce Kenya'da başlayan alet yapımında kullanılan taştı. Uzun bir zaman diliminde değişen işlev ve formlarıyla giderek çeşitlenen aletler taştan yapılmaya devam edilmişti. Son 15 bin yıla gelindiğindeyse ticaretin başlamasına yol açan en değerli hammaddelerden olan obsidyen öne çıkmıştı. Her coğrafyada bulunmayan bu değerli hammadde sadece alet yapımına yaramıyordu aynı zamanda insanların hareket etmesine, değiş tokuşa, farklı kültürlerin karşılaşmalarına da vesile oluyordu.

Örneğin Orta Anadolu'da Hasan Dağı'nda bulunan obsidyenlerin Suriye'ye hatta Kıbrıs'a kadar gittiğini gösteren arkeolojik veriler var. Metalin kullanımı ise Neolitik Dönem'de bakırla başlamıştı. Birkaç bin yıllık bir yoğun kullanımdan sonra bakırı kalayla karıştıran kültürler tunç (bronz) adı verilen daha sert bir alaşım elde etmişlerdi. Tunç Çağ boyunca neredeyse tüm Akdeniz evleri (elbette ayrıcalıklı sınıfın evleri) tunç kaplar ve alet edevatla doluydu. Bu denli büyük bir tunç kullanımı elbette madencilik denilen bir sektörün de ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu madenin eritilerek yeniden kullanılabilir olması tercih edilmesinde önemli bir faktördü. Bronz silahlara sahip olanlar bakır ve taş silahlara sahip olanları yenmişlerdi. Onların da saltanatı demirin işlenmesiyle sona ermişti. MÖ 2. binyılın sonlarında bu kez demir teknolojisine ve silahlara sahip olanlar tunç silahlara üstünlük sağlamıştı. Tunç Çağ'la birlikte kültürün değerler yasasını hepten etkileyen altın, zenginliğin bir parçası olmaya başlamış, tüm dengeleri bozmuş, doğaya bakışı da değiştirmişti.

Başlangıçta canlıların içinden çıktığı doğayı "kutsayan" bir görüş vardı. Yaşamın sağlam zeminini oluşturan Gaia, canlılığı ve yaşam formlarını destekleyen bir kutsal olarak binlerce yıl itibar görmüştü. Mitolojide madenleri kullanan ilk kahraman da Gaia'ydı. Çocuklarının doğmasına izin vermeyen kocası Uranos'tan kurtulmak için karnının derinlerinden aldığı metalle bir kesici yapmış ve bunu oğlu Kronos'a vermişti. Babası akşam olup Gaia'nın kapısına dayanınca Kronos bıçağıyla Uranos'un cinsel organlarını kesip onu hadım etmişti. Böylece mitolojik dünyanın ilk taht değişimi madenden yapılmış bir kesici sayesinde gerçekleşmişti. İnsanın topraktan imal edildiğini anlatan mit yeryüzünü yaşamın temel zemini olarak gösteriyordu. Toprak insanın ve diğer yaşam formlarının ilk madeniydi.

Toprağın derinlerindeki maden filizleri ve yataklarıysa antikçağdan bu yana tartışılan bir konu olmuştu. Genel algıya göre, madenler toprağın içinde büyüyen ağaçlar, bitkiler

gibiydiler ve Gaia'dan gelen kutsiyetleri nedeniyle kazılıp çıkarılmaları sakıncalı görünüyordu. Antikçağın Anaksagoras (MÖ 500-428), Theophrastus (MÖ 370-278) gibi düşünürleri toprak altındaki metaller alındığında aynı yerden yeni madenlerin büyüyeceğine inanıyorlardı ama yine de toprağın, dağın delik deşik edilmesine gönülleri razı değildi. Onların düşüncesine göre, maden yatakları, damarları bir canlı formu gibi algılanıyordu ama hayvan ve bitkilerden daha düşük bir yaşama sahiplerdi. Yaşamın getirdikleriyle metal kullanımının ve ticaretinin çok hızlı biçimde artması elbette maden ocaklarının ve sömürülen emek sayısının da çoğalmasına yol açmıştı. Bazı düşünürler bu durumdan bir hayli rahatsızdı. Örneğin Plinius (NH, XXXIII.1), yaşanan depremlerin her yeri delik deşik eden maden ocaklarına karşı doğanın bir uyarısı olduğuna dikkat çekiyor, yeryüzünün damarlarını takip eden kazıların durdurulmasını talep ediyordu. Çünkü para hırsıyla yeryüzüne verilen tahribat yeni felaketlere yol açıyordu. Ona göre bu yüzden eski zamanlarda demirden silahları yasaklayan yasalar çıkarmışlardı çünkü savaşın ve ölümün nedeni bunlardı ve demir sadece tarımsal üretimde kullanılmalıydı.

Romalı şair Ovidius (dönüşümler, I .70 vd), insan doğa ilişkisindeki dönüşümü birbiri peşi sıra dünyaya gelen insan soyları üzerinden aktarır. Tanrıların yarattığı Altın Soy doğayla uyum içinde bir yaşam sürüyordu. İnsanlar o denli iyiydi ki, savaş, kavga olmadığı gibi silah da yoktu yasa da. Karınlarını doyurmak için toprağı eşeleyerek incitmiyorlardı. Doğa tüm meyveleri ve yiyecekleri kendinden veriyordu. Her yerden nektar nehirleri akıyordu, yeşil pınarlardan ballar damlıyordu. Sonra dünyaya Gümüş Soy geldi. İnsanla birlikte doğa da zaman da değişiyordu, uzun bahar mevsimlerinin süresi kısaldı, yıl dört mevsime bölündü. Soğuklar geldiğinde insanlar sığınacak evler aramaya başladılar. Toprağı işlemek için öküzü koştular sabana. Sonra Bronz Soy tunç silahlarıyla geldi dünyaya ama yine de korkunç değildi ortam. En sonunda gelen Demir Soy'du. Onun gelişiyle utanç, doğruluk

ve inanç kayboldu. Demir aletlerle tanrıların yeraltına sakladığı serveti ele geçirmek için toprağın bağırsaklarına, damarlarına girmekten çekinmediler. Artık can yakan demir ve demirden daha zararlı olan altın kendini göstermişti. Savaş başladı, demir silahlarla altın sahipleri birbirine girdi. Dünyaya gelmiş insan soylarının en kötüsü olan Demir Soy tanrıların tahtına dahi göz dikmiş dağları taşıyıp yıldızlara doğru yığmış, tanrılara savaş açmışlardı. Tanrı görünce tehlikenin boyutunu yerle bir etmişti, isyancıların tüm düzenini.

Ünlü hatip Seneca da Naturalis Quaestiones adlı çalışmasının I. Kitabında madenciliğe karşı olduğunu ifade ediyordu. Ona göre başı yukarıda olan insanları iki büklüm yapıp yerin dibindeki altını deşmelerini beklemenin sebebi anlaşılmazdı. İnsanın toprağa gösterdiği saygısızlık durgun su birikintileri oluşturarak kirliliğe sebep olmuştu.

Madenciliğin çok farklı boyutları vardı. İnançsal boyutu nedeniyle çıkarılıp çıkarılmaması tartışmasının ötesinde her şeyden önce bir cazibe nesnesi olarak piyasadaki dolaşımı diğer tüm bağlamları karanlığa gömüyordu. Değer atfedilen madenler sanki toprağın derinlerinden kendiliğinden öylece geliveriyormuş gibi bir algı hakimdi. Arkasındaki emeğin üzerini kapatan bir estetik ve arzu nesnesi parlatılıp duruyordu. Yerin metrelerce altında, çoğunluğu ölünceye kadar çalışmaya mahkûm edilmiş kölenin, toz, toprak, zehirli gazlar içindeki ölümcül çalışma koşullarından yukarıdakilerin haberi olmuyordu. Bu işleyişin ardındaki iktidar ilişkisinin de üzeri kapatılıyordu. Hemen her şeyden vergi almayı ihmal etmeyen devlet maden ocaklarının da sahibiydi. Devlet mekanizmasının elde etmek için pek çok insanı ölüme gönderdiği maden ve madencilerle ilişkisi de bu arz, talep ve estetik üçgeninde kaybolup gidiyordu. Tüm görkemli estetik ürünlerinde olduğu gibi kullanışlı, güçlü, estetik ve değişim değeri yüksek olan madenler en büyük emek sömürüsüne dayalıydı. Bunca sömürünün eseri olarak ortaya çıkan madeni eşyalarsa toplumdaki sınıfsal ayrımı uçuruma dönüştürüyordu. Birilerinin

ölümcül mücadelesi, diğerlerinin estetik ve güç kaygılarının gölgesinde silinip gidiyordu.

Uygarlık en önemli metasının üretimine öncülük etmiş kaşiflerini onurlandırmayı da ihmal etmemişti. Örneğin Kıbrıs Kralı Kinyras adını bakır madenlerinin kâşifi ve tunç işçiliğinin mucidi olarak tarihe yazdırmıştı. Benzer şekilde Lygkeus da ilk madenci olarak kayıtlara geçmişti. Lygkeus toprağı kazmış ve bir lamba yardımıyla maden damarlarını takip ettikten sonra madeni gün ışığına çıkarmıştı.

Madenciliğin en karanlık noktası kölelerdi ve insanlık tarihinin en büyük sömürüsüne ve hatta ırkçılığına maruz kalmışlardı. MÖ 4. yüzyıl başlarında Nikias adlı bir generalin Atina'daki gümüş madenlerinde çalıştırılmak üzere 1000 köleyi kiraladığını biliyoruz. Bu sadece bir köle sahibi ya da köle kiralayan bir taşerondu. Bu dönemde madenlerde çalışanların sayısı on binleri buluyordu. Devletin kontrolünde olan maden ocaklarını kiralayan madenciler taşeronlardan aldıkları veya kiraladıkları, çoğunluğu savaş ganimeti köleler ya da işledikleri suçlar nedeniyle maden ocaklarında çalışma cezasına çarptırılmış mahkumlardan oluşuyordu. MÖ 2. yüzyılda İspanya'daki Kartagena gümüş madenlerinde çalışan köle sayısının 40 bini bulduğunu biliyoruz.

Özellikle altın ve gümüş madenlerinin piyasa değeri ve bunlara yönelik talep hiç düşmüyordu. Xenophon, (Poroi, 4.4-6) bildiği bütün işler içinde gümüş madenciliğinin sürekli büyüyen ve çekiciliği hiç azalmayan bir uğraş olduğunu söylüyordu. Ona göre bakır ve demir gibi madenlerde durum aynı değildi, onlar piyasada arttıkça değişim değeri düşüyordu ama gümüş her koşulda değerini koruyan bir madendi. Çok net olmasa da en fazla bilgi Atina yakınlarındaki Laureion maden ocaklarından geliyordu. Zaman zaman köle isyanları da çıkan, devletin sahibi olduğu ve taşeronlarca işletilen bu maden ocağı sayesinde Atina ciddi bir altın ihracatı yaparak gelir elde ediyordu. Bir başka örnekte Plinius, Naturalis Historia'da (XXX.III.97) MÖ 3.yy sonlarında İspanya gümüş

madenlerinde günlük 300 kg gümüş üretildiğini söyler. Benzer şekilde Strabon da (III.2.10) İspanya'daki Nova Carthago yakınlarında bulunan gümüş madenlerinde 40 bin kişinin çalıştığını ve Roma devletinin günlük 25 bin drahmi gelir elde ettiğini yazar.

Roma'da da devlet kimi suçluları maden ocaklarında çalışmaya mahkûm (ad metallum) ediyordu ve bir çeşit zorunlu emek kategorisi oluşturuyordu. Bu tür köleler ölümüne çalıştırıldıkları için kısa sürede hayatlarını kaybediyorlardı. Ayrıca pek çok Hıristiyanın Güney Filistin'deki Phaeno'daki bakır madenlerinde çalışmaya mahkûm edildiğini, diğerlerinin de Mısır'daki Doğu Çölü'ne somaki mermeri çıkarmaya ya da Kilikya'daki madenlere gönderildiklerini biliyoruz. Bütün kültür ve coğrafyalarda en düşük statüdeki insanlar madenlerde çalıştırılıyordu. Konstantinus tarafından çıkarılan bir yasa suçluların ağır ceza olarak madenlere gönderilmesini ön görüyordu.

Madenlerde kölelerin çalışma koşullarının en detaylı tanımını yapan Strabon (XII.3.40) Sinop yakınlarındaki Sandarakurgion Dağı'nın (Kırmızı Zırnık Dağı) yapılan madencilikten dolayı içinin boşaldığını aktarır. "Maden vergi mültezimleri tarafından işletilmekteydi ve burada suçlarından ötürü pazarda satılan tutsakları madenci olarak kullanmaktaydılar, çünkü işin zahmetinden başka, madendeki havanın, cevherin berbat kokusundan ötürü burada çalışmanın hem öldürücü ve hem de dayanılmaz olduğunu söylerler; öyle ki, işçiler kısa sürede ölmeye mahkumdur. Bundan başka sayıları iki yüzden fazla olmayan işçiler devamlı olarak hastalık ve ölümle telef olduğundan, ocak yararlanılmaya elverişli olmamakta ve dolayısıyla çoğu zaman çalıştırılamamaktaydı."

Tüm bu verilerden de anlaşılabileceği gibi madencilik, ölüm işçisi olarak da tanımlanabilecek kölelerin emekleri üzerinde yükseliyordu. Bu emekçiler madenleri yer altından bulup çıkarmakla kalmıyor onların işlenebilmesi için eritilip ayrıştırılması ve işlenecek hale getirilmesinde de çalışıyorlardı.

Onların emeğiyle üretilenler toplumsal düzende en görünür, estetik ve güç göstergesine dönüşürken, maden işçilerinin emekleri zifiri karanlıkta kalıyor, ölümleri de görünmez oluyordu. Altın ve gümüşün parıltısı, ardındaki kanlı emeğin ışık girmeyen yeraltında kaybolup gitmesine neden oluyordu.

Çömlekçiler

Tarihsel süreç içinde insan yaşamına dahil olan nesnelerin bu akışta aktif bir rol oynadığını, tüm paydaşların ilişkiselliğini sağlamasının yanı sıra bedene, kültüre bir davranış örüntüsü oluşturduğunu görebiliyoruz. Çömleğin keşfi, ilk taş aletlerin yapılması ve ateşin aktif bir nesne olarak insanla ilişkilenmesinin ardından en önemli olaydır. Doğada çömlek rolü oynayacak kabak, ahşap ya da taş malzemeler öteden beri hep kullanımda olmuştu ancak kilin şekillendirilip pişirilmesiyle ortaya çıkan çömlek, insanın hem fiziksel evriminde, beslenmesinde hem de kültürel yaşamında belirleyici bir rol üstlenmişti. Diğerlerinin aksine doğrudan ateşin üzerine konulabilecek bir araç olduğundan insanın yeme davranışını dönüştürdüğü gibi özellikle Akdeniz coğrafyasındaki küreselleşmiş pişirme davranış şablonunu da belirleyerek kültürü dönüştürmüş, birbirine benzetmişti. Bir çeşit kimyasal işlem olarak da algılanabilecek pişirme, çömlek sayesinde bir yandan hamken yenilemez olanı yenilebilir, sindirilemez olanı sindirilebilir hale dönüştürürken bir yandan da insanlar ve kültürler arasındaki ilişkileri kolaylaştırmıştı.

Tarımsal kültürün etkisiyle Anadolu'da MÖ 8. binyılda ortaya çıkan çömlek yapımında, başlangıçta bir uzmanlık olmadığı için herkesin kendi ihtiyacını karşılamak zorunda olduğu bir üretim süreci vardı. Ancak ilerleyen yıllarda, değişimin yerleşimler, sınırlar hatta denizler ötesine taşmaya başlamasıyla ihtiyaca binaen üretim, yerini fazladan üretime bırakmış, zanaatkârları yaratan bir sistem ortaya çıkmıştı. Bu andan itibaren evin ihtiyacını karşılayacak küçük üretimler devam etmesine karşın özellikle de ticaretin bir geçim kaynağına

dönmesiyle daha endüstriyel boyutlarda üretimler ve üreticiler görülür olmuştu. Üretim teknolojisi de değişmiş, uzun silindirik hamurların üst üste yapıştırılarak perdahlanmasından oluşan çömlek el işçiliği yerini çarklar üzerinde dönen disklerde daha hızlı bir üretime bırakmıştı.

Zaman içerisinde kullanım değeri taşıyanlarla, burjuva sınıfının arzu nesnesine dönüşenlerin yanı sıra çömlekçilik sektörü önemli bir ambalaj ihtiyacını da karşılıyordu. Özellikle şarap ve zeytinyağı gibi takas değeri yüksek ürünlerin ticari hacminin büyümesi onların içine konulacağı bir ambalaj ihtiyacını da açığa çıkarmıştı ve seri üretimler çömlekçiliği bir sanayiye dönüştürmüştü. Dolayısıyla ciddi bir emek isteyen seri üretim bir sömürü düzenini beraberinde getirmişti.

Çömlek üretimindeki işleri ve çalışanları şöyle bir sıralayalım. Saptanmış kil yataklarından toprakların kazılarak çıkarılması ve taşınması işlemi büyük oranda özgür olmayan emekçiler tarafından gerçekleştiriliyordu. Kilin atölyedeki kil havuzlarına boşaltılması, suyla sürekli karıştırılarak büyük kil ve taş parçalarının dibe çökmesinin sağlanmasıyla kilin dinlendirilmesi işini yapanların yine aynı sınıfın mensupları olduğunu söylemeye gerek bile yok. Çömlekçi ve ustaları çark başında killeri şekillendirip çömleğe dönüştürüyorlardı. Gölgede kurutulan çömleklerin fırına dizilmesi, ateşin yakılması ve kontrolü büyük oranda yine özgür olmayan insanlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Elbette fırının yapımından yakımına kadar köle emeği söz konusuydu ancak bu noktada çok da görülmeyen bir başka emek ve ekolojik tahribatı dile getirmek istiyorum. Çömleklerin ideal pişme derecesi 900 derece civarıydı ve uzun süre bu ısıyı muhafaza etmek gerekiyordu. Bu işlem elbette çok ciddi miktarlarda odun gerektiriyordu. Sürekli hale gelen imalat, çevrenin ağaçsızlandırılmasının en önemli nedenlerinden biridir. Bunun için kölelerin kullanıldığına şüphe yoktur. Bir şekilde üretim faaliyetlerinin yoğunlaşması ve emek ihtiyacının artması özgür olmayan

emekçilerin ticaretine de yol açmış, köleliği adeta uygar toplumların bir zorunluluğu haline getirmişti.

Elinize aldığınız bir çömleğin ardında böyle bir emek sömürüsünün olduğunu düşünmek uygarca bir davranış değildir elbette. Benim de uzun yıllar kazılarına katıldığım Knidos çömlek atölyelerinde açığa çıkan dev fırınlar ve defolu ürünler ile bunların atıklarının oluşturduğu tepeler ardındaki iş gücünün büyüklüğüne işaret eder. Özellikle Helenistik Dönemde bu bölgedeki amphora üretiminin tüm Akdeniz'in ambalaj ihtiyacının büyük bir bölümünü oluşturduğu dikkate alınırsa harcanan devasa emek görünür hale gelir. Bu üretimler elbette dönemin devlet mekanizmaları tarafından da fark edilmiş ve hemen denetim altına alınarak vergilendirilmişti. Bu yüzden amphora kulplarından birisi üretici diğeri ise denetleyen memur tarafından mühürlenmeye başlamıştı. Bu işlem bize üretenin ve denetleyenin isimlerini kazandırsa da biraz önce aktardığım işler ve emekçiler dikkate alındığında yine bir görünmez kılmayla karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Üretici sanki tek başına üretmiş, tek başına çalışmış gibidir, diğerlerinin ismi de emekleri de görünmez olmuştur.

MÖ 7. ve 4. yüzyıllar arasında burjuva sınıfının göz zevkine hitap eden çömlek ürünlerinin ticari hareketlilikte ciddi bir payı vardı. Bu yüzden sadece ayrıcalıklı sınıfın ihtiyacını karşılayacak, estetik değeri yüksek çömlekler de üretiliyordu. Arzu nesnesine dönecek kadar süslü ve resimli olan bu çömleklerin üzerinde kimi zaman yapanların da imzaları bulunuyordu. Belli yerleşimler, üretim bölgeleri gibi belli atölyeler bu ticari faaliyette ürünlerini öne çıkarmayı başarıyorlar ve bunu imzalarıyla pekiştiriyorlardı. Ressam veya çömlekçinin imzaları yine tek bir insana işaret ederken ardındaki kolektif emeği karanlığa itiyordu. Ancak günün sonunda herhangi bir tasarımdan yoksun sadece icracı zanaatkâr oldukları için isimleri bilinir, görünür olan üreticiler de ayrıcalıklı sınıf tarafından küçümseniyordu. Örneğin Aristophanes eserinde,

Kittos ve Bakkhios adındaki çömlekçileri yaptıkları işlerden ötürü soytarılaştırıyordu. Çünkü Aristoteles'in de Metafizik'te söylediği gibi toplumsal algı, tasarlayanın üretenden daha değerli olduğu yönündedir. Benzer biçimde Ksenophon'un Oikonomikosu'nda Sokrates konuya daha da açıklık getirir: *"Güzel konuşuyorsun Kritoboulos, banausikai [baunos: ocak, auo: yakmak) adıyla bilinen el emeği gerektiren sanatlar haklı olarak pek de iyi bir üne sahip değildir ve kentliler onları küçük görür. Bu sanatlarda çalışanlar ve onların ustabaşıları atölyelerinde gölgede oturarak çalışırlar, hatta bazıları bütün günlerini ateşin başında geçirmeye mahkûm oldukları için bedenleri yıpranır. Dahası bu el emeği gerektiren sanatlar yüzünden insanlar arkadaşlarıyla ve kentle ilgilenmeye zaman bulamaz, arkadaş edinemez ve ülkelerini savunamaz. Bu yüzden özellikle savaştaki başarılarıyla sivrilen bazı kentler yurttaşlarına el sanatlarıyla uğraşmayı yasaklamıştı."*

Çömlekçilerle ilgili en ilginç verilerden biri de Keramos'tur. Dionysos ve Ariadne'nin çocukları olan Keramos, çömlekçiliğin mucidi kabul ediliyordu ve seramik/keramik ismi de ondan kaynaklanıyordu. Ayrıca çömlekçiler sanayisine verilen Kerameikos ismi de bu kahramandan geliyordu. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi bütün zanaatkârların tanrısal kuşaklara bağlanan bir piri de vardı. Çömlekçilik, varlığını ve üretimini Keramos'un yanı sıra *Perdiks*'e de borçluydu. Bütün zanaatkârların piri olan Daedalos'un yeğeni Perdiks, küçük yaştan itibaren onun çıraklığını yapmaya başlamış ve giderek ünlü bir usta olmuştu. Mahareti ve icatlarıyla kıskançlık yaratan Perdiks, fesatlanan amcası tarafından Atina Akropolisi'nin kayalıklarından aşağı atılmıştı. Örtbas etmek istediyse de amcası Daedalos açığa çıkan bu cinayetten yargılanmıştı. Yılanların dişlerinden esinlenerek testereyi icat eden Perdiks, çömlekçi çarkını da bularak çömlekçilerin piri haline gelmişti. Her şey inançla ilişkilendirilince elbette işlerin iyi gidip gitmediğinden sorumlu tutulan bir tanrısal figür de vardı. *Smaragos* adlı kötücül bir tanrısal varlık, fırında pişmekte olan çömlekleri *Asbetos*, *Sabaktes* ve *Omodamos*'la

patlatarak eğleniyor, onların patlamasından çıkan seslerle hep beraber kendilerinden geçiyordu. Bu yüzden çömlekçiler, pişirme öncesinde bu fırın cinine sunular veriyor, ürünlerinin iyi pişmesi için yakarıyorlardı.

Fırıncılar/Ekmekçiler

İçinde yaşadığımız aynı zamanda bir ekmek uygarlığıdır, bu yüzden yaşamak *ekmek kavgası* şeklinde tanımlanır. Yaklaşık 10 bin yıldır insanın sofrasında yer alan ekmek, tarımsal kültürün bir sonucudur ve bu kültürün yarattığı sınıflı toplum yapısının tüm özelliklerini barındırır. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de herkes aynı ekmeği yemiyor, yiyemiyordu. Hangi sınıfta dünyaya geldiğin hangi ekmeği yiyeceğini daha baştan belirliyordu. Zahmetli bir üretim sürecinin sonucunda ortaya çıkan ekmek, toplumsal ilişkilerin, kültürün ve sınıfın oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Ayrıcalıklı sınıfın azınlıkta olmasıyla paralel olarak buğday ekmeğinin ve zengin katkılı ekmeğin az üretildiğini söyleyebiliriz. Örneğin en fazla arpa ekmeğinin Mezopotamya'da yapılıyor olması sürpriz değildi. Sadece Mezopotamya'da üç yüzün üzerinde ekmek çeşidinin kayıtlara geçmiş olması sınıfsal farklılıklarla da ilişkiliydi.

Mezopotamya'da hemen her evin kendi ekmek ihtiyacını büyük oranda karşılayan bir üretim yaptığını kabul etmekle birlikte ticaretin, seyahatin, uzmanlık nedeniyle evden uzak çalışmanın ev dışında bir ekmek ihtiyacını da doğurduğunu söylemeliyiz. Bu yüzden de kısa süre içinde ekmek, kişisel bir mesele olmaktan çıkıp kamusal bir probleme dönüşmüş ve devlet mekanizması ekmek üretimine el atmıştı. *Dumuzigamil* adı verilen bir görevlinin sorumluluğunda ekmek üretimi denetlenmeye başlamıştı. Devletin sürekli ekmek yardımı yaptığı yoksul nüfus, yabancılar, ritüel ve bayramlarda gerçekleştirilen şölenlerdeki ekmek ihtiyacı ve en önemlisi de toplum sağlığı bu denetlemenin nedenlerini oluşturuyordu. Benzer biçimde saray mutfaklarında çalışan görevli listelerinde *rab*

nuhatimmi (fırıncı şefi) isimli görevliler aristokrasinin ekmek ihtiyacını karşılıyordu. Bu tür görevlilerin ne kadar kritik bir pozisyonda olduğunu gösteren veriler de bulunmaktadır. Bunlardan birinde Mısır sarayında görevli fırıncı ekmeğin içinden çıkan ve firavunun dişini kıran bir taş nedeniyle ölüm cezasına çarptırılmıştı. Bu hizmet edenin hizmet bekleyen iktidar karşısındaki konumunu gösteren bir örnektir. Hiç çalışmadan yaşayanın, yaşamını çalışarak geçirenin üzerinde radikal bir tasarruf sahibi olması sınıflı toplumun feodaliteyle ne boyutlara gelebileceğinin örneğidir.

Ekmek üretimi bir dizi yoğun emek gerektiren bir iştir. Tarlanın hazırlanması, otlardan arındırılması, çapalanması, ekmek yapılacak tahılın ekilmesi, mahsulün korunması, hasat edilmesi, tahılın sapından, çöpünden, kabuklarından ayrılması, öğütülerek un haline ve sulandırılarak hamur haline getirilmesi, mayalanması, fırının ve odunların hazırlanması, pişirilmesi ve daha akla gelmedik bir sürü iş. Her biri ayrı emek gücü talep eden bu işler, tahılın ekmek olup sofraya gelene kadar ne denli uzun bir süreçten geçtiğini gösterir ve ne büyük bir rastlantıdır ki bu emek sahiplerinin emeklerini görünür kılan istisnalar dışında elimizde hiç veri yoktur. Bu istisnalardan biri Hitit yazılı kültüründen gelir. Un öğüten değirmenlerde çalışan kör insanlardan söz eden belge şaşırtıcıdır. Körlerin özellikle mi değirmende çalıştırıldıklarını bilmiyoruz ama genellikle erken dönemlerde un öğütme işinde kadın emeğinin kullanıldığını söylemek mümkün.

Hitit kültüründe ekmek pişirmenin toplum sağlığı açısından öneminin vurgulandığı yazılı belgeler ele geçmiştir. Boğazköy'de bulunan bir tablete göre ekmek hazırlama ve pişirme işlerinde çalışan personel öncelikle hijyene dikkat etmeliydi. Kişisel temizliklerine özen göstermeleri de yeterli değildi, ekmeklerin hazırlandığı ortamlar da temizlenip arındırılmalı, köpek ve domuz gibi hayvanların içeri girmelerine engel olunmalıydı. Ayrıca cinsel ilişkiye giren bir fırıncının yıkanıp tapınağa giderek arınması istenmekteydi aksi

takdirde fırına yaklaşması hoş karşılanmıyordu. Bu belgeler ekmeğin kutsiyetini ve belirli hijyen kuralları çerçevesinde üretilmesi gerektiğini gösteriyordu.

İlginç bir biçimde Hitit Kralı II. Murşili'nin tanrılara sitem ettiği bir metinde ekmek için çalışan emekçilerden ve onların sağlığından söz edilmiş. *"Hatti ülkesindeki herkes ölüyor, şimdi size kim ekmek ve sıvı sunacak. Tanrıların tarlalarında çalışan çiftçiler ölüyor, artık kim tanrıların topraklarını ekip hasadı yapacak. Tanrılara sunulacak ekmekleri hazırlayan değirmenci kadınlar ölüyor, artık onlar sunu ekmekleri yapamayacaklar. Sunulacak koyun ve sığırların seçildiği ağıllardaki koyun ve sığır çobanları ölüyor ve bu ağıllar boş kalıyor. Bu nedenle tanrılar için yapılan ekmek, sıvı ve hayvan sunumları durdu. Ve siz, tanrılar, geliyorsunuz ve bu konuda bizi (ölümlüleri) suçlu buluyorsunuz!"* (Çilingir Cesur 2020: 105). Elbette Murşili'nin kaygısı bu insanların sağlığı değildi, onlar olmazsa ekmeği kim üretecek tüm derdi buydu, O ekmeği düşünüyordu.

Homeros, metinlerinde ekmeğin yiyen üzerinde saldırgan ve savaşçı bir etki yaptığından söz ederek cinsiyetçi bir davranışa işaret eder. *"Ekmekle şarap verir insana saldırma gücü..."* (İlyada IX.777). Bu söz adeta tarımsal kültürün savaşın en önemli çıkış noktası olduğunu gösterir. Savaşla tarım kültürü arasındaki nedensel bağa işaret eder.

Antikçağın Ege ve Akdeniz dünyasındaki ekmekler öncesinde olduğu gibi sınıfsal göstergeler olmaya devam etmişlerdi. İstiridye ekmeğinden, bal, badem, zeytin ve baharat katkılı buğday ekmeğine, maza adı verilen arpa ekmeğine, mayasız ekmeklere ve askerler için üretilen *panis militaris*'e kadar her sınıfa yönelik ayrı bir üretim endüstrisi kurulmuştu. Kalabalık nüfus barındıran Roma gibi kentlerde ekmekçilik büyük ve emek sömürüsünün yoğun olduğu bir sektör haline dönüşmüştü. Örneğin Roma'da MÖ 1. yüzyılda yaklaşık 150 fırın olduğunu biliyoruz. Ancak aynı dönemde Sezar'ın 150 bin kişiye bedava ekmek dağıttığını da hatırlamalıyız ki ihtiyacın boyutu daha da netleşsin. Elbette bu denli büyük bir

sektörde burjuva sınıfının kaçınılmaz biçimde var olacağını kabul etmeliyiz. Ekmek işinde çok zengin olan Marcus Vergilius Eurysakes'in anıtsal mezarı bu konuda önemli bir arkeolojik veridir. Görkemli mezarını çevreleyen süsleme alanlarında çok sayıda köle betimlenirken daha üst pozisyonlarda görevli olduğu anlaşılan insanlar da bu anıtta görünür kılınmıştı. Bütün köleler ve diğer çalışanlar elbirliği ile Eurysakes'in zenginliği için çalışmışlardı. Bir kişi zengin olabilsin diye onlarcası tüm zamanını hatta ömrünü adamıştı.

Ekmek üretiminin endüstriyelleşmesi, Roma Devleti'nin meseleyi yasal düzleme taşımasına neden olmuştu. Fırıncılar, *katabolensis* adındaki bir meslek örgütüne üye olmak ve isimlerini, denetim yapan devlet görevlilerine yazdırmak zorundaydı. Hem vergilendirmek hem de denetlemek için devlet ekmek üretimini ele alıyordu. Ekmek pişirme işinde çalışanlar için *pistore* ve *klibanarii* adlı iki meslek örgütü bulunuyordu. MÖ 168 yılında kurulan *Collegium Pistorum* (Ekmek Yapanlar Derneği) ekmekçilerin haklarını gündeme getirmek ve savunmak için bir zemin hazırlıyordu. Roma yasaları herkesin ekmek üretmesine izin vermiyordu. Ancak buradaki 'herkes'in çalışanları değil patronları içerdiği unutulmamalıdır. Ekmek üretimiyle ilgilenecek fırıncıların her şeyden önce Roma yurttaşı olmaları bir zorunluluktu ve başka bir ticari faaliyetle de ilgilenmeleri yasaklanmıştı. Bunların fırın ve işletme sahipleri için geçerli olduğunu, asıl ekmek çıkaranların, başından sonuna bu işe emek verenlerin durumlarını belirten herhangi bir belge olmadığını da hatırlamakta fayda var. Her fırının Roma yurttaşı olan bir patronu varken, tahılın taşınmasından un ve hamur yapılıp fırında pişirilmesine kadar onlarca çalışan olduğunu hatırlamalıyız. Bu açıdan baktığımızda Roma'daki 150 fırında binlerce özgür olmayan emekçinin çalıştığını, bir milyona varan nüfusun karnının doymasında ve Sezar gibi diktatörlerin iktidarlarını tesis etmelerinde büyük bir misyon üstlendiğini kabul etmeliyiz.

Roma'da her şeyin kontrol edicisi ve üstlenicisi bir tanrısı olduğu gibi ekmek ve fırıncıların da bir tanrıçası vardı. *Fornax* adındaki tanrıça, ocakla, ekmekle ve pişme derecesiyle ilişkiliydi, fırından ekmeklerin dengeli pişerek çıkmasını sağlıyordu. Tüm toplumu ilgilendiren ekmeği kontrol eden bu tanrıça için de takvimlerinde bir bayram, kutlama ayırmışlardı. *Fornacalia* kutlamaları 17 Şubat tarihinde gerçekleşiyordu (ki uygun görüldüğünde başka tarihlere de kaydırılabilmekteydi) ve ekmek fırınının kişileştirilmiş hali olan *Fornax*'a adanmıştı. Kral Numa Pompilius tarafından Fornax adına tesis edilen kutlamaları organize eden Curio Maximus adıyla anılan rahipler topluluğu her yıl hazırladıkları yazıtlarla törenlerin forumun neresinde ve ne zaman yapılacağını ilan ediyor ve kutlamaları buna uygun olarak düzenliyorlardı. Romalılar bugünü aynı zamanda doğanın uyanmaya başladığı gün olarak da kabul ediyor, baharın başlangıcı olarak saygı duyuyorlardı. Ovidius, bu kutlamanın hikâyesini şöyle açıklıyor:

"Yoktu en eski dünyanın bilgili çiftçileri,
yoruyordu şiddetli savaşlar çevik erleri.
Şan kılıçtaydı kıvrık sabandan çok,
savsaklanan tarla az ürün veriyordu efendisine,
yine de eskiler kaplıca buğdayı ekip biçiyorlardı,
kaplıca buğdayı hasat edildikten sonra
ilk ürünlerini Ceres'e vermeye başladılar.
Deneyimle öğrenip, kavrulması için ateşe verdiler
ve kendi hataları yüzünden pek çok hasar gördüler.
Çünkü bir keresinde süpürdüler
kara külleri kaplıca buğdayı yerine,
başka sefer yaktı kavurdu kulübelerini alevler;
Fornax tanrıça kılındı: Fornax ile mutlu çiftçiler
yakarırlar, tanrıça ürünlerini
doğru uygulanan ateşle kıvama getirsin diye.
Şimdi Curio Maximus yasal sözlerle Tanrıça Fornax'ın
festivalini ilan eder, ama törenleri
hep aynı zamanda yapmaz
ve etrafta pek çok levhanın asılı olduğu Forum'da

her kabile kendi sembolüyle belirtilir
ve halkın ahmak kısmı bilmez
hangisinin kendi kabilesi olduğunu
ama son gün yapar törenin tekrarını." (Fasti, II. 515-535)

Roma Devleti'nin tüm nüfusunun karnını doyuran ekmek için kutladığı bu bayram dahi binlerce çalışanı, emekçiyi görmezden geliyordu. Çalışan, emek veren, tüm toplumun karnını doyuranlarla, bunu bir bayram haline getirip kutlayanlar her zaman olduğu gibi sınıfsal düzene uygun olarak farklıydılar. Bu sınıflı düzen içinde kimi zaman ekmek fırınına patron olmak bile aristokrasiden sayılmak için yeterli değildi. Örneğin Augustus'un tahta çıkmasına, Roma'nın imparatoru olmasına karşı çıkanların getirdiği en büyük eleştiri onun ekmek üreten bir aileden geliyor olmasıydı. Öte yandan toplumun en temel ihtiyacını karşılayan bir sektör olarak ekmekçiliğin güçlü olduğunu da kabul etmek lazım. Örneğin 2. yüzyılda ortamın biraz da karışık olduğu bir dönemde yeterince ekmek çıkarmayı reddettikleri için dönemin eyalet valisi Ephesos'a müdahale etmişti.

Dericiler, Tabaklamacılar, Ayakkabıcılar

Hayvanların derisi insanın en eski elbise hammaddesidir. Ancak hayvanın sırtından alınan derinin gündelik yaşamda bir ihtiyacı karşılayacak bir hammmaddeye dönüşmesi için pek çok işlemden geçmesi gerekiyordu. En azından birkaç yüz bin yıldır insanın bu seçeneği kullandığı ve bazı hayvanları sadece derisi için öldürdüğü de söylenebilir. Bunun en çarpıcı örneği Ukrayna steplerinde bulunan yaklaşık 30 bin yıl öncesine tarihlenen dev bizon kemiklerinden yapılmış kulübelerdi. Bunların üzerlerinin bizon derisiyle kaplandığını düşünmek yanlış olmaz. Giyinmek, insan yaşamının bir parçası haline gelmeye başladıktan ve özellikle de sınıflı toplum yapısının ortaya çıkmasından itibaren farklı amaçlarla kullanılan deri ihtiyacını karşılamak için bu işin uzmanları ortaya çıkmıştı. Antikçağda derileri tabaklayanlar (Eski Yunanca

byrseis, Latince *cariarii*) ile onları işleyenlerin (*skytheis, skytotomai, sutores*) genellikle ayrı insanlar olduklarını gösteren yazılı veriler bulunur. Deri pek çok eşyada yüksek talep gören bir hammaddeydi, başta ayakkabı yapımı olmak üzere, zırh, koşum takımları, eyer, kemer gibi pek çok malzemenin yapımında deriye ihtiyaç duyuluyordu.

Hayvanın öldürülüp derisinin yüzülmesinden itibaren bir dizi işlem ham ve tüylü olan, kullanılmaz durumdaki derinin işlenir hale getirilmesini sağlıyordu ki buna tabaklama denir. Nüfusun artması, teknoloji ve hayvancılık endüstrisinde yaşanan gelişmeler giderek daha fazla derinin işlenmesine ve daha fazla hayvanın öldürülmesine yol açıyordu. Derinin işlenebilmesi için meşe palamudundan gübreye, idrara ve şapa kadar pek çok malzeme kullanılıyordu. Yüzülen deri öncelikle tuza bastırılıyor ve çürümeyecek, kokmayacak hale getiriliyordu. Sonrasında kılların kazınması için idrar çukurlarında bekletiliyor ardından yüzeyi gübreyle sürtülerek tüylerin dökülmesi sağlanıyordu. Tüm bu işlemlerden sonra deri meşe palamudu, şap gibi bitkisel maddelerle pürüzsüz hale getiriliyordu. Oldukça zahmetli ve kokulu bir süreç olduğu için tabaklamacıları yerleşim dışında tutacak bir şehir planlaması yapılıyordu. Bir ayakkabı ya da kemer olacak derinin işlenmesine kadar olan süreç içinde yine pek çok görünmeyen insanın emeği vardı. Bugün de olduğu gibi sınıflı toplumlarda bu denli aşağı işleri ayrıcalıklı bir azınlığın yapması beklenemezdi çünkü bu pis işleri yapmak için pek çok özgür olmayan emek sahibi vardı ve filozofların kurguladıkları ideal kentlerde de bu tür insanlara duyulan ihtiyaç açıkça belirtiliyordu. Burjuva sınıfı tarafından pis işleri yapsınlar diye yoksulluk icat edilmişti.

Antikçağda insan idrarının ve hayvan dışkısının deri tabaklamada en çok kullanılan maddeler olduğu biliniyor. Örneğin Roma'da umumi tuvaletlerin dışında kentin çeşitli noktalarına *dolia curta* adı verilen ve genellikle pişmiş topraktan yapılmış pisuar amaçlı kullanılan çömlekler konurdu. Burada

biriken idrarlar deri tabaklamada ve yün yıkamada kullanıyordu. İmparator Vespasianus tahta oturduktan sonra dolia curtalardan ve tuvaletlerden vergi almaya başlayınca bu idrar çömleklerine halk ironik biçimde *vespesiani* demeye başlamıştı. İmparator, kendisinin paraya olan düşkünlüğünü ve idrara koyduğu vergiyi eleştiren oğlu Titus'a para uzatmış ve koklamasını söylemişti. Oğlundan paranın kokmadığı yanıtını alınca da *"Pecunia non olet."* yani para kokmaz demişti. Çünkü iktidar için para geldiği yerden bağımsızdır, önemli olan gücün devamlılığını sağlamak adına gelmeyi sürdürmesidir.

Ayakkabıcılar Derneği (*skytotomai*)

Antikçağ dünyasında ayakkabı çok fazla modele ve stile sahipti. Bir zarafet unsuru sayılan ayağın eşlikçisi olarak kabul edildiği için önemli kıyafet unsurlarından biridir (pedila). Modern dünyayla kıyaslandığında antikçağ gündelik yaşamının önemli bir bölümü ayakkabısız geçiyordu. Örneğin evdeyken ayakkabı giyilmesi çok sık rastlanan bir davranış değildi. Dışarıdayken ayakkabısız gezenlerin sayısı da azımsanmayacak kadar çoktu. Özellikle şehir dışında arazilerde çalışanlar, atletler ve sporcuların yalınayaklığı yadırganmıyordu. Yalınayak yaşamını sürdürenler içinde en ünlüsü Sokrates'ti, antikçağın yazılı dünyası bu düşünürün en yakın arkadaşlarından biri olan Simon'un ayakkabıcı olmasına karşın onun ayakkabı giymediğine vurgu yapar.

Ayakkabı giymek gerektiğinde ise çeşit çoktu, *sandalia* ve *blautai* adı verilen basit ayakkabılar en fazla tercih edilenlerdi. *Sandolon* tabanı tahtadan üzeri deriden yapılan sandalet tipi ayakkabılara verilen isimdi. Burnu açık ayakkabılar (*proschismata*), kapalı olanlar (*skepasmata*), gelinler için uygun görülen *nymphides* (gelin ayakkabısı) ve *hypodemata* adındaki botlar gibi çok sayıda ayakkabı çeşidi bulunuyordu. Model çeşitliliği kadar renk çeşitliliği de vardı. Sarı, kırmızı, yeşil ve beyaz en sık görülen renklerdi ki ayakkabılar genellikle desenler ve metal aksesuarlarla da süslenirlerdi. Aristophanes

gibi komedi yazarları ayakkabıcıları yazdıkları komik oyunlarda abartmış ve onları aşağılık unsurlar olarak politikacıları hicvetmekte kullanmışlardı.

Antikçağ'dan itibaren hemen her meslek kendi içinde haklarını ve çalışanlarını koruyabilmek için örgütlenmiştir. Ayakkabıcılar da bunlar arasındadır. *Skytotomai* adı altında birleşen ayakkabıcıların Anadolu'da da örgütlü olduklarını gösteren çok sayıda yazıt ele geçmiştir.

Hancılar

Bilim dünyasında uygarlık tarihi üretim süreciyle başlatılmaktadır. Hayvanların evcilleştirilmesi ve yerleşimlerin kurulması da bu serüvenin önemli dayanakları olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık 12-10 bin yıl önce gerçekleşen bu değişimlere 6 bin yıl önce kentleşme ve ticaret de eklenmişti. Tekerlekler ve basit teknelerin yapımı hem karadan hem de denizden uzak bölgelere yolculukların gerçekleşmesine vesile olmuştu. Bu ticari iletişim ağında hareket eden tüccarların kimi ihtiyaçları, yollarda ve kentlerde hanların ve dolayısıyla yeni bir hizmet sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu emek özellikle kısa sürede metropol olma özelliği kazanan kentlerde yoğunlaşmıştı.

İnsanın modern anlamdaki yolculuklarının MÖ 3. binyılda mümkün hale gelebildiğine dair arkeolojik veriler var. Mısır ve Mezopotamya coğrafyasında suyun taşıma gücünden yararlanan insanlar, basit sallar veya tekneler yardımıyla, o günler için uzun sayılabilecek yolculuklar yapabiliyordu. Suyun akış yönünde rahat yapılan yolculuklar, ters yönde pek de mümkün olamıyordu. Bu nedenle tekne veya sal, ancak hayvanlar yardımıyla geri getirilebiliyordu. Bu uygulama hayvan bedeni sömürüsünün de seyahat alanına taşınması anlamına geliyordu. Yük taşımada kullanılmalarının yanı sıra uzun yolculuklara çıkan arabaların çekilmesi işi de onların sırtına yüklenmişti. Kara yolculuklarının yapılmasını sağlayacak keşifleri gerçekleştirenler yine Mezopotamyalılar

olmuştu. Sümerler, dört yekpare teker üzerine oturan kutu biçimindeki arabaları yapmışlardı. Eşek veya öküzlerin çektiği bu arabalara ilişkin en erken arkeolojik veriler MÖ 3. binyıla kadar uzanır.

Hayvanlar tarafından çekilen ve tekerlekler üzerinde hareket eden araçların ortaya çıkması beraberinde emek sömürüsünü de artırarak getiriyordu. Eşek, at, katır gibi hayvanların emekleri de uygarlığın bu yeni düzenine dahil edilmişti. İlk yollar MÖ 3. binyıldan itibaren Mısır ve Mezopotamya'da yapılmıştı.

Yolların ve üzerinde kurulan konaklama tesislerinin varlığını Şulgi adındaki bir yöneticinin şu sözlerinden görebiliriz.

"Patikaları genişletip yolları düzelttim
Yolculuğu güvenli hale getirip, 'büyük evler' inşa ettim.
Yol boyu bahçeler yaptım, dinlenme yerleri kurdum;
İçlerine dostane insanlar yerleştirdim,
(Ki) aşağıdan ve yukarıdan gelenler
Onun loşluğunda serinlesin,
Gece yolculuğu yapan gezginler,
İyi kurulmuş bir şehirde olduğu gibi barınabilsin"

(Casson, 2008: s.28).

Devlet konuk evi olarak kabul edilebilecek bu yolcu durakları, MÖ 3. bin yılın başlarından itibaren Mezopotamya'da bulunuyordu. Yolcular konaklamak için şehirlerdeki hanlardan ve yol üzerindeki bu devlet konuk evlerinden yararlanıyorlardı. Han sahiplerinin çoğu kadındı. Yolcular için bu hanlarda hangi hizmetlerin olduğuna dair net bir veri yoksa da tahmin etmek güç değildi. Yemek, yatak, içki ve beden bu hanların ayrılmaz hizmetleri arasında olmalıydı. Yolculuk yapanların büyük oranda erkek olduğu göz önüne alınırsa bu hanlardaki personelin durumlarını tahmin etmek güç olmayacaktır. Yasal pozisyonlarını ve çalışma şartlarını net olarak bilmiyoruz ancak farklı kültürlerden gelen tüccarlar, macera-perest erkek yolcular ve yabancılar için hizmet vermek sanırım

emek ve beden şiddetinin en yüksek kademelerinden biriydi. Tüm gün ihtiyaç duyulan suyu taşımak, temizlik, günün hemen her saatinde yemek hazır etmek, seyyahların hayvanları için yem ve su tedarik etmek ve uzaklardan gelen erkeklerin memnuniyetini sağlamak ciddi bir emek istismarının varlığını göstermek için yeterlidir. Dolayısıyla bu hanlarda hırgür de eksik olmuyordu. Özellikle içeceklere ilave edilen suyun oranının yüksek olması sıkça şikâyet konusu ediliyordu. Bu köklü sorun en eski yazılı yasa olarak bilinen Hammurabi kanunlarına dahi yansımıştı. Bu yasaya göre, birayı sulandırmanın cezası ölümdü.

Akdeniz dünyasında metropol haline gelen ve yoğun nüfus barındıran kentlerde çok sayıda konaklama, yeme-içme ve eğlenme hizmeti veren mekanlar vardı. Dışarıdan gelenlerin sayısı arttıkça onlara hizmet veren mekanlar ve emekçilerin de sayısı artıyordu. Örneğin MÖ 5.yy'da denizaşırı tüccar ve yolcuların sıklıkla uğradıkları Ege kıyılarındaki kentlerde pandokeion (tüm gelenleri kabul eden yer) adı verilen hanlara rastlanıyor. Bu hanlar o denli alışıldık mekanlardı ki Aristophanes'in Kurbağalar komedisinde bile yerini almıştı. Buna göre tiyatro ve komedi sanatının tanrısı Dionysos, kendisini anmak üzere yapılan kutlamalarda doğru dürüst bir tragedya yazarının kalmadığından yakınır. En son tragedya üstadı Euripides de ölmüştür. Bu nedenle Dionysos, Euripides'i Ölüler Ülkesi'nden kurtarıp dünyaya döndürmek üzere, Yeraltı Dünyası'na inmeye karar verir. Yanında hizmetçisi Ksantias olduğu halde, daha önce bu deneyimi yaşamış olan Herakles'ten de yardım alarak yola düşerler ve bir hana gelirler. Onları gören hancı hemen içeri davet eder:

"Hanımım, haber verdiklerinde hemen işe koyuldu.
Kocaman ekmekler pişirdi, iki ya da üç kâse mercimek çorbası yaptı.
Koca bir danayı kestirip etlerini hazırladı,
Kurabiye ve ballı kek de pişirdi...

Yok hayır bırakmam sizi. Hanımım içeride kuş etlerini haşlıyor, şekerlemeler yapıyor. Ayrıca en zengin şaraplarını da hazırlıyor.

İçeride hazır çok tatlı flütçü bir kız var, ayrıca iki ya da üç tane dansçı kız da getirdik..." (Kurbağalar, s.48-49).

Feodal erkek egemen dünyaya hizmet veren bu hanlar Aristophanes'in nüktesine bu diyalogla girmişti. Burada söz konusu olan han bir aile işletmesiydi. Hancı ve karısı kapılarını çalan Dionysos'a karşı hizmette kusur etmek istemiyordu ve o günlerin toplumsal algı ve normlarına uygun bütün düzenlemeyi yapmışlardı. Yemekler, tatlılar, şaraplar ve flütçü ve dansöz kızlar. Muhtemelen hiçbir erkeğin hayır diyemeyeceği hizmeti içeriyordu bu yüzden hancı kapısına kadar gelen tanrıyı kaçırmak istemiyor ona en üst düzey menüyü sunuyordu. Yaygın olarak hizmet veren hanlar ortada bir avlu ve etrafını çevreleyen odalardan oluşurdu. Misafirlerin kaldığı bu odalardaki tek eşya genellikle bir ot minderden ibaretti. Yolcu battaniye olarak *khlamys* adındaki kendi pelerinini kullanırdı. Hava çok soğuk olursa ve hancıyı ikna edecek kadar kabiliyeti olanlar belki bir kömür mangalı elde edebilirdi. Odalarda tuvalet bulunmazdı; bu konuda ya lazımlık olarak kullanılan bir çömlek bulundurulur ya da dışarı çıkılması tavsiye edilirdi. Dolayısıyla bu lazımlıkların sabah boşaltılıp temizlenmesi de handaki görevlilerin işleri arasındaydı. Muhtemelen bu işler için hemen her handa çok sayıda köle de vardı.

Özellikle Roma'da büyük küçük her kasabada eğlence peşindeki ziyaretçiler için *kapeleia* ya da *potisteria*, yani içki dükkânları vardı. Bunlarda genellikle yemek ve içkinin yanı sıra kumar oynama olanağı ve erkek eğlencesi için dansçı kızlar bulundurulurdu ve beden sömürüsüne maruz kalan bu kızların hepsinin köle ya da yabancı kadınlardan oluştuğuna şüphe yoktur.

Roma'da beden ve emek sömürüsüne ve cinsel istismara maruz bırakılan insanların kullanıldığı pek çok çeşitte han

bulunmaktaydı: *Mansiones*, kraliyet mensuplarını ağırlayan hanlardı. Bu hanlarda mutlaka mutfak ve yemek odası bulunurdu. Burada çalıştırılan insanlar da hizmet ettikleri sınıfa uygun seçiliyordu. *Tationes*, yol denetleme noktaları, ya da küçük garnizonlar gibi algılanan hanlardı. Bu hanlarda asayişi sağlayacak yol polisleri de bulunurdu. *Mutationes*, yolcuların erzak, at ve değişik ihtiyaçlarını değiş-tokuş yapabilecekleri veya satın alabilecekleri konaklama imkânı sunan mütevazı hanlardı. Bunların hepsi yol üstü hanlarıydı. Kentler ve kasabalar içinde de benzer hizmeti veren yapılar bulunmaktaydı. *Stabulum*, şehir hanları. Mutlaka bir mutfağa ve yemek odalarına sahiptirler ve sadece hanlarda kalanlara hizmet vermezlerdi. Kentin sakinleri de yemek ve eğlenmek için bu hanları tercih edebilirlerdi. Bu nedenle de dışarıdan gelecek müşteriler için doğrudan sokağa açılan bir kapıları mutlaka olurdu.

Roma sınırları içinde dışarıda yemek yemek isteyen bir gezgin Yunanca konuşulan bir şehirde *kapeleion* ya da *potisterion*, Latince konuşulan bir şehirde *popina* ya da *taberna* adı verilen restoranlardan birine giderdi. Kaldığı hanın ya da civardakilerin dışında bir seçenek arıyorsa, şehirde çok sayıda alternatif bulunurdu: Şehir kapılarının yanında, hamamların civarında, tiyatro, gladyatör kışlaları, forum ve diğerlerinin yakınlarında bu mekânlara rastlanırdı. Örneğin, Pompeii'de bulunan ana cadde yirmiye yakın ve farklı hizmet sunan restorana sahip olmakla ünlüydü. Gezginin acelesi varsa, çabucak bir şeyler atıştırmak istiyor ama sokak satıcılarının sunduklarıyla yetinmiyorsa, snack barların en basit ve antik biçimi olan tabernaların birinde yemek yiyebilirdi. Bunların caddeye açılan mermer yüzeyli tezgâhları vardı. Pompeii'deki dükkânlarda mermer tezgâha gömülü olarak aralıklarla yerleştirilmiş ağzı açık kil şarap testileri yer alırdı. Tezgâhın sonuna yakın bir yerde ise sıcak su çaydanlığının kaynadığı, küçük bir kömür fırını vardı. Tezgâhın sona erdiği yerin karşısında, duvarda yine mermer yüzeyli bir dizi alçak raf bulunurdu; bunlar minyatür merdivenler gibi yükselir, üzerlerinde

bardak, tabak vs yer alırdı. Burada tezgâhta bulunan testiler boşaldıkça doldurmaya yarayan büyük şarap sürahileri, çanak çömleği yıkamak için bir leğen ve ailenin yattığı küçük asma kata giden dar merdivenler vardı. Müşteri sokakta durur, ısmarladığı şeyler önündeki tezgâhta kendisine sunulurdu: Kepçeyle testilerden konan şarap, ekmek, bir parça sosis ve benzerleri. Gezgin dolaşmaktan yorulup oturmak isterse ya da yiyeceğin yanı sıra eğlence de arıyorsa *popina*ya giderdi. Bunların da tezgâhları ve basamaklı rafları vardı ancak, sokaktan görünüşü snack barlardan biraz farklıydı; yanlarda en az iki küçük oda, yemek pişirmek için kömür fırını, masa ve sandalyeleri olan bir yemek odası bulunurdu. Daha büyük popinalarda birden fazla yemek odası, yemek yemenin yanı sıra hoşça vakit geçirmek için birkaç özel oda ve tuvalet vardı. Bazı popinaların açık havada yemek yeme imkânı sunan avluları vardı, bu da biraz daha fazla yer sağlardı. Antik dönemde yaşayanlar yemek yerken oturmak yerine uzanmayı tercih ederdi; şehirlerde yemek odalarında, masaların üç tarafında kanepe yerine sandalye bulunan az sayıda daha kaliteli popina vardı. Oturarak yemek yemek, fakirler ya da acelesi olanlar içindi. Bu yerlerin hepsinde içki en az yemek kadar önemliydi; tümü hem kafe hem de bar işlevi görüyordu. Muhtemelen dükkânlarda ucuz, yerel şaraplar satılıyordu, ama en mütevazı dükkânda bile daha kalitelisini arayan müşterileri memnun edecek şarap bulunurdu.

Yukarıdaki paragraftaki her bir eylemin ardında onlarca insan emeğinin gizlendiğini fark etmeliyiz. Metnin anlattığından hareketle anlatmadıklarını da gözler önüne sermek mümkündür. Tüm bu hanların mimarisinin yapımında emek vermiş özgür olmayan, adı zikredilmeye değer bulunmayan, emeği görmezden gelinen binlerce kişinin olduğuna kuşku yok. Öte yandan yemekleri hazırlayıp pişiren, boşalan kadehleri dolduran, şarabın yazın soğuk olması için dağlardan kar getiren, kışın sıcak olması için odun taşıyıp ateş yakan, her bir şarabın yapımında bağlardan üzüm toplamaktan ezilmesine

her bir aşamada onlarca, yüzlerce emekçi bu cümlelerde gizlenmiştir. Çünkü böylesi bir yapıda yoksulluğun, esaret altındakinin, özgür olmayanın, mülkiyet sahibi olma hakkı bulunmayanın görünmeye de hakkı yoktu. Onlar görünmez kılınarak ataerkil düzen içinde eril cinsiyetin hizmetine koşulmuştu. Şehir merkezlerindeki bazı hanların müdavimleri düşünülünce, bu görünmez insanların çilesini hayal etmek güçleşiyor. Örneğin Popinaların müdavimleri toplum tarafından *infames* (aşırılığa kaçanlar, ayak takımı) olarak adlandırılırdı. Bunlar genelev sahipleri, aktörler, gladyatörler, simsarlar, kumarbazlar, hırsızlar gibi "meslek sahipleriydi". Ötekiler arasında sayılabilecek ve toplum tarafından (ayak takımı) olarak nitelendirilen bu sınıfa "hizmet" vermek, özellikle de çalışanların daha ziyade kadın olduğu bu mekanlarda bir hayli zor olmalıydı. Burada içki esastı ve sarhoş olana kadar içki içmek bu mekânların özelliğiydi.

Antikçağ insanı şarabı sek içmezdi belli oranda suyla karılması gerekirdi. Bu yüzden popinaların standart özelliği, tezgâh üstünde kaynayan çaydanlıktı; müşteriler kışın genellikle sıcak su katılmış şarap ısmarlardı. Öte yandan soğuk içecekler yalnızca, sürahileri iple içine uzatarak soğutacak kuyusu olan taberna ve popinalarda, ya da serin sularına testi konabilecek bir ırmak yakınında bulunan taşra hanlarında vardı. Kalburüstü kişilerin ziyaretlerinde şarap bazen karla soğutulurdu, ancak bu sıradan han ve restoranlar için pahalı bir hizmetti. Barmenler su ve şarap karışımı dışında, daha karmaşık olan içkiler de sunardı.

İçki içilen mekanlardaki ve kullanılan ekipmanlardaki grafitiler müşterilerin "hizmeti" sunan hancı ve personeli hakkındaki düşüncelerini açığa vurmaktadır. Hancı müşteriye, onları gaza getirecek ve daha çok içmelerini sağlayacak biçimde üzerinde 'bana bir içki ver', 'doldur hancı', 'bir tane daha' gibi ibarelerin bulunduğu kadehlerde içki sunuyordu. Ancak hancının sunduğu kaliteyi beğenmeyen canı sıkkın bir müşteri Pompeii'deki bir han duvarına şöyle yazmıştı:

"Müşterilerine su satıp
Şarabı kendisi yudumlayan
Hancı, sen bir dolandırıcısın,
Umarım tez zamanda belanı bulasın" (Casson, 2008: s.194).

Roma ve diğer yerlerdeki popinalarda çokça vakit geçirmiş olan hiciv ustası Martial bir hancı için benzer suçlamayla şu taşlamayı yazmıştı:

"Bu yıl yağan yağmur
Asmaların üzerindeki her üzümü ıslattı,
Bu yüzden barmen,
Şarabımda su yok deme sakın".

Bu örneklerden hanların müdavimlerinin hancıya dair en büyük problemi, şarabın içine fazla su konması olduğu anlaşılmaktadır. Ürününün miktarını artırma çabası içindeki hancı müşterinin zihninde hilebaz olarak kodlanmış olmalıydı. İtalya'nın Ravenna bölgesinde, Martialis bu kez madalyonun diğer yüzü ile karşılaşmıştı. Bu bataklık bölgede kaliteli içme suyu o kadar az bulunuyordu ki, şaraptan daha pahalıydı. Martialis Epigramlar'ında bu durumdan şikâyet eder:

"Ravenna'da barmen beni aldattı.
Sahtekarlığı iyi biliyordu:
Standart karışım istedim
Bana sek içki sundu"

Popinalar gibi *cauponalar* da Romalılar nezdinde tekin bir yer değildi. Fonksiyon olarak birbirlerine çok benzeyen bu iki mekânın en temel farkı cauponaların han olarak yatak hizmeti de vermeleridir. Popinaların sıcak yemek çıkarma özellikleriyle cauponalardan ayrıldıkları düşünülse de cauponalarda sıcak yemek çıkmadığını anlatan bir antik metne rastlanmış değildir. Bu hanları eril cinsiyet için cazip hale getiren şeylerin başında *copa* veya *surisca* olarak isimlendirilen kadınların olmasıydı. Geniş bir yemek menüsünün yanı sıra kölelerden ve yabancılardan oluşan kızlar, müzik ve süslü odalar cauponaların sundukları hizmet arasında sayılıyordu. *Triclinium*

(sedirlere uzanılarak yemek yenilen yemek odası) avluda ya da yakınında yer alırken, ikinci katı misafirlere yatak odası olarak tahsis edilmişti. Bir gezgin için hem popina hem de caupone her türlü "hizmeti" sağlıyordu. Bu nedenle buralar aynı zamanda genelev gibi işlev görüyordu. Pompeii'deki bir popinanın günümüze kadar kalan kalıntıları, işlevlerini açıkça anlatan, ereksiyon halinde erkeklik organı ya da erotik sahnelerle süslü bir ya da daha fazla odanın varlığına işaret eder; bazı müşteriler duvarlara gururla hanın sahibiyle yattıklarını yazmışlardır. Handa cinsel ilişki için kullanılan kadınların yanı sıra genellikle kadın olan han sahipleri de bu eril saldırganlıktan kurtulamıyor, bir fantezi nesnesine ya da cinsel objeye dönüşüyordu. Pompeii'deki bir popinada duvarları çeşitli sahneler ve yazılarla süslü olan bir oda, orada olup bitenlerle ilgili epey fikir verir. Resimlerden birinde, oturmakta olan iki müşteriye bir testi şarap ve bardak götüren bir kadın görürüz. İkiliden biri, *'Bu tarafa'* der. Diğeri, *'Hayır bu benim'* diye yanıt verir. Kız öfkeyle cevap verir: *'Kim istiyorsa, alsın! Hey Okyanus gel de iç şunu'*. Diğer iki sahne bunu izler. İlkinde, iki müşteriyi bir masaya oturmuş, zar oynarken görürüz. Biri zarı henüz atmış, muzafferane şöyle der; *'Yendim'*. Diğeri cevap verir: *'Hayır! Üç iki'*. Bir sonraki sahnede hepsi ayakta üç kişi vardır. İkisi kumarbazdır ve biri, *'Ölümü gör –yemin ederim ben kazandım!'* İkincisi ona ağza alınmayacak bir küfür ederek bağırır, *'Ben kazandım!'*. Han sahibi olan üçüncüsü, her ikisini kapıya doğru iterek, *'Kavganızı dışarıda edin'* der (Casson, 2008: s.195-6).

İşin en ilginç yanlarından birisi de bu mekanlara varlık nedeni sağlayan bu eril sistemin fallik iktidarı, işler kötü gitmeye veya politik konumlarını yitirmeye başladığı anda tüm toplumsal çürümenin kaynağı olarak bu mekanları gösteriyor ve burada sunulan "hizmetleri" yasaklama veya sınırlama yoluna gidiyordu. Gerçekte ise siyasi iktidar bu tür mekanları ve burada istismara ve sömürüye maruz kalan insanları toplumun normatif yasalara uygun bir düzene sahip olması için gerekli görüyor ve hatta teşvik ediyor, normalleştiriyor, kurumsallaştırıp üstüne bir de vergi alıyordu.

Homeros'un Dilencileri

Tarihin en önemli dilencisi belki de kral dilenci Odysseus'tur. Odysseus, Troia Savaşı başladığında karısı Penelope'le bir pazarlık yapmış, o günlerde henüz bir bebek olan çocuğu büyüyene kadar geri dönmezse, Penelope'den yeniden evlenmesini ve ülkesini kralsız bırakmamasını istemişti. Aradan yıllar geçmiş Troia Savaşı bitmiş, herkes ülkesine dönmüş ama Odysseus dönmemişti. Onun geleceğinden umudu kesen her biri ayrıcalıklı sınıfa mensup toplam 108 erkek Penelope'nin kapısına dayanmış, içlerinden birini seçerek evlenmesi için baskı yapmaya başlamışlardı. Penelope türlü hilelerle zaman kazanmaya çalışsa da en sonunda Odysseus'tan kalan yayı kim kurarsa onunla evleneceğini söylemişti. Talipler yayla uğraşırken Odysseus bir dilenci kılığında domuz çobanı Eumaios'un kulübesine gelmiş ve olan biteni öğrenmişti. Eumaios onu bir dilenci kılığında talipler arasına sokunca da herkes onunla alay etmişti. O, taliplerin sofrasındaki ekmekleri dilenirken onların aşağılamalarına da boyun eğmişti. Bunca aristokrat, ayrıcalıklı azınlığın olduğu yerdeki iki dilenciden biriydi ve bu kimsenin içine sindirebileceği bir durum değildi. Odysseus adeta bir sosyal deney içindeydi, bir varsıl olarak asla anlayamayacağı sınıf farkını dilenci kılığında iliklerine kadar hissediyordu. Düşmanlarını alt etmek için değiştirdiği kılığı onu gerçekten bir süreliğine de olsa dilenci kılmıştı. Orada kendisine sarf edilen bazı cümleler gerçekten ilginçti. *"Haydi ver şunu konuğumuza ve söyle ona dolaşsın taliplerin sofralarını ve dilensin, çekinmek hiç yakışmaz yoksul kişiye."* sözü, yoksulluğu üreten sınıfın yoksula yakıştırdığı rolü ifade ediyordu. Yoksul, zenginin eline bakmalı, ondan talep etmeli, verdiğiyle yetinmeliydi. Bir başkası *"Dilenciler mi eksikti burada, çanak yalayıcılar mı eksikti?"* diye sormuş,

dilencinin aralarında olmasından rahatsızlığını dile getirmişti. Konuklardan Antinoos sinirinden elindeki tokmağı fırlatıp omuzundan vurmuştu Odysseus'u. Dilenci Odysseus'un orada bulunmasından tek şikayetçi talipler değildi, *Iros* adında bir dilenci daha vardı ortamda. Iros da bir başka dilencinin gelmesini tehdit olarak algılamış, taliplilerin kışkırtmasıyla Odysseus'a saldırmıştı. Ayrıcalıklı sınıfla yoksul kölelerin dilenciye davranışları dahi farklıydı. Çocukken kaçırılmış bir köle olan domuz çobanı Eumaios'un karşısına da dilenci kılığıyla çıkmıştı ve çoban, onun dilenci olduğuna emin olduğu halde onu bir tanrı misafiri gibi karşılamış, karnını doyurmuş, uyuması ve dinlenmesi için yatak vermişti. Eumaios'un şu sözleri bir dilenci prototipine atıf yapar: *"Senden daha yoksul biri gelse kapıma, konuğum, ağırlamadan edemem onu, saygısızlık olur, tekmil yabancılar ve dilenciler Zeus'tan gelmedir çünkü, az verirsin ama hoş edersin ya onların gönlünü bilirsin sen de..."*

Eumaios'un bu atfı önemlidir, çünkü toplumsal kuruluşun üst yapısına dair bir öğreti içerir. Vaktiyle Zeus ve Hermes tebdili kıyafetle yoksul yabancılar gibi ülkeyi dolaşmaya başlamış, insanların tepkilerini ölçmek için de kapıları çalarak misafir olmak istemişlerdi. Ancak yoksul Baukis ve Philemon'dan başkası evlerini ve ekmeklerini onlarla paylaşmayınca tanrılar çok sinirlenmiş ve tüm ülkeyi sular altında bırakacak bir tufan göndermeye karar vermişlerdi. Bu felakette sadece Philemon ile Baukis'i gözetmiş, onların sularda boğulmasına izin vermemiş, yaşlanan bu çifti sonunda iki ağaca dönüştürmüşlerdi. Eumaios, kendisinden ekmek isteyen dilenciyi görünce bu inanç metaforunu hatırlayarak iyi insan davranışı sergilemek istemişti. Bunca ayrıcalıklı insan arasında yabancı bir dilenciye sorgusuz tanrı misafiri muamelesi yapan tek insandı. Kültür ve onun kurucuları olan ayrıcalıklı sınıf, iyilik, ahlak, dürüstlük, kahramanlık gibi toplumsal *erdemleri* yoksulların sırtına yüklemiştir. Ayrıcalıklı sınıftan bunlar beklenmez, onların her türlü *erdemsizliği*

yapma konusunda özgürlükleri vardır ama dürüst olmak gibi bir sorumlulukları yoktur.

Nitekim zengin Eurymakhos, biraz da böbürlenerek dilenci Odysseus'a iş teklifi ediyor onu çift sürmek, toprağı ekip biçmek işleri için *thes* olmaya davet ediyordu. Bunun üzerine Odysseus gerçeğe yakın bir öykü uydurarak vaktiyle kendi toprakları olduğunu ama kendisinin geçinmek için çalışmak zorunda olmadığını, genellikle kendisini geliştirecek sporla ve eğitimle doldurabileceği yeterince zamanı olduğunu anlatmıştı. Bu, iki sınıf arasındaki farkı ifade eden bir söylemdi. Ömrünün neredeyse tamamını karnını doyurmak için çalışmakla geçiren emek sınıfının karşısında kendisini geliştirmek için yeterince boş zamanı olan ayrıcalıklı bir sınıf vardı. Bu kitabın eğitim kısmında da görebileceğiniz üzere okul kelimesi de buradan ortaya çıkmıştı; *skhole*, boş zaman. Dolayısıyla kendini geliştirebilme hakkı da ayrıcalıklı sınıfın imtiyazı olarak bu sistemin içindeki yerini almıştı. Sahnenin sonunda taliplerin alayları altında yayı kurmayı deneyen dilenci Odysseus bütün talipleri öldürerek cezalandırmış, "iyilerin" kazanmasını sağlayan bir ders vermişti.

Yunancada yoksulluğun ötesinde, sefil ve muhtaç insanları içine alan dilenci kelimesi *ptokhos*'tur. Luka İncili'nin (16: 19-31) anlattığı zengin ve dilenci hikâyesindeki Lazarus bir ptokhos'tur, muhtaçtır; zengin adamın kapısında onun sofrasından düşecek ekmek kırıntılarıyla karnını doyurmak için dilenir. Hikâyenin devamında zengin insanın öldüğünde ruhunun teskin olmadığı, büyük acılara gark olduğu anlatılır. Başlangıçta sınıfsal farkın inanç ideolojisinde vurgulandığını gördüğümüz bu mesel uygarlık ideolojisine hizmet etmektedir. Zengin olduğu için öldükten sonra acı çeken insanla, acıları dünyada çeken dilencinin ölünce rahat ve huzurlu bir *hayata* kavuşması, ilk bakışta zenginliğe karşı bir ideoloji içeriyor gibi görünse de inancın bu felsefesi, yoksulun yoksulluğuna dayanma gücü veren bir Troia Atı gibidir. Bu dünyanın geçici olduğuna olan inanç, kalıcı olan ölüm sonrası dünyasında

yoksula cenneti vaat ederek yoksulluğuna dayanma gücü verir. Sınıfsal yapıyı destekler, devam ettirir.

Aulus Gellius'un (IX.II. 1vd.) aktardığı bir anekdot dilencilerin toplumsal kimliği ve imgeleri hakkında bilgi verir. Buna göre Herodes Atticus'a üzerinde bir cüppeyle, bukleli saçları ve sakalları göbeğine ulaşmış bir adam yaklaşarak ekmek için para dilenmişti. Herodes kim olduğunu sorduğunda dilenci, *'filozof olduğumu anlamıyor musun?'* diye çıkışmıştı. Etrafındakiler Herodes'i bu dilencinin yersiz yurtsuz ve beş parasız olduğu eğer para verilmezse çıngar çıkarıp ortalığı velveleye verdiği konusunda uyarınca *"Karakteri ne olursa olsun biraz para verelim, insan olduğu için değil biz insan olduğumuz için."* yanıtını vermişti. Etrafındakilere de şu anekdotu aktarmıştı: Musonius bir gün kendisinden para isteyen bir dilenciye bin sesters verilmesini istemiş ancak etrafındakiler onu hemen uyarmış, dilencinin sahtekâr ve yalancı olduğunu, bu paraya layık olmadığını anlatmışlar. Musonius gülümseyerek *"paraya layık öyleyse"* demiş. Herodes bu olayda kendini en çok rahatsız eden şeyin bunun gibi iffetsiz ve düşük insanların kendilerini felsefeci olarak tanıtıp bu saygın mesleği itibarsızlaştırmaları olduğunu ifade eder. İktidar mensuplarının mülklerini başkalarının hak ve yaşantılarına el koyarak elde etmesine karşın insan sayılmaları ama yoksullaştırılan, tüm hakları gasp edilenlerin insanlıktan çıkarılması çarpıcı bir ironidir. İnsanlık kıstası üzerinden kurulan bu değer ölçütü uygarlığın Özne imalatının da altında yatan en büyük motivasyondur.

Platon'un Devleti'nin sekizinci kitabında Sokrates ve Adeimantos arasındaki şu diyalog da ilginçtir. *"Ama şunu da ekleyelim Adeimantos: Tanrı, kınalı yabanarılarını hep bir örnek yaratmış, ama iki ayaklı yabanarılarını ikiye ayırmış; kimini iğnesiz, kimini iğneli yapmış; iğnesiz arılar kocayınca dilenci olur, iğnelilerse haydut sürüsü.*

-Çok doğru.

-Bir şehirde dilenci gördün mü, orada hırsızlar, yankesiciler, dinsizler, kanlı katiller de vardır.

-Ona ne şüphe.

-Peki, oligarşi dediğimiz devletlerde dilenci vardır değil mi?

-Baştakilerden başka herkes dilencidir hemen hemen.

-Öyleyse eli bıçaklı insanlar, devletin kovaladığı haydutlar da vardır.

-Elbette.

-Peki böylelerini ortaya çıkaran, bilgisizlik, kötü eğitim, kötü yönetim değil midir?

-Öyledir."

-İyi söyledin; ama şunu da göz önünde tutalım: Eğitim yoksunluğu bu adamda yabanarısı cinsinden birtakım istekler doğurur; kimi dilenci, kimi eli bıçaklı olan bu kötü istekler, kazanç kaygıları altında gizlidir."

Yoksulluk, dilencilik doğal bir insani hal değildir, iktidar mefhumunun ve beden sömürüsü sisteminin ürettiği bir yoksullaştırma ve aşağılama makamıdır. Platon'un bu metninde açığa vurulduğu gibi kazanç kaygıları altında bilgisizlik, kötü eğitim ve kötü yönetim bu sınıflı, cinsiyetçi ve eşitsiz toplum yapısının üreticisidir. Hatta bir adım daha ileri giderek "kötü" sıfatını da kaldırıp "maksatlı, kasıtlı" sıfatını kullanmak daha yerinde olacaktır. Çünkü yukarıda da değindiğim gibi bu iktidar sisteminin yoksullara ihtiyacı vardı ve onları üretmek için kasıtlı politikalar uygulayarak yoksulluğu bizzat yaratıyordu.

Eğitimciler

Her şeyden önce tarım uygarlığı bir birikim ve aktarım uygarlığıdır, edinilen tecrübenin aktarılması üzerine hareket eder. Milyonlarca yıllık doğa ve yaşam geleneğini terk eden insan, etrafını bir koza gibi saran ve her zerresi kendisi tarafından üretilen yeni bir bilgi ve bilme dönemi başlatmıştı. Bedeli ağır ancak arzulanan forma ulaşmanın da en kısa yolu olan eğitim bu noktada ortaya çıkmıştı. Doğadan ve diğerlerinden kendini ayıran insan, yaşamı kendilemek, bir hayvandan insan yaratabilmek için eğitime ihtiyaç duymuştu fakat bunun bedelini ödedi, ödemeye de devam ediyor. Çünkü eğitim şiddetti, bir canlıyı yontarak bir kültür varlığına dönüştürüyordu. Biyolojik arzular, ihtiyaçlar yerini simgesel ihtiyaçlara bırakıyor, özne olup toplumsal yapıda konumlanmak eğitim sayesinde mümkün oluyordu. Tarımsal geçim, insanın geniş doğa algısını daraltıp toprağa, tarıma ve hayvanlara yöneltiyor ama bilme ihtiyacını da derinleştiriyor, aktarımı, eğitimi yaşamanın zorunluluğu haline getiriyordu. Küçük yerleşimlerle birlikte yaşam kültürünün üretilmesi, ahlak, hukuk, gelenek, yasa, cinsiyet rolleri gibi her bireyin öğrenmesi ve ayak uydurması gereken yeni bir bilgi alanı oluşmuştu. Bedensel arzuların tatmini önünde birer engel oluşturan bu toplumsal normlar, kentleşme, uzmanlaşma, sınıflı toplum, artı üretim, ticaret, seyahat ve yazı gibi zamanın getirdiği yenilikler bireyleri tümüyle kuşatmış, yaşam kültürü bir eğitime dönüşmeye başlamıştı. Bir Sümer tabletinde ifade edildiği gibi toplumsal göstergeler çerçevesinde Özne olabilmek bu şiddet sarmalına boyun eğip bir kültür canlısına dönüşerek mümkün olabiliyordu: Çocuk sabah okula gidip yerine oturur, öğretmen gelip tabletini kontrol eder ve eksikler görüp onu sopasıyla döver. Bir başkası izinsiz konuştuğu için

döver. Diğer öğretmen neden izin almadan ayağa kalktın diye bastonla döver. Okulda görevli bekçi öğrenciyi izinsiz dışarı çıktığı için bir güzel pataklar. Bira küpünün başında duran görevli izin almadan bira aldığı için onu sopasıyla döver. Sümerli öğretmen Akkadça konuştuğu için döver. Bir diğeri ise yazısını beğenmediği için döver.

Binlerce yıl öncesinin eğitim, öğretmen ve öğrenci ilişkisini aktaran bu tablet, eğitimin yeterince şiddet içerdiğini gözler önüne serer. Çünkü bu yeni eğitim düzeni özgürlükler değil yasalar ve yasaklar üzerinden varlığını devam ettiriyordu. Bir canlıdan bir başka canlı üretiliyor ve eğitim bunun en can alıcı noktasında görev üstleniyordu.

Eğitim, yazının ortaya çıkması ve özellikle de ticari hayatın zaruri bir parçası olmasıyla kurumsallaşır. Ekonomik güçleri çok yüksek olan tapınakların bünyesinde, yazmanların eğitmenliğinde okullar açılmaya başlandığını gösteren çok sayıda belge vardır. Sümerolog Kramer'in çalışmalarında örnekleri bolca bulunan bu eğitim faaliyetleri elbette herkese açık değildi. Daha en başından sınıflı toplumsal yapının yaşamın diğer tüm alanlarında olduğu gibi eğitim meselesinde de etkisini gösterdiği ve okul, bilgi ve eğitim hakkını sadece ayrıcalıklı sınıfın erkek çocuklarına hak gördüğünü vurgulamalıyım. Devleti yöneten aristokrasi, ruhban ve ticaretle ortaya çıkan burjuva sınıfı bu ayrıcalığa sahip olurken diğerleri karınlarını doyurmak için tüm gün çalışmak zorundaydı.

Antik Yunan kültüründe de eğitim bundan çok farklı değildi. Erken dönemlerinde sporcu, asker ve devlet adamı yetiştirmeyi hedefleyen *gymnasion* adıyla anılan okullar, Doğu Akdeniz'le yoğunlaşan ticari ve kültürel ilişkiler sonucunda matematik, gramer, sanat gibi unsurların da katılmasıyla günümüzdeki anlamına yakın eğitim kurumlarına dönüştüler. Bunda elbette MÖ 6. yüzyılda Thales'in öncülüğünde kurulan İonia Okulu'nun yaşamın kaynağına dair akılcı ve matematiksel arayışları büyük rol oynamıştı. Yunanca okul anlamına gelen *skhole* kelimesi eğitim mefhumunun özüne dair önemli

bir referans sunar. *Skhole*, spor ve eğitim yaparak kendini geliştirecek boş zaman anlamına geliyordu. Eğitim daha baştan, kuruluştan ayrıcalıklı sınıfa hitap eden bir kurum olarak dikkat edilmesi gereken bir husustur. Çünkü çalışmak ibadet haline getirilip belirli bir sınıfın sorumluluğu ve kaderi kılındığından bu yana toplumun büyük çoğunluğu çalışmaktan yaşamaya dahi zaman bulamıyordu. Ancak bir büyük toprak sahibi, kraliyet ailesine veya aristokrat sınıfına mensup biri ya da çalışmasını gerektirmeyecek bir geliri olan ayrıcalıklı sınıftan birileri zamanlarını kendilerini geliştirmek için harcayabilirlerdi. Çünkü onların tüm işlerini bu ayrıcalığa ve zamana sahip olmayan yoksullaştırılmış kalabalıklar görüyordu. Bütün kurucu metinler, düşünürler, kanaat önderleri bu söylemi toplumsallaştırarak bir hakikate dönüştürmüş ve normalleştirmişti. Sınıfı bir kader haline getiren sistemin inşacıları, eğitimi küçük bir mutlu azınlığın lehine yazmışlardı. Onlara göre insanların büyük çoğunluğu eğitim almak, felsefe yapmak ve düşünmek için doğmamışlardı. Doğuştan gelen ve emekçileri çalışmaya mahkûm eden bu hakikat, onların yoksullukla mühürlenen bedenlerinin ve zihinlerinin zayıflığının nedeniydi. Bu yüzden onlar bedenen çalışmalı ve üretmeliyken doğuştan ayrıcalıklı sınıf eğitim alıp güzel yaşam üzerine düşünmek, kendilerini geliştirmek için yeterince zamana sahip olmalıydı.

Antikçağ eğitimi aynı zamanda cinsiyetçiydi. Bazı istisnaları olmakla birlikte eğitim, ayrıcalıklı sınıfın sadece erkek çocuklarını programa dahil ediyordu. Çünkü aynı kurucu iktidar araçları kadınların zihinsel yapılarını eğitim için uygun görmüyor, bilginin iktidarını erkeklere bırakıyorlardı. Ayrıcalıklı sınıfın erkek çocuklarına uygun gördükleri eğitimin özellikle de Klasik Dönemde bir cinsel istismar kültürünü açığa çıkardığını yukarıda detaylıca anlatmıştım. Erkeklik üretme alanı olarak görülen eğitim kurumları, yurttaşlık ayrıcalığına sahip olmuş daha küçük bir erkek sınıfı için aynı zamanda erotik bir oyun alanına dönüşmüştü. Yeterince ayrıcalıklı,

sorumluluk sahibi iyi eğitimli yurttaşlar (*erastesler*), sahip oldukları erkekliği aktarabilecekleri erkek çocukları (*eromenoslar*) için gymnasionların etrafında kümeleniyor, istismar edecekleri kurbanları seçiyorlardı. Okul anlamındaki gymnasion kelimesi de adını spor derslerini çıplak yapan bu çocuklardan alıyordu.

Antik Ege dünyasında okulun devletle, yasayla doğrudan ilişkisini gösteren bir yazılı kaynak yoktur. En azından Solon'un MÖ 6. yüzyıl başlarında getirdiği yasalarda buna ilişkin bir ifade yer almaz. Ancak MÖ 5. yüzyıldan itibaren okulların gelenekselleşmiş ve kurumsallaşmış olduğu görülür. İnsanın sert doğasının eğitimle yumuşayabileceğini ve yiğitliğe dönüşebileceğini, erdem ve yumuşaklığın filozofça bir tabiata ait olduğunu vurgulayan Platon, eğitimden teferruatlı biçimde söz eden ve bunun ideal devlette nasıl olması gerektiğini tartışan ilk düşünürdür. İyi eğitimli yurttaşlara sahip devletin sorunlarını daha kolay çözümlediğini söyleyen Platon, *"Bir devlet işe iyi başladı mı, sudaki halkalar gibi düzenle genişler. Kusursuz bir eğitim ve öğretimden değerli varlıklar çıkar. Bu varlıklar da o eğitimle yoğrularak eskilerden daha iyi de olurlar her bakımdan..."* sözleriyle eğitimsiz bir devlet düşünemediğini vurgular.

Antikçağın eril kültürleri erkek çocuklarını daha maskülen bir yapıya sahip olan kamuya taşımak konusunda acele etmişlerdi. Çünkü doğumdan itibaren anne ve diğer bakıcıların yanında ve gözetiminde kalan erkek çocuk, onlardan feminen davranışlar alır ve bu kalıcı olur korkusu vardı. Bu nedenle uygun yaşa gelir gelmez erkek çocuklarını hemen okula göndererek erkeklik kimliğini giydirmek isterlerdi. Çocukların 6-7 yaşına geldiklerinde gittikleri ilk okula *paideia*ydı ve burada temel eğitim veriliyordu. Burası okuma, yazma, beden eğitimi, müzik eğitiminin temelini oluşturuyordu. Aslında kız çocuklarının da eğitim aldığına dair az da olsa veri olmakla birlikte eğitim sisteminin erkek çocukları merkezine aldığını hatırlatayım.

Okullarda öğrenciler sandalyelerde otururlar, balmumu ile kaplanmış ahşap yaprakları olan defterler üzerinde okuma ve yazma çalışmaları yaparlardı. Platon'un Akademiası gibi eğitim kurumlarıysa şimdinin üniversitelerine denkti. Burada düşünürler, hatipler ders verirlerdi. Bu okulun öğrencileri de seçkinlerin çocukları arasından gelirdi ve matematik, geometri, astronomi, gramer gibi dersler alırlardı. 16-17 yaşına kadar devam eden eğitim süreci sonunda erkek çocukların askeri eğitimleri başlar ve sonra *ephebe* olarak yetişkinliğe adım atarlardı. Eğitim alan çocukların içinden düşünmeye ve düşünceyi geliştirmeye uygun olanların eğitimiyse bir hayli uzayabilmekteydi. Örneğin Aristoteles'in Akademia'da uzun yıllar Platon'un öğrencisi olduğunu biliyoruz. Sonrasındaysa Lykeion adı verilen bir okul açarak dönemin entelektüel faaliyetlerine katkıda bulunmuştu. Genellikle bir insanın yaşamında yedi yılda bir önemli dönüm noktası olduğu düşünülürdü. Yedi yaşındaki bir çocuk kalıcı dişlere sahip olurdu, 14 yaşındaki çocuk ergenlik yaşında demekti ve 21 yaşına giren birisi artık tümüyle yetişkinliğe erişmiş olurdu. Eğitim de bu çizelgeden hareketle düzenlenmiş gibidir. Yedi yaş bugün de olduğu gibi eğitimin başlangıcı için ideal kabul edilirdi. 14 ve 21 yaş arasındaki eğitim artık çocuk eğitiminden ziyade genç ve yetişkin eğitimi olarak görülürdü.

Tarihçi Herodotos'a göre *paidos* ve *agogos* kelimelerinden oluşan *paidagogos*, sonundaki *-os* ekinden de anlaşılacağı üzere erkek çocukların okula gidip gelmesine eşlik eden, ona göz kulak olan bir erkeğe işaret etmektedir ve genellikle bu kişinin bir çeşit köle ya da hizmetkâr olduğu kabul edilir. Ancak yazılı kaynaklardaki en eski örneği herhalde Akhilleus'a eşlik eden *Phoinix*'tir. Aynı isimde birkaç mitolojik karakter olmakla birlikte burada söz konusu olan Amyntor'un oğludur. Babasının *odalığı* Phthia'nın kıskançlığı ve iftirası yüzünden gözleri oyulan Phoinix, Kral Peleus'un yanına sığınır. Peleus onu şifacı ve bilge at adam Kheiron'un yanına götürür.

Kheiron iftiraya uğramış bu adamın hikâyesini duyunca mucize şifalarıyla Phoinix'in gözlerine yeniden görme gücü vermekle kalmaz ona Akhilleus'un paidagogosluğunu da verir. Ölümüne kadar Akhilleus'un yanında olan Phoinix, Troia Savaşı'nda dahi ona eşlik etmiştir.

Paidagogosun geçtiği anekdotlardan biri de Platon'un Lysis'idir. Akademia'dan çıkan Sokrates, Hippothales ve Ktesippos'la karşılaşır. Bir okulun önünde çocuklarla konuşan bu iki kafadar, Sokrates'i davet ederler ve Lysis adındaki bir oğlan çocuğuna çarpıldıklarını, onu Sokrates'e göstermek istediklerini söylerler. Sokrates davetlerini kabul ederek yanlarına gider ve Lysis'in ne kadar başarılı bir akıl yürütme yeteneğine sahip olduğunu anlamak için sorular sorar ve çocuk her seferinde akıllı yanıtlar vererek sakallı istismarcıların hayranlığını biraz daha kazanır. Tam sohbet derin bir noktaya gelmiştir ki çocukların paidagogosları gelip onları oradan uzaklaştırır. *"Tam o esnada, Lysis'le Meneksenos'un lalaları (paidagogosları) habis ruhlar gibi yanımıza yaklaştılar; ikisini de çağırıp eve dönmelerini söylediler; küçük kardeşlerini de ellerinden tutmuş götürüyorlardı; gerçekten vakit de oldukça geçti. Önce bütün dinleyiciler bir olup onları savmaya çalıştık; baktık ki bize aldırış etmiyorlar: kafaları kızmış, yarı yalan dilleriyle küçük efendilerini çağırıp duruyorlar; Hermes şenliklerinden biraz da içmişler; dert anlayacak gibi değiller; biz de artık üstüne varmadık ve sohbeti bıraktık..."*

Eğitim hakkı olan ayrıcalıklı insanların çocuklarına hizmet veren paidagogosların Lysis'te geçen bu tutumları, okula giden çocukların bir güvenlik sorunu olduğunu da gösterir. Belli ki aileleri çocukları Sokrates ve Ktesippos gibilerin istismarından korumak için paidagogosları tembihliyorlardı. Çünkü Sokrates ve arkadaşlarının paidagogoslara dair şikayetleri geneldi ve belli ki bu durum sıkça yaşanıyordu.

Antikçağ için elbette tek bir eğitim formundan söz etmek mümkün değildir çünkü hem zamansal hem coğrafi olarak eğitime bakışta da uygulamada da çeşitli değişiklikler oluyordu. Okulların en önemli bileşenlerinden biri öğretmenlerdi.

Bunlar arasında *grammatistes* (okuma yazma ve gramer eğitmeni), *khitaristes* (khitara kelimesinden gelen bu sözcük müzik öğretmenine atıfta bulunur) ve *paidotripes* (beden eğitimi öğretmeni) gibi eğitmenler sayılabilir.

Genç Plinius arkadaşı Corella Hispulla'ya oğlunun eğitimi üzerine düşüncelerini ve önerilerini de içeren bir mektup yazmıştı. Arkadaşının oğlunun eğitimini dert edinmiş, ileride babasına yakışacak yetenekte bir adam olması için nasıl ve kimden eğitim alması gerektiğini anlatmıştı. Hispulla, küçük oğlunun eğitimi için eve her zaman öğretmenler çağırmıştı ve Plinius'a göre artık bu oğlan dışarıda eğitim almalıydı. Çünkü babasının kontrolünde olan çocuk hiç hata yapma fırsatı olmadan büyüyordu ve artık dışarıya açılmalı, babasının kontrolünden de çıkmalıydı, iyi bir eğitim ancak bu şekilde mümkün olurdu. Çocuğa iyi bir öğretmen de bulunmalıydı ama dikkatli de olmak gerekirdi çünkü o dikkat çekici biçimde güzel bir çocuktu. Plinius çocuğun her öğretmene teslim edilemeyeceğini, istismara uğrayabileceğini söyleyerek arkadaşını uyarıyordu. Öğretmen öğretici olması yanı sıra koruyucu da olmalıydı ve Plinius'un tanıdığı böyle bir öğretmen vardı, Julius Genitor. Latince söylev öğretmeni olan Genitor, ağır başlı ve kusursuz bir öğretmendi. Biraz eski kafalı ve disiplinli, hitabeti çok güçlü, açık ve akıcı konuşan bir adamdı. Eğer bu öğretmenden ders alırsa oğlu atalarının geleneklerini ve kültürlerini sürdürebilecek bir ağırlık kazanacaktı. "*Sözün kısası*" diyordu Plinius, "*tanrıların da yardımıyla, önce ata geleneklerini, sonra da etkili hitabeti öğretecek olan bu kişiye onu emanet et. Güzel konuşma sanatı, iyi ahlak olmadan öğrenilmez.*"

Falcılar, Kâhinler

"Bu arada En İyi ve En Yüce Jupiter'in yorumcuları da, yani kamuda görev alan augurlar da, işaret ve auspiciumlar aracılığıyla geleceği görsün, ilimlerinden yararlanılsın."

Cicero, Yasalar Üzerine

"Bu şehrin (Roma) onların onayı alındıktan sonra kurulduğunu, savaşta ve barışta, içeride ve dışarıda her şeyin onların onayı alındıktan sonra yapıldığını kim bilmez?"

Livius

Themis ve Zeus'un kızları Moiralar bulundukları dev Olympos Dağı'nın kendileri için ayrılmış yerinden yeryüzüne bakar, her yeni doğan için bir yazgı belirlerlerdi. Yaşam ipliğini eğiren Klotho, bu iplik üzerine desenler işleyerek yazgıyı ören Lakhesis ve ömrün uzunluğunu tespit edip ipi kesen Atropos'tu. Antikçağ Ege dünyasında her birey bu yüzden değişmez bir yazgıyla dünyaya geliyordu. Yaşamın yazgısı daha baştan verili hale gelince bireylerde her şeyi önceden bilme arzusu uyandırıyor, bunun için türlü yollara ve makamlara başvuruluyordu. Ne yapılırsa yapılsın değişmeyecek bu tanrısal yazgının sabitlenmiş gelecekte durması, tüm yatırımını geleceğe yönelik yapan uygarlığın insanları arasında bilme arzusunu kışkırtıyordu. Bu talebi karşılamak için elbette pek çok yönteme başvuruluyor ve insanlar gelecekten haber alabilmenin olası tüm metafizik yollarını deniyorlardı. Bugün de bu talep ve arz değişmeden devam etmektedir.

Talebin daha çok kaybedecek şeyi olan ayrıcalıklı kesimden geldiğini yazılı belgelerin çokluğundan görebilmek mümkün. Krallar, yöneticiler ve hatta tanrılar gibi kendi gelecekleri için kaygılanan iktidar kesiminin geleceği bilme konusunda daha büyük bir anksiyeteye sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kaybedecekleri büyük olanların bilme arzuları da dayanılmaz oluyor ve geleceği bilme kurumlarının oluşumuna yol açıyordu. Mitolojinin en bilindik kahramanı Zeus kendi geleceğini bilme arzusuna kapılan tanrılar arasında ilk sırayı alıyordu. Büyük babası Uranos'un kendisini tahttan indiren oğlu Kronos'a ilettiği lanet, evlatlarından biri tarafından tahtından indirilmekti ve Zeus bu yazgıyı gerçekleştirerek babası Kronos'u tahtından indirmişti. Ancak kuşaktan kuşağa geçen lanet ona kadar ulaşmış, kendisini hangi çocuğunun tahtından indireceğini bilmenin peşine düşmüştü. Bu yazgıyı bilen nadir karakterlerden Prometheus, istediği bilgiyi vermeyince Zeus'la arası bozulmuştu. Nihayetinde Metis'ten olan çocukları tarafından tahtından indirileceğini öğrenen Zeus, bir su damlasına dönüşen tanrıçayı yutmuş ve onun çocuk doğurmasına engel olarak yazgıyı değiştirmişti. Zeus, geleceği bilme umudunun tanrısal prototipini oluşturuyor ve insana bu konuda cesaret veriyor olmalıydı.

Antikçağın geleceği bilme ihtiyacını karşılayan en büyük kurumsal kaynak elbette Apollon kutsal alanlarıydı. Geleceği görebilen, gaipten haberdar olan Apollon, bu konuda insanların da temel ilham kaynağı olmuş, onun geleceğe dair bazı ipuçları gönderdiğine inanılmıştı. Lydia Kralı Kroisos, kapıya dayanmış Pers Savaşı'nın sonucunu merak etmiş ve Apollon'a büyük hediyelerle danışmıştı. Ancak aldığı *"Savaşa girersen bir krallığı yıkacaksın."* kehanetini yanlış yorumlamış ve kendi krallığını yıkacağından habersiz savaşa girmekte tereddüt etmemişti. Bu nedenle ülkesini ve krallığını kaybetmişti. Geleceğini öğrenmek isteyen kralların, devlet adamlarının örneklerini ve anekdotlarını çoğaltmak mümkün ancak bunlar genellikle daha kurumsal bilme arzularıydı. Devlet ve onun bekası için önem taşıyan bir bilgi arzusuydu. Peki sivil yaşam içindeki geleceği bilme ihtiyacı nasıl karşılanıyordu?

Geleceği bilme ihtiyacı ve bu yönde girişilen tüm çabalar Apollon kaynaklıydı. Gücünü Apollon'dan alan kimi kâhinler, rüya yorumcuları, falcılar, astrologlar türlü yollarla talep

edilen gelecek için tanrının yardımıyla bir öngörüde bulunmaya çalışıyorlardı. Apollon rahipleri dışında bu konuyla iştigal eden pek çok insan da taleplere karşılık vermeye, geleceği aydınlatmaya uğraşıyorlardı. Bunlar doğrudan Apollon'dan el alan Sibylla, Kassandra ve Teiresias gibi kâhinlerle dolaylı olarak o güce ulaştığını iddia eden diğerlerinden oluşuyordu. Farklı yollardan elde edilen tanrısal izleri takip ederek geleceğe dair bilgi edinmeye çalışıyorlardı. Çünkü tüm antikçağ toplumları neredeyse yaşamın ve dünyanın tanrılar tarafından oluşturulup organize edildiğini düşünüyor, kehanetleri onların izleri, belirtileri gibi görerek yaşamlarının bir parçası haline getiriyorlardı.

Ancak meseleye daha akılcı yaklaşanlar da vardı. Örneğin Aristoteles, rüyalar yoluyla geleceği, olanları bilme davranışının tanrısal bir veri olmadığını söyler. Rüyalarda görülen şeylerin, "tek mi çift mi" oyunundaki kadar gerçek olup olmama şansının olduğuna dikkati çeker. Çünkü ona göre rüya kanalıyla görülen şeyler tanrıdan geliyor olsaydı rüya görmek sadece insana mahsus olurdu, oysa ki Aristoteles pek çok hayvanın da rüya görmesini bunun tanrısal bir lütuf olmadığının kanıtı olarak ileri sürer. Kaldı ki rüyalar yoluyla geleceğe dair veriler zeki ya da iyi insanlara mahsus değildi, rastgele herkesin görüp gelecekle birleştirdikleri rüyalar olabilirdi. Tanrısal bildiriler olsaydı, bilge ve iyi insanlara bu meziyet bahşedilirdi.

Karaciğer Falcıları

Tüm Akdeniz coğrafyasında neredeyse uygarlığın başlangıcından itibaren varlığı bilinen karaciğer okuması bir fal ya da geleceği bilme biçimidir. Sümerce, Akkadça ve Hititçe erken örnekleri olabildiği gibi Yunan ve Roma Dönemlerine kadar yoğun biçimde devam etmiş bir gelenektir. Burada teferruatlı bir bilme isteği talep edilmezdi, genellikle bir durumun tanrısal doğruluğunu açığa kavuşturmak amacıyla yapılırdı. Örneğin Hititlerde ^{LÚ}ḪAL adıyla bilinen falcı, yeni kurban

edilmiş bir koyunun iç organlarına ve özellikle de karaciğerine bakarak tanrısal işaretleri yorumluyordu. Ele geçen kil, bronz gibi farklı malzemelerden yapılmış karaciğer replikalarına bakılırsa bu işin hem eğitimi veriliyor hem de şablonları yapılıyordu. Karaciğerin hangi bölümünde tanrısal işaret olduğunu ve o bölgenin neye işaret ettiğini bu modelleri kılavuz alarak öğreniyor olmalıydılar. Hitit metinleri de diğer devlet yapıları gibi resmiyete yansımış olayları kaleme alarak fal ve kehanet konusunda sınıfsal bir aktarım sağlıyordu. Sivil halktan birinin kişisel bir muğlaklığı yanıta kavuşturmak için uygulayabileceği ekonomik bir fal değildi, hayli pahalı bir yöntemdi. Karaciğer falına bakılan meseleler, orduların nerede konaklayacağı, tanrılar için kutlanacak ritüellerde yapılan değişikliği tanrıların onaylayıp onaylamayacağı gibi evet ya da hayır yanıtlarının beklendiği belirsiz durumlardı.

Etrüsk kültüründe de tanrısal yazgının simgelere yansıyacağına dair inançtan kaynaklı bu gaip arayışı *netsvis* adı verilen bir din görevlisi tarafından yürütülüyordu. Bu görevliler kurban kesiyor ve ciğerdeki tanrısal izleri geleceğin belirtisi olarak yorumluyorlardı. Roma kültüründe de yaygın olan bu geleneğin yürütücüsüne *haruspex* adı veriliyordu. Ksenophon'un *Onbinlerin Dönüşü* adlı kitabında da bu geleneğin bolca uygulandığının örnekleri sıralanır. Anadolu'dan toplanıp Pers ülkesine iktidar savaşı için giden ordunun Batı Anadolu'ya geri dönüşünü anlatan bu kitapta, büyük oranda kontrolü kaybetmiş bir ordunun hemen hemen kararsız kalınan tüm durumlarda karaciğer falına başvurduklarını görebiliyoruz.

Kuş Falcıları (Augurlar)

Fal ve kehanet uygulamalarının örneklerini diğer pek çok şey gibi Mezopotamya'nın yazılı kültüründe bulabiliyoruz. Mezopotamya'da kuş falı diğer kehanet biçimleri gibi sıkça uygulanıyor, bu konudaki uzmana *dāgil iṣṣūrē* adı veriliyor ve bu iş genellikle de erkekler tarafından icra ediliyordu.

Görevlilerin önceden tayin edilmiş ritüel kurallarını takip etme zorunluluğu olduğu gibi belirtileri kusursuz yorumlamaları için yıl içerisinde nasıl beslenmeleri gerektiği dahi belirleniyordu ancak ekonomik bir güvenceleri de yoktu. Hitit gündelik yaşam ve inancında önemli bir yer tutan kuş gözlemciliği görevlisi ^{LÚ}MUŠEN.DÙ ya da ^{LÚ}IGI.MUŠEN olarak isimlendiriliyordu ve gerekli olduğu durumlarda çoğu resmi ritüellerde uygulayıcıyla birlikte yer alarak kuşların vereceği belirtileri yorumluyordu. Kuşların uçuşlarından elde edilen olumsuz yorumlara veya kötü kuşların gösterdiği belirtilere karşı yapılan ritüellere kuş gözlemcisi yaşlı kadınlarla birlikte katılırdı. Bir çeşit olumsuzluğu ortadan kaldırma büyüsü sayılabilecek ritüellere kuş gözleyen rahibin de katıldığını ve gözlediği kuşların kilden kopyalarının yapıldığı ve bunların ritüel malzemeleri olarak kullanıldığını gösteren yazılı belgeler vardır. Önceden hazırlanan kilden kuşlar, diğer ritüel malzemeleriyle birlikte bir sepetin içinde ritüel sahibinin (kim için yapılıyorsa) yatağının altına akşamdan bırakılırdı. Çeşitli tahıllardan ve kişnişten oluşan karışım bir kabın içinde kavrulduktan sonra ateş, suyla söndürülür ve dua başlardı. Tanrılara, kötü kuşları, kötülüğü ve kötü sözleri de alarak uzaklaştırmaları için yakarılırdı.

Antikçağın hemen her döneminde kuşların davranışları incelenmiş, onlardan bir anlam çıkarılmaya çalışılmıştı. Latince *auspicium* kelimesiyle ifade bulan kuş hareketlerinin gözlemlenmesiyle yapılan kehanetler, toplum içerisinde sıklıkla başvurulan tanrısal bir haber veya onay mekanizmasıydı. Avis (kuş) ve spicere (gözlemek) kelimelerinden oluşan bu kehanet ya da fal uygulamasını gerçekleştirenlere *augur* ismi veriliyordu. Ciddi bir ekonomik güç gerektirmediği için daha geniş hedef kitlesi olan bu uygulama, augurların kuşların uçuşlarına bakarak yorumlaması şeklinde gerçekleşiyordu. Roma'da devlet işleri söz konusu olduğunda genellikle devlet ya da askeri yetkililer tanrıların görüş ve onayını almak üzere *auspicium*a başvururlardı. Kuşluk vakti, kuşların önceden

belirlenen sessiz, sakin bir alandaki davranışları gözlemlenirdi. Bazen de herhangi bir hazırlık yapılmaksızın tanrılar kuşların davranışlarıyla insanlara mesajlar iletebilirlerdi (*auguria oblativa*). Ancak buradaki en büyük problem her zaman kuşların olduğu bir atmosferde olunamayabileceğidir. Yolculukta veya savaş esnasında yaşanacak bir tereddüt nedeniyle kuş gözlemine başvurulması gerekebilirdi. Bu durumda kafesler içinde taşınan kuşlar veya tavuklar bu iş için kullanılırdı. Bu kafeslerdeki hayvanların sorumluları olan *pullarii* adlı görevliler ihtiyaç duyulduğunda kanatlıları hemen kafesinden çıkarır ve gözleme başlarlardı. Augurlar olumsuz bir belirti sezmişlerse söz konusu eylemi durdurma, erteleme gibi haklara da sahip olmakla birlikte yanlış bir yorumda da bedelini ödüyorlardı.

Elbette kuşların antikçağ insanının zihnindeki kodları da bu fal ve yorumlarda önemli bir rol üstleniyor bu özellikler mitik bir anlatı yoluyla anlam kazanıyordu. Giritli Keleos, Laios, Kerberos ve Aigolios adındaki arkadaşlar, Zeus'un dünyaya geldiği mağaraya gidip oradaki kutsal arıların ballarını çalmaya kalkışmış ve tanrının gazabına uğramışlardı. Mağaranın kutsal sayılması ve böyle bir yerde öldürmenin mümkün olmaması Zeus'un vereceği cezayı hafifletmiş ve tanrı bu kafadarları *ardıç, kuzgun* ve *akkuyruklu kartal*a dönüştürmüştü. Bu kuşların kutsal bir mekânda hayat bulmaları onları kuş gözlemcisi augurların gözünde olumlu belirtiler veren kuşlar yapmıştı. Elbette Zeus'un kutsal kuşu kartal da iyiye delalet eden kuşların başında geliyordu. Mitik bir anlatıya göre Roma'da Faleri yerleşimini bir hastalık kırıp geçiriyordu. Augurlar kuşların hareketine bakarak her yıl Iuno'ya bir bakirenin kurban edilmesini buyurmuşlardı. Sıra Valeria Luparca adlı kıza geldiğinde bir kartal hızla gelip kızı öldürecek kılıcı uzağa fırlatırken bir çekici sunağın üzerine bırakmıştı. Augurlar belirtileri olumlu yorumlamışlar, kızı kurban etmekten vazgeçip kartalın bıraktığı tokmakla hastalara

dokunmaya başlamışlardı. Tokmağın dokunduğu her hasta hemen iyileşiyordu.

Yunan mitolojisinde kuş falına bakmanın da tanrısal bir kaynağı olduğuna inanılıyordu. Poseidon ve dağ perisi Kleodora'nın oğlu olan ve Apollon'a adanmış Parnassos Dağı'na adını veren Parnassos adındaki bir kahraman, kuşlardan yararlanarak geleceği görmeyi başarmış ve bunu insanlara öğretmişti, dolayısıyla kuş gözlemcilerinin de piri kabul edilirdi.

Homeros metinlerinde de kuş hareketlerinin gözlendiğini ve yaşamın ona uygun biçimde organize edildiğini gösterir örnekler vardır. Troia Savaşı'nın kritik anlarından birinde Agamemnon, kendilerine yardım etmesi için Zeus'a yalvarınca duyduklarına kayıtsız kalmayan tanrı, pençelerinde yavru geyik taşıyan kartalını göndermişti. Kartal geyik yavrusunu Akha ordusunun önüne attı. Zeus'un kartalını gören Akhalar bekledikleri belirtinin geldiğini, tanrıların yanlarında olduğunu düşünerek Troia surlarına saldırmışlardı (İlyada, VII. 245-250). İlyada'nın bir başka yerinde de Athena, Odysseus'un yanında olduğunu göstermek için bir balıkçıl kuşunu onun yoluna koymuştu. Kuş davranışlarına dikkat kesilişin örnekleri çoktur ama İlyada'daki isyankâr Hektor'un Polydamas'a sarf ettiği şu sözler hayli ilginçtir:

"Polydamas, hiç de hoşuma gitmedi bu konuşma.
Sende çok daha güzel sözler olmalı.
Böyle konuşurken iyice düşünüp taşındıysan,
demek tanrılar aklını başından almış.
Uzaktan gürleyen Zeus'un buyruklarını unuttun mu
bana söz vermişti o, işmar etmişti.
Ne o, geniş kanatlı kuşlara mı inanalım,
kulak asmam, aldırmam ben kuşlara, ister sağa, şafağa uçsunlar,
güneye doğru
ister sola doğru, sisli karanlıklara uçsunlar.
Bir tek buyruk var, Zeus'un buyruğu,
tekmil insanların, tanrıların kralı Zeus'un.
Bir tektir en doğru belirti,
o da der, yurdunu savun..." (İlyada XII. 230-250).

Hektor bu sözleriyle kuşların uçuşundan elde edilecek yorumların hurafe olduğunu, buna inanamayacağını ifade ediyor. Hakikatin Zeus'un sözlerinde olduğuna dikkat çekiyor. Bu konuşma az da olsa halk arasında bu tür hakikat arayışlarına batıl inanç gözüyle bakanların da olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Antik Roma'da ilk augur olarak karşımıza çıkan *Attus Navius* Roma'nın beşinci kralı Tarquinius Priscus Döneminde yaşamıştı. Tarquinius Priscus, Roma'nın equites adındaki soylu sınıfının sayısını artırmaya karar verince kuşların hareketine bakarak belirtilerin uygun olmadığını söyleyen Navius ona karşı çıkmış, kehanetinin doğruluğunu göstermek için de bir bileme taşını jiletle kesmişti. Rivayete göre onun kuşlarla ilişkisi de bir hayvanının kaybolmasıyla başlamıştı. Hayvanının bulunabilmesi ve geri getirilmesi için tanrılara yalvaran Navius, o geri gelirse bahçesindeki en güzel portakalları tanrılara vereceğini söyler. Bir süre sonra kayıp hayvan çıkıp gelince geriye bahçedeki onca portakal ağacının hangisinin en güzeli olduğunu bulmak kalmıştı. Kafasından türlü hesaplar yaparken Navius, birden kuşların bir ağaç üzerinde garip hareketlerle dönüp durduğunu görüp böylece en güzel portakal ağacını da tespit etmişti. Kuşlarla iletişimi Naivus'un Traquinius Priscus tarafından ilk augur ilan edilmesine vesile olmuştu.

Bir başka örnek de ünlü Suetonius'tan gelir. Yazar, Augustus'un tahta çıktıktan sonra bu ismin nereden geldiğini ve imparatorun ismine nasıl dönüştüğünü anlatır. *"Daha sonra Gaius Caesar, arkasından da Augustus takma adını aldı, birincisini büyük dayısının vasiyetnamesiyle, ikincisini Munatius Plancus'un önerisiyle; kimileri ona sanki kentin kurucusuymuş gibi, Romulus denmesi gerektiği görüşündeyken, yalnız yeni değil, aynı zamanda yücelik duygusu uyandıran bir ad olması nedeniyle Augustus seçeneği baskın çıktı, çünkü kutsal kılınan ve auguarium'a başvurulduktan sonra, bir kutsanmışlık kazanan yerlere de, auctus (büyüme), gestus (kuşların kanat çırpışı), gustus (kuşların yem yemesi)*

sözcüklerinden türemiş olan augustus denirdi..." (VII). Bu pasaj Roma'da kuş gözlemciliğinin toplum üzerindeki gücünü göstermeye yeterlidir.

Augurların keramet sahibi olmaları ve tanrılarla iyi ilişkileri elbette onların günahtan uzak kalmış masumiyetlerinde yatıyordu. Tanrılar birilerine geleceğe dair bir iz göstereceklerse bu kişiler diğerlerinden ayrı bir inanç ve yaşam biçimine sahip olmalıydı. Bunlar, şamanlar gibi doğayla, hayvanlarla ilişkisi güçlü ve onların davranışlarına dair sezgileri olan insanlardı. Bütün ülke dikkate alındığında (en azından Roma için bunu düşünebiliriz) yurttaşların ve iktidarın ihtiyaç duyduğu gelecek bilgisini elde etmek için çabalayan, ömrünü bu işe adamış pek çok insan bulunduğuna hiç kuşku yoktur.

Astrologlar

Bugün olduğu gibi geçmişte de kehanetin, geleceği okumanın en önemli yollarından biri göğe bakmaktı. Yıldızların, gök cisimlerinin birbirleriyle olan konumlarını, hareketlerini izlemek medet umulan kehanetin elde edileceği yollardan biri olarak görülüyordu. Henüz kentlerin, yerleşimlerin ışık kirliliğine maruz kalmadığı yıllarda göğe bakmak yaygındı. Thales gibi bazıları göğe daha dikkatli bakıyor yaşamın kaynaklarını araştırırken göğü de ihmal etmiyordu. Filozofların yanı sıra birçok astronom tanrısal geleceğin izlerini göklerde arıyordu. Tanrıların yaşadığına inanılan gökteki her türlü değişiklik bir tanrısal işaret olarak algılanıyor, gelecekteki bazı olayların göstergesi şeklinde yorumlanıyordu. Dolayısıyla da hiçbir siyasi teşkilat, devlet ve hatta birey göğe bakmaktan geri durmuyor, bilicilerin yorumlarına büyük itibar ediyorlardı. İncil'de İsa'nın doğumunu müjdeleyen üç "müneccim" (astrolog) bunların kuşkusuz en ünlüleriydi. Büyük ekinokstaki Kova burcundan Balık burcuna geçişin göksel temsilini yıldızlar arasında gören astrologlar, yaklaşan ve beklenen iktidar değişimini gördüklerini düşünmüşler ve Herodes'i uyarmışlardı. Başlangıcı Âdem olan eskatolojik

bir takvimin sonunu getirmesi beklenen "kurtarıcı"nın gelişini görmüşlerdi. Bir devir sona ererken tanrının hakimiyeti başlayacaktı. Bu kehanet milyarlarca insanı inandırdığı için dünya tarihinin seyrini değiştirmişti. Bu denli büyük göksel hareketler ve onların tanrısal emareleri ayrıcalıklı azınlığın geleceği bilme kaygısına yanıt olarak okunmaya, yorumlanmaya çalışılmıştı. Tahtta oturmanın, asil ve zengin olmanın anksiyetesi onları harekete geçiriyor, geleceklerini ve dolayısıyla kaderlerini değiştirebilmek, kötü bir gidişata engel olabilmek için yıldızlardan ve onlara bakıp yorumlayanlardan medet umuyorlardı.

Antikçağın en eski yazılı kaynaklarından başlayarak insanların, tanrısal yurt olan göklerle ilgilendiklerini hatta tanrılarını ve geleceğin yazgısını onlarda aradıklarını biliyoruz. Akdeniz halklarının göksel mitolojisine baktığımızda hemen her göksel bileşen tanrısal ya da mitik bir olayın göstergesi olarak okunur. Hatta bazı gök cisimlerinin doğrudan tanrısal bir varlığı temsil ettiğine inandıklarını gösteren çok sayıda mitik anlatı vardır. Dolayısıyla bu göksel bileşenlerin her hareketinin bir anlamının olduğuna inanan yerin iktidarları kendi geleceklerini de orada görebileceklerine inandıklarından olsa gerek gözlerini göklere ve oradan gelecek haberlere açmışlardı. Mezopotamya'da göksel hareketliliğin gündelik yaşam üzerine etkilerini ölçen uzmanlar, onun iyi ve kötü etkilerini bir takvime dönüştürüyor ve insanlara ona uygun hareket etmelerini salık veriyorlardı. Bu inanç tüm antikçağı etkisi altına almıştı. MÖ 28 Mayıs 585 yılında Thales tarafından önceden hesaplanan güneş tutulması gerçekleştiğinde Lydia ve Med ordusu Kızılırmak dolaylarında savaş halindeydiler. Gün ortasında havanın kararması her iki ordu tarafından da tanrıların bu savaşı istemediği şeklinde yorumlanınca barış imzalanmıştı.

Roma'da astroloji öylesine geniş bir yer kaplıyordu ki hemen her şeyi göksel cisimlerin hareketleri ile ilişkilendirmek yadırganmıyordu. Suetonius, Augustus'un bedeninde Büyük

Ayı ve Küçük Ayı takımyıldızlarının düzeninde ve sayısında doğum lekesi olduğunu söyler. Augustus'un bir tanrı hediyesi olduğunu düşünen Romalılar ise bir süre sonra zaten onu senato kararıyla tanrı ilan etmişlerdi. Onun yaşam öyküsünde doğumundan başlayarak pek çok mucizenin gerçekleştiği anlatılır. Apollon'un oğlu olduğundan başlayarak bir dizi mucize sayılır dökülür ancak en ilginç anekdotlardan birisi yine Suetonios'un aktardığı Agrippa'yla birlikte yıldız gözlemi yapan ve kişisel horoskop çıkaran Theogenes'e başvurma öyküsüdür. Burada her şeyden önce bir rasathane ya da bir gözlemevinin varlığını ve yıldız gözleyip yorumlayan birinin ismini öğreniriz. Belli ki öteden beridir insanların yıldız fallarına bakmakta meşhur olmuş Theogenes ve benzeri astrologların yıldız gözlemleme amaçlarından biri kişisel yıldız falının açığa çıkarılması ve geleceği bilme arzusuna karşılık vermesiydi. Augustus, kişisel bilgilerinin açığa çıkmasından çekindiği için biraz geride dursa da Theogenes'in Agrippa için söylediklerini duyunca kendi yıldıznamesini de öğrenmek istemişti. Doğum gününü söyleyince Theogenes ayağa fırlayıp önünde yere kapanmış, saygısını belirtmişti. Duyduklarından hoşnut kalması üzerine Augustus da kendisinin Roma için tanrısal bir nimet olduğuna kanaat getirmiş olacak ki doğum gününü gösteren oğlak burcunun betimlendiği sikkeler bastırmayı ihmal etmemişti.

Yıldız fallarına bakan astrologların gündelik yaşam içinde pek çok insanın ihtiyacına yanıt verdiklerinin örneklerini bulmak mümkün. Petronius'un kitabında uzun uzun anlattığı azatlık Trimalchio'nun yaşamını bir astroloğun nasıl değiştirdiği hikâye edilmektedir. *"Kolonimize gelen ve tanrıların sırlarını bilen Serapa adlı Yunan bir astrolog tarafından cesaretlendirilene kadar, işime devam etmek konusunda oldukça isteksizdim ama o bana unuttuğum şeyleri bile söyledi; iğne iplikten başlayarak her şeyi anlattı; kendi içimi biliyordu, neredeyse dün akşam ne yediğimi bile söyleyecekti. Hep benimle yaşadığını düşündüm."* (Satyricon, 76). Antik Roma'da bugün olduğu gibi burçlara ve

astrologlara olan inanç gündelik yaşam üzerinde bir hayli etkiliydi. Bunun görsel bir örneğini Ephesos Artemis heykeli üzerindeki burç betimlemelerinde görebiliriz. Kentin tanrıçasının heykeli üzerine yapılan bu betimleme, göksel olayların yeryüzünde ne kadar dikkate alındığını da gösterir. Bunun yazılı örneğinde Petronius, Trimalchio'ya hazırlattığı maketi davetlilere gösterirken şunları söyletir. *"Bu on iki tanrının yaşadığı gökyüzüdür ve kendisini birçok figüre dönüştürür. İlk olarak Koç burcunda doğan herkesin bir sürüsü, çok yünü vardır ve dahası sert mizaçlıdır, dik başlıdır, keskin boynuzları vardır. Bu burçta pek çok alim ve arsız doğmuştur... Sonra, bütün gökyüzü boğa burcuna döner, inatçı insanlar, çiftçiler ve kendi yemeklerini kendi yetiştirenler doğar. İkizlerde ise gerçek ikizler, öküzler, taşaklı ve ikili oynamaya aşina olanlar doğar. Ben yengeç burcunda doğdum ve bu yüzden ayağımın üstünde duruyorum, hem denizde hem karada birçok şeye sahibim, çünkü yengeç hem denizde hem de karada gezer. İşte bu yüzden doğum haritama ağırlık yapmasın diye uzun zamandır yengecin üzerine hiçbir şey koymuyorum. Aslan burcunda açgözlüler ve güçlüler doğar. Başak burcunda doğanlar karı gibidirler, kaçaklara ve kölelere benzerler. Terazi burcunda kasaplar, parfüm satıcıları ve işi bir şeyleri tartmak üzerine olanlar doğar. Akrep burcunda zehir satanlar ve suikastçılar doğar. Oğlak burcunda hayatın kötü boynuzlarını yiyen derbederler doğar. Kova burcunda su taşıyıcısı, hancılar ve beyninde su olanlar doğar. Balık burcunda aşçılar ve hatipler doğar. Böylece dünya, bir değirmen taşı gibi döner ve her zaman iyi ya da kötü bir şey yapar, böylece insanlar ya doğarlar ya ölürler. Ortada gördüğünüz çime ve peteklere gelince, hiçbir şeyi sebepsiz yapmıyorum. Toprak ana ortada yumurta gibi yuvarlanır tüm güzel şeyleri bir petek gibi içinde tutar"* (Satyricon I.39.40).

Bu metinde en çok dikkat çeken iki şeyden biri, insanın ne olacağı ve nasıl yaşayacağının hangi burçta doğduğuna bağlı olarak değişmesidir. Meslek bile bu burçta doğanlar için önceden belirlenmiş bir yazgıdır. Dolayısıyla insanın ne zaman hangi burçta doğduğu yaşamındaki en belirleyici

etkendi. İkincisi ise Trimalchio'nun anlatımına biraz dikkat kesilince tüm bu burçların erkekler için olduğu anlaşılmaktadır. Arka planda mesleklerden davranış kalıplarına kadar erkeklerin yaşamları örnek alınarak açıklama yapılmış gibi duruyor, kadına dair hiçbir belirti taşımıyor.

Göksel hareketlerin hakikati yansıttığını düşünenlerin başında Roma İmparatoru Septimus Severus (145-211) gelir. Sarayının tavanına horoskop yaptıran ve neredeyse tüm hareketlerini göksel olayların yorumuna uygun yapmaya çalışan Severus, yıldızların gösterdiği işaretlere uygun tarihlerde evlenmiş, seferler düzenlemiş ve yaşamıştı. Horoskopunda ölümünü gösteren kısmı sadece kendinin görebileceği bir yerde gizleyen imparator, yaşamındaki her anın önceden belirlenerek göksel belirtilerle onu uyardığına inanıyordu. Roma'da biraz daha fazla kurumsallaşsalar ve ekonomik olarak devlet güvencesine sahip olsalar da kehanet işinde görev alanların çoğunun adı dahi geçmemektedir. Bunca organize ve emek gerektiren kehanet işinde çok sayıda emeğin yer aldığını söylemek mümkündür.

Kâhinler

Antikçağda kehanetin gündelik yaşamda vazgeçilmez olması bu işle meşgul olan insanların sayısının da çok yüksek olduğunu gösterir. Bunlar arasında "tanrısal sebeplerle" itibarsızlaştırılanlar dikkati çekecek kadar çoktular. Özellikle cinsel şiddete maruz kalan kâhinelerin öykülerini görünür kılmak gerekir. Faili Apollon olan pek çok cinsel saldırı mitlerle normalleştirilmiş, mağdurlar itibarsızlaştırılmıştı. Bunların başında Kassandra gelir. Troia sarayı mensuplarından olmasına karşın toplum nezdinde ötekileştiren bir mitin antikahramanı olmuştur. Kaynaklarda Troia Kralı Priamos'un kızı olarak gösterilen Kassandra, henüz genç bir kadınken bakirelik yemini ederek tapınağa kapanmıştı. Apollon, genç kadını görünce onunla cinsel ilişki kurmak istemişse de Kassandra tanrının talebine karşılık vermemişti. Apollon, onu kandırıp

ikna edebilmek için ona bilicilik yeteneğini vereceğini söylemişti. Kassandra bu büyülü yeteneğe sahip olmak adına razı gelmiş ancak kehanet yeteneğine sahip olunca da Apollon'u bir kez daha reddetmişti. Tanrı, talebini karşılıksız bırakan bu kadını cezalandırmak için kehanet yeteneğini vermiş olsa da ondan inandırıcılığını almıştı. Troia'nın düşeceğini, yaşanacak felaketi önceden gören Kassandra tüm uğraşlarına karşın kimseyi ikna edememişti. Ancak öykü bununla bitmiyor elbette. Savaşın ganimeti olarak kaçırılan ve tecavüz edilen Kassandra, nihayetinde Agamemnon'un karısı Klyteimnestra tarafından öldürülmüştü. Tanrı sözüyle oluşturulan hakikat söylemi, Kassandra'yı toplumun zihninde küçültmüş ve şiddet uygulanabilecek bir karaktere dönüştürmüştü. Şiddetin faili eril iktidar olunca mağdur suçlanmış, ötekileştirilmiş, itibarsızlaştırılmış ve daha fazla şiddete maruz bırakılmıştır.

Benzer bir mitik anlatı da Erythrae'lı Sibylla'yı konu edinir. Apollon'un cinsel arzularını karşılıksız bırakan Sibylla da tanrı tarafından gaflete düşürülmüş ve kehanet yeteneği karşılığında sonsuz yaşamı talep ederken gençlik istemeyi unuttuğu için zaman geçtikçe yaşlanıp küçülmüş en sonunda bir böcek gibi kafese konularak çocukların alay ettiği bir karaktere dönüştürülmüştü. Roma'ya dair yazdığı kehanet kitapları tüm Roma tarihi boyunca karar alma süreçlerinde önemli bir rol üstlenmişti. Geleceğin bilgisine vakıf olma yeteneğini bir şiddet unsuru olarak kullanan Apollon'un arzularını tatmin etmeyi reddeden her kadın gibi Sibylla da şiddetin ve ötekileştirilmenin nesnesine dönüştürülmüştü. Her iki mitte de dikkati çeken unsurlardan biri kadınların erken yaşta kendilerini tapınaklara adaması ve bakire kalma sözü vermeleridir. Örnekleri çoğaltılabilecek bu kadınlar arasında tüm Roma'da önemli bir misyon üstlenmiş Vesta rahibeleri ve yine herkesin bildiği Meryem'in genç yaşta tapınağa adanması gösterilebilir. Kültürel iktidarın kadınlar üzerine büyük baskılar uygulayan yasaları gereği daha küçücük yaştan başlayarak kadınları bedenlerine yabancılaştırmaya çalışan bir eril

iklimin varlığını bu mitlerde görebiliyoruz. Öte yandan geleceğin bilgisine sahip olan tüm kâhinler bir şekilde bu ayrıcalığın bedellerini çok acı ödemişlerdi.

Kâhinlik kerametine sahip olup bunun bedelini fazlasıyla ödeyenlerin en ünlüsü kuşkusuz Teiresias'tı. Onun bilicilik yeteneğini nasıl kazandığı sorusunun yanıtları farklılık gösterir. Bazı kaynaklar tanrıça Athena'yı çıplak yıkanırken gördüğü için kör edildiğini ancak annesinin teselli olması için ona kehanet yeteneği verdiğini anlatırlar. Bu yeteneği nasıl kazandığını anlatan en ilginç öyküyse Teiresias'ın bir gün çiftleşme dansı yapan yılanlara rastlayarak onların ilişkilerini bozduğu için kadına döndüğünü aktarandır. Uzun yıllar kadın olarak yaşamını sürdüren Teiresias, yıllar sonra çiftleşen yılanları bir kez daha ayırınca yeniden erkek kimliğini kazanmıştı. Bu cinsiyet değiştirme hikâyesi onu meşhur etmiş, yaşananlar tanrıların kulağına kadar gitmişti. Zeus ve Hera bu olayı duyunca aralarında anlaşamadıkları bir konuya hakemlik etmesi için Teiresias'a başvurmuşlardı. Cinsel ilişki sırasında kadın mı yoksa erkek mi daha fazla hazlanır sorusuna her iki cinsiyeti de deneyimleyen Teiresias'ın yanıtı kadınların daha fazla zevk aldıkları yönünde olmuştu. Ona göre hazzı on parçaya ayırırsak erkeğin hissesine ancak biri düşerdi. Hera kadınların sırrını açık ettiği için bu yanıta çok sinirlenmiş ve Teiresias'ı kör etmişti. Zeus ise haline acıdığı bu adama kehanet yeteneği ve uzun bir ömür vermişti.

Örneklerini çoğaltabileceğimiz bütün bu mitlerin de gösterdiği gibi toplumun geleceği bilme arzusuna yanıt arayanlar, tanrıların vakıf olduğu bu yeteneğe sahip olmak için ağır bedeller ödemiş, meczup, farklı birer karaktere dönüşmüşlerdi.

Ölümün Ötekileri

Son on bin yıldır toplumsal sınıflar arasındaki çark o denli büyük ki ölüm dahi eşitliği sağlayamıyor hatta belki de eşitsizliğin en güçlü sembolleri ölümde hayat buluyordu. Antikçağ inançlarının günümüz inançlarından ciddi bir farkı yoktu. Çok tanrılı olmaları dışında, ikili dünya sistemi, yaşamın geçiciliği, ölümün ardındaki sonsuz yaşam, ölümden sonraki mükâfat ve cezalandırma sistemi gibi inancın temel unsurları hiç değişmeden günümüze dek varlığını sürdürebilmişti. Ölümle daha barışık hatta ondan medet bekleyen ilişkiler kuran ilk yerleşim sakinlerinden sonra antikçağ insanları uygarlığın da etkisiyle ölümle mesafesini artırmışlardı. Çatalhöyük, Barçın Höyük gibi eski yerleşimlerdeki intramural gömü (ev içine gömülme) geleneği, ölüyle birlikte yaşama, aynı mekânda bulunma arzusu giderek değişmiş, ölüler önce evin dışına sonra da yerleşimlerin dışına taşınmıştı. Antikçağın mezarlıkları olan nekropolisler önünden geçilirken dahi korkulan ve uzak durulması gereken alanlara dönüşmüştü.

Ölüm, yaşamı olanların eşit yazgısıdır. Ancak imgelerle kaplanan ölümün yaşayan üzerindeki simgeleri eşitsizliğin zirvesini inşa etmiş, görünür kılmıştı. Nasıl yaşadıysan, hangi sınıfın mensubuysan ölümün görselliği ve anıtsallığı da buna paralel oluyordu. Kimi krallar için piramitler, kayalara oyulan kral mezarları, dev tümülüsler yapılıyor, kiminin ölüsü yatacak toprak bulamıyor ya da bir kuru çukura defnediliyordu. Kiminin ismi ve yaşamı duvarlara kazınıyor, kimi sessiz ve isimsizce geldiği gibi kayboluyordu. Kimi, devlet erkânı, törenler ve büyük kalabalıklarla uğurlanıyor kimi ise ortalıkta çürüyüp rahatsızlık vermesin diye görevlilerce gömülüyordu. Bu eşitsiz, adaletsiz sistem ölümde bile denge gözetmiyordu.

Dolayısıyla ölüm eşitlikten yoksun bu dünyada emek sömürüsünü bir kez daha artıran bir sona dönüşüyordu. Piramitlerin yapımına ömrünü veren kuşaklar, büyük kral mezarlarının inşasında çalışan onca işçi, emekçi, köle, harcanan onca zaman, görkemli mermer lahitler, taş ocakları... Sınıflı toplumda aristokratın, varlıklının ölümü bile emek sömürüsü üzerine yükseliyor, tanrıya sunuluyordu.

Herodotos, kitabının Lydia'yı konu edindiği bölümünde Alyattes'in dağ gibi büyük bir emekle yığılmış toprak altına gömülen mezarından söz ederken bu anıtsal yapının masraflarını karşılayanlar listesinin başında drahomalarını (çeyizlerini) kazanmak için seks işçiliği yapan kadınlar olduğunu ifade etmişti. Kralın ölümü, bedeninden başka satacak bir şeyi olmayanların kazandığı paradan bir hak iddia edebiliyordu. Bir ya da iki odalı mezar yapısı üzerine yığılan dağ gibi topraktan oluşan ve adına *tümülüs* denilen bu mezarın yapımında binlerce insanın çalıştığına şüpheniz olmasın ve biz onlar arasında yer alan bu *fahişe* kadınların varlığını Herodotos sayesinde öğreniyoruz. Bunca yıl geçmiş olsa da cenaze defin işinin özünde *"topraktan geldik toprağa gidiyoruz"* inancından başka bir şey yoktu. Dolayısıyla ölüm ve ölen için gerçekleştirilen uğurlama, topraktan geleni yeniden toprağa yolculamaktan öte bir şey değildi. İşin özünü inanca uygun bir ritüelle toprağa yerleştirip üzerini toprakla kaplamak oluşturuyordu ama *sınıf kibri* bu meseleyi toplumsal bir külfete ve emek sömürüsüne dönüştürmüştü. Bu yüzden hem Solon'un çıkardığı yasal düzenlemelerde hem de Romalıların *12 Levha Kanunları*'nda cenaze törenlerindeki ifrattan kaçınılması gerektiği dikte ediliyordu. Benzer biçimde Platon da *Yasalar*'da tarım alanından uzak tutulması gereken mezarların beş kişinin beş günde yapabileceğinden daha büyük yapılmasına sıcak bakmıyordu. Tüm bunların ışığında mezar ve ölü gömme geleneğinin ardında çok sayıda özgür olmayan emeğin olduğunu kabul etmek zorundayız.

Ağıtçı Kadınlar

Tarihin belki de en eski ölüm ritüellerinin ayrılmaz parçası ölenin ardından ağıt yakmaktır ve bilinen tüm örnekler bu geleneğin icracısı olarak kadınları işaret eder. Akdeniz'in tüm coğrafya ve kültürlerinde erkekler savaş yapar, ölür, öldürürken kadınlara ağıt yakmak ve ölenlerin ardından feryat etmek düşerdi. Antik Mısır'dan Mezopotamya'ya Yunan'dan Roma'ya her kültürün sanatına yansıyan ağıtçı kadınların arkeolojik izlerini takip etmek mümkündür. Atina'da bir nevi mezar anıtı olarak yapılan büyük boyutlu Dipylon vazoları üzerinde Ege dünyasının en eski örneklerini görürüz. Ortada bir platform üzerine yatırılmış merhum ve etrafında diz çökmüş saçlarını başlarını yolarak ağıt yakan kadınları betimleyen sahnelere sıkça rastlanır. Bu sahneler sadece gözü yaşlı kadınların katıldığı bir uğurlama töreni değildi. Buradan yükselen ağıtın kültüre uygun olmayan çığlıklarıydı ve ölüm ritüelinin en dikkat çeken kısımlarından biriydi. Ölenin bedeninin hazırlanmasından sonra evinde sergilenme safhası (prothesis) daha çok aile bireylerinin ve özellikle kadınların katıldığı bir ağıt sürecine dönüşüyordu. Antikçağ'ın zihninde kadın ve ölüm imgelerinin yakınlığı zihinlere kodlanmış olmalı ki ölenin hazırlanması ve uğurlanması kadınların işi olmuştu. Tören bittikten sonra bedenlerini kirleten bu işten arındırmaları şart koşuluyordu. Evin kadınlarıyla başlayan ağıt yapma işine köleler ve yakın çevre de katılıyor, ölüm dili olan ağıt ilerleyen zamanda yasa dönüşüyor, susuyordu.

"Bak anana, yavrum, talihsiz anana,
senin acını göreyim, öldüğünü göreyim de,
bundan böyle nasıl yaşayayım ben nasıl?
Gece gündüz yüreğimin ışığıydın bu kentte,
Troialı kadınların, erkeklerin gücü desteği,
bir tanrı gibi selamlardı yavrum onlar seni,
sen onların büyük şanıydın sağken,
ama yavrum kederli ölümün elindesin şimdi."

Hekabe, oğlu Hektor'un cansız bedeni Akhilleus tarafından surlar etrafında sürüklenirken böyle bir ağıt yakıyor surlardan aşağı bakan diğer Troialı kadınlar da ona eşlik ediyorlardı.

Priamos oğlu Hektor'un cenazesini alabilmek için pek çok hediyeyle gittiği Akhilleus'un çadırından amacına ulaşarak dönmüş, cenaze töreni hazırlıklarına başlanmıştı. Hektor'un ölü bedeni katafalka konulunca önce karısı Andromakhe başlamıştı ağıta:

"Erkeğim benim, göçüp gittin genç yaşında,
gittin evimizde dul bıraktın beni,
çocuğumuz da ufacık, körpecik,
bilmem gençlik çağına erer mi ki,
bu kent yerle bir olacak baştan aşağı,
sen öldün sen koruyucusu, bekçisi,
sen soylu anaları, çocukları ayakta tutan.
Onları koca karınlı gemiler götürecek yakında
beni de götürecek gemiler yavrum, beni de..."

Hektor'un cenazesinde yaşanan bu sahneler, Dipylon vazolarındaki resimlerin sözlü anlatımı gibidir. Andromakhe bitiriyor, Hekabe başlıyor, o da bitirince Helene devam ediyordu. Muhtemelen o vazolardaki ağıtçı kadınlar da kayıpları için buna benzer ağıtlar yakıyor, kayıplarını inançlarına göre uğurluyorlardı.

Kadınların ağıt yakması ölümü çağrıştırdığından zaman zaman erkekler dünyasına rahatsızlık vermiş ve kısıtlanması ya da yasaklanması talep edilmişti. Platon hayırlı olmayan uğursuz günlerde ağıt yakmanın iyi olmadığını düşünüyordu. Böyle günlerde ille de bir şeyler söylenmesi ve dinlenmesi gerekiyorsa Karia şarkılarıyla ağıt yakan kiralık koroları tercih edeceğini ifade ediyordu. Buradan ağıtçılığın profesyonel bir işe dönüştüğünü ve belli kültürler ile coğrafyaların bu konuda uzmanlaştığını çıkarmak mümkün. *Yasalar*'ın bir başka pasajında ise düşünür, en azından bu ağıt

işinin evle sınırlı kalması gerektiğini, cenazenin sokağa çıkarıldığında bu çığlıkların ve haykırmaların uygun olmadığını dile getiriyordu.

Ölü Bekçisi

Ölümün yaşam üzerine pek çok etkisi vardır ama Apuleius'un anlattığı ölü bekçisinin başka bir örneği yoktur. Apuleius'un anlattığına göre Roma'da büyü bir sanata dönüşmüş ve o denli yaygın olmuştu ki büyücüler ölüleri dahi rahat bırakmıyorlardı. Aslında büyü üzerine yapılmış çalışmalara bakınca da Apuleius'a hak vermemek elde değil. Çünkü büyülerinin etkisinin artmasını isteyen büyücülerin sıklıkla ölüleri ve mezarları kullandıklarının örnekleriyle dolu her biri. Özellikle kötücül büyülerin etkili biçimde yapılabilmesi için sıklıkla mezarlar açılıyor, ölülerden parçalar koparılıyor ve büyü malzemesi olarak kullanılıyordu. Tüm bunlara karşın Apuleius'un esprili abartısının da meseleye biraz renk kattığını belirtmek lazım. Yazarın *Başkalaşımlar* adlı eserinde büyücü cadıların ölüleri rahat bırakmadıklarını, gömülmeden ya da gömüldükten sonra beden bütünlüklerine zarar vererek parçaladıkları dile getiriliyordu. Hatta zaman zaman bu büyücü cadıların yaşayanlara da saldırdıklarının örnekleri vardı. Apuleius, büyücü cadıların saldırdığı Thelyphron adlı kahramanına olayın nasıl gerçekleştiğini anlattırır. Miletoslu olan ve Olimpiyat Oyunları'nı izlemek için Yunanistan'a giden genç Thelyphron, Larissa'ya ulaştığında cebindeki harçlık da bitmek üzereydi. Larissa agorasında ölü bekçiliği yapmanın iyi para kazandırdığını duyunca işin aslını öğrenip işe girer. Yeni ölmüş ve ertesi gün cenazesi kaldırılacak bir ölüyü sabaha kadar gözünü kırpmadan bekleyecektir çünkü büyücüler ölülerin yüzlerini ısırıp koparır kendi büyülerine malzeme yaparlardı. Farklı kılıklarda ölülerin bulunduğu mekâna dalan büyücülere engel olunamaz ve ölüden bir parça koparmalarına izin verilirse o parça bekçilik

yapandan alınıp merhumun yarasına yamanacaktır. Elbette bir hayli riskli ve tehlikeli bu işin sonunda ciddi bir para kazanmak mümkün olacaktır. Thelyphron tüm risklere rağmen yerleşimin ileri gelenlerinden birinin oğlu olan merhumun bekçiliğini kabul ederek gayet yüksek bir meblağ olan bin sesters avansı da cebine indirir. Ölü evine giden Thelyphron'a ailesi şahitler eşliğinde merhumun bedeninin eksiksiz ve kusursuz biçimde teslim edildiğini göstererek kayda geçirir. Böylelikle herhangi bir şey olursa bunun tüm sorumluluğu bekçinin olacaktır. Ölü bekçisi ihtiyaç duyduğu her şeyi yanına alarak görevine başlar. Bir süre sonra odaya giren samuru kovalayarak güvende olduğunu hisseden Thelyphron gecenin iyice bastırmasıyla uykuya yenik düşer. Sabahın tan alacalığında horoz sesleriyle uyanan ölü bekçisi, uyuyakalmanın dehşetiyle ölüye koşup her şeyin yerli yerinde olduğunu görünce derin bir rahatlama hissetmiştir. Sabah gelen aile de merhumun bedeninde herhangi bir hasar görmeyince ölü bekçisine yüklüce bir para ödemişlerdi. Cenaze töreni sırasında merhumun karısı ve aşığı tarafından büyüyle öldürüldüğüne dair konuşmalar yapılıyordu. Mısırlı bir rahip ölüyü canlandırıp konuşturabileceğini söyleyince ölü gerçekten canlanır ve söylenenleri doğrulayarak karısı ve aşığı tarafından öldürüldüğünü anlatır. Ölü bekçisiyle aynı odada kaldığında ise büyücülerin çok istemelerine karşın içeri giremediklerini ve kendisini kapının penceresine çağırdıklarını ancak aynı ismi taşıdıkları için ölü bekçisinin uyurgezer biçimde pencereye gittiğini ve büyücülerin yanlışlıkla onun burun ve kulaklarını kestiklerini anlatır. Thelyphron dehşet içinde eliyle yüzünü yoklayınca burun ve kulaklarının olmadığını fark eder.

Bir kutsiyet arz etmekle birlikte ölüm ritüelleriyle ilişkili işlerle meşgul olanların sınıflı toplumun ötekileri arasında sayıldıklarına kuşku yoktur. Her gün ölülerle uğraşıp bedenlerini ve ruhlarını kirlettikleri düşünülen bu insanların toplum içinde itibarları da ölüden hallice olmalıydı.

Mezar Kazıcısı

Bugün olduğu gibi antikçağda da iki tür mezar kazıcısı vardı. Birincisi ölenlerin uğurlanması ve toprağa verilmesi için ikincisi ise ölenlerin yanlarına bırakılmış değerli eşyaları çalmak için mezar kazıyordu. İkinci grupta yer alanlar için ölüm cezasına varan yasal uygulamalar mevcuttu ve buna önlem olarak da genellikle mezarlara bazı büyülü lanet yazıtları bırakıyor, ona zarar vereni tanrısal cezayla korkutmaya çalışıyorlardı. Platon başkasına ait bir mezar veya kutsal yapıya zarar vermenin çok büyük bir suç olduğunu belirtir. Bununla birlikte bir arkeolog olarak diyebilirim ki arkeolojik kazı çalışmalarında ele geçen mezarlar arasında antikçağda soyulmuş olanların sayısı hiç de küçümsenecek gibi değildir. Mezarlıklarda görevli olan birinci gruptaki kişiler bir inancın içinde onun yasalarına uygun bir eylemle öleni sonsuz yolculuğuna uğurlamak için önemli bir görev üstleniyorlardı. Bunların Nekropolis'te yer göstermek, mezar kazmak veya kazılmasını sağlamak ve cenaze törenini takip etmek gibi görevleri olduğu söylenebilir. Tüm bunlar ölen kişinin Tartaros'a ulaşarak ruhunun teskin olmasını sağlayacaktır. Kurallara uygun olmayan bir davranış ise ölenin bu dünyada kalmasına ve yaşayanların başına bela olmasına yol açabilirdi. Bu önemli pozisyonuna karşın yine de mezarcılara dair bilgi bulmak kolay değildir.

Petronius, Trimalchio'nun şöleninde, vaktiyle varlıklı olan ve sonra her şeyini kaybeden bir mezar kazıcısından söz eder. Metne göre zamanında bir milyon sestertiusa sahip bu adamın şimdi saçı bile ipotekliydi. Çok iyi bir adamdı ve etrafı dostlarıyla doluydu ama işleri iyi gitmemeye başlayınca hepsi onu terk etmişlerdi. Eskiden bir kral gibi yemek yiyen, mahzenleri şarap ve yiyecek dolu bu adam bir mezar kazıcısıydı ve her şeyini kaybettiğinde şöyle bir ilan vermişti: *"Gaius Iulius Proculus, artık kullanmadığı bazı eşyalarını satışa sunacak."* Proculus'un bunca mala, mülke, köleye sahip olmasına bakılırsa onun sıradan bir mezar kazıcısı değil mezar levazımatçısı

olduğu düşünülebilir. Bugün olduğu gibi tümüyle cenaze işlemlerini geleneklere uygun organize eden ve uygulayan, emrinde pek çok kölenin çalıştığı bir cenaze levazımatçısı.

Petronius aynı eserinde bir de mezar taşı ustasından söz eder. Şölenin ortasında ve gecenin ilerleyen saatinde kapı çalınıp bir takım güvenlik görevlileriyle birlikte kalabalık ve eğlenceli bir ekip girer içeri. Bunlardan biri iyi mezar taşları yapmakla ün salmış Habbinas'tır. Çok sarhoştur ve başında bir çelenk vardır. Başından aşağı kokulu parfümler akıyordur. Yanındaki karısının omuzlarına yaslanmış ayakta durmakta güçlük çeken Habbinas'ın bir cenaze töreninden geldiği vurgulanır. Zengin Scissa, ölüm döşeğinde azat ettiği 50 bin sestertius değerindeki kölesi için görkemli bir şölen düzenlemiştir.

Bu tür davetlere dahil olabilmek için bazı koşullar vardı; ya gerçekten davet sahibinin yanında olmaktan onur duyacağı varlıklı ve önemli bir insan olmak gerekiyordu ya da bu daveti ertesi günden başlayarak herkese ballandırarak anlatacak dalkavuk. Habbinas bir dalkavuk değildi, zengin Trimalchio'nun arkadaşıydı ve bu da bir mezar taşı ustası olarak iyi bir kazancı olduğunun göstergesiydi.

Gladyatörler: Roma'nın Kanlı Canlı Oyuncakları

Antik Roma ile özdeş bir şiddet sarmalı olan gladyatörlük, insanlık davranış repertuarında ötekine uygulanan şiddette sınırları genişletmiş, bir insanın bir başka insana veya canlıya çektirebileceği en üst acıyı görsel bir şova dönüştürmüştü. Şiddet izlemek bir tutkuya evrilmiş bundan haz alan kitleler oluşmuştu. Kılıçtan (gladius) türetilen bir sözcük olan gladyatör, toplumsal ve siyasal yaşamın dengesini sağlamakta büyük bir yer kaplamıştır. Etrüsk geleneği olduğu bilinen gladyatör dövüşlerinin, başlangıçta savaşta ölen askerlerin ruhunu teskin etmek için esir askerlerin zorlandığı bir ölüm dövüşü olarak cenaze törenlerinde yapıldığı biliniyor. Ancak ilerleyen zamanlarda insanların ve toplumların psişelerine ötekine uygulanan şiddetin imgesi olarak kodlanmıştır. Bu kanlı gösteriler, toplumun öteki sınıfına giren herkese uygulanacak şiddeti normalleştirmiş, gündelik yaşamın bir parçası haline getirmiştir.

Roma'daki ilk gladyatör dövüşlerinin MÖ 264 yılında bir cenaze töreni için yapıldığı biliniyor ve tahmin edilebileceği gibi burada dövüştürülen üç çift gladyatörün hepsi köledir. Bu görsel şölen öldürmek ya da ölümünü tüm vahşetiyle sergilemek için de köle edinilebileceği anlamına geliyordu. MÖ 105 yılında yaşam ve ölüm tasarrufunu elinde bulunduran Roma senatosu, bir eğlence aracı olarak gladyatör dövüşünü yasallaştırmıştı. Bu tarihten itibaren nüfuzlu ailelerin ve zenginlerin düzenlediği bu barbarlık vahşeti *munus* ismiyle anılmaya başlanmıştı. Kölelerin, esirlerin ve diğer ötekilerin dövüşünün yanında kısa süre sonra egzotik hayvanların da şiddete alet edildiği *venatio*lar eklenmişti. MÖ 2. yüzyıldan itibaren Roma kontrolündeki tüm coğrafyalarda bu şiddet organizasyonlarının yapıldığını ve çok ses getirdiğini biliyoruz.

Roma'da *leges gladiatoriae* adı verilen bir yasayla kan dökmenin yasal sınırları da belirlenmişti. Bu yasalar çerçevesinde yeterince ekonomik gücü olan her yurttaş bu kanlı gösteriyi sergileyebilir, köle veya gönüllü gruplardan oluşan gladyatörleri organize edebilir, eğitebilir ve dövüşe hazırlayabilirdi. Bu yasanın da işaret ettiği sınıfsal fark yeterince parası olanın olmayanın ölümünü satın alabilmesine ve bir görsel şölen olarak sergileyebilmesine olanak verecek denli açılmıştı. Kaybedecek özgür olmayan canlarından başka bir şeyi olmayanlar, doyumsuz iştah sahiplerinin, gözünü kan bürümüş iktidarların tatminsiz seyir iştahlarına kurban ediliyordu.

Özgür olmayanların ve sınıfsal olarak altta konumlananların sayısı bir hayli fazlaydı. Kısa süre içinde bu bireyler için gladyatör oyunları bir kurtuluş ya da en azından daha itibarlı bir yaşam umudu doğurmuştu. Gladyatörler olarak en azından daha iyi besleniyor ve daha insani koşullar altında yaşıyorlardı. Bu gerçeklik kölelerin söz konusu kanlı gösteriye ilgisini artırmıştı. MÖ 73 yılında Capua'daki bir gladyatör okulunda başlayan isyan, bunca şiddete rağmen bu işe soyunanların ne kadar fazla olduğunu gösterir. Çünkü yaklaşık üç yıl süren ve genel olarak *Spartakus* adıyla anılan bu isyan, Roma iktidarını korkutacak denli güçlü bir tehdit oluşturmuştu. İsyan bastırıldıktan sonra Roma Senatosu, MÖ 65 yılında gladyatör sayısına bir sınırlama getirmek zorunda kalmıştı. MÖ 46 yılında ise *Lex Iulia* yasasıyla gladyatör dövüşleri organize edecek kişilerin kamu görevi için aranan kriterlere uygun özellikler taşımaları gerektiği belirlenmişti.

Kısa sürede yasallaşıp kurumsallaşan gladyatörlük eğitimi okula (*ludus*) dönüşmüştü. *Lanista* adı verilen kişilerce oluşturulan bu kurumlar, ihtiyaç duydukları gladyatörler için köle pazarlarını devşiriyor, uygun köleleri eğitime alıyorlardı. Bu yüzden de köle ticareti özellikle de deniz yoluyla yapılan insan kaçırma olaylarının artmasına yol açmıştı. Lanistalar kölelerden gladyatörler devşirip satan simsarlar haline gelmişlerdi. Augustus gladyatörlük amacıyla insan ticareti yapmayı

yasaklasa da bu söz konusu ticareti yavaşlatmaya dahi yetmemişti. Çünkü ülkede gladyatörlere duyulan "ihtiyaç" her geçen gün artıyor, şiddet tüm imparatorluk topraklarına yayılıyordu. Cumhuriyet Döneminde daha çok Trakya ve Avrupalı gladyatörler dikkat çekerken Afrika'nın kontrolünün sağlandığı İmparatorluk Döneminde siyahi gladyatörler artmıştı. Kimi zaman gladyatör kendi etnik kimliğinin göstergelerini taşıyan kıyafetlerle dövüşüyordu. Bu durum, izleyenlerin zihninde Roma'nın emperyal gücünü inşa ederken egzotik bir görsel haz da sağlıyor olmalıydı.

Sahnelenen şiddet izleyenler üzerinde öylesine büyük bir etki yaratıyordu ki her seferinde daha kanlısı, daha fazlası talep ediliyordu. Bu yüzden faşizmi ve şiddeti bu denli arzulayan halkın önüne çıkarılıp sergilenen şiddetin sınırı da sonu da yoktu. Yaşlılardan, kadınlara, cücelerden, eşcinsellere ve engelli insanlara kadar her *öteki* şiddetin nesnesi haline getiriliyordu, yeter ki halkın nabzı tutulsun, düzenleyenin statüsü artsındı. Mahkemelerin ölüm cezası verdikleri mahkûmlar da bu gösterinin kurbanı haline getirilebilirdi. Vahşi hayvanlara yem yapılmak, güçlü bir gladyatörün kılıcına teslim edilmek ya da iki mahkûmu ölüm dövüşüne zorlamak ölüm mahkûmlarının görsel ölüm yöntemleriydi.

Özgür insanlar arasında da gladyatör olmak isteyenlerle sıkça karşılaşılıyordu. Bunlar *lanista*yla kendi isteğiyle katıldığına dair bir sözleşme yapmak zorundaydı ve bu sözleşme pleb meclisinden onay almalıydı. Özellikle MS 2 ve 3. yüzyıllarda ekonomik koşulların zorladığı özgür insanlar, para kazanmak için giderek itibar kazanan gladyatörlüğü seçiyorlardı. Gençlerin kayda değer bir kısmı orduya yazılıp savaşa gitmek yerine gladyatör olmaya daha hevesliydiler. Arenalarda gladyatörlerin kazandıkları ün o denli fazlaydı ki kimi zaman Commodus gibi imparatorların dahi gladyatörlüğe soyundukları biliniyor. Sınıflı toplum yapısı, emekleri üzerinde yükseldiği kalabalık nüfusa itibar ve para sahibi olabilmeleri için gladyatörlüğü bir kurtuluş olarak sunuyordu.

İmparatorların da bu katliam şölenine katıldığını biliyoruz. Örneğin Augustus üç kez kendi adına beş kez de çocukları ve torunları adına gladyatör dövüşleri organize ettirmiştir. Yaklaşık on bin insanın burada canı pahasına dövüştürülmesi, binlerce hayvanın dünyanın dört bir yerinden taşınıp getirilmesi ve öldürülmesi ne denli kanlı bir gösterinin olduğunu hatırlatır. Kaldı ki Roma bu tür kanlı gösterileri sergileyerek halkın şiddet duygusunu tatmin etmek için Kolezyum (Collesium) gibi anıtsal bir yapıyı inşa etmişti. Vatikan bir dönem Kolezyum'u Roma'nın Hıristiyanlara yaptığı zulmün anısına nefret anıtı ilan etmişti. Çünkü Roma'nın en büyük eğlencelerinden biri yaklaşık 300 yıl boyunca yasakladığı Hıristiyan inanırları bu anıtsal yapıda kanlı gösteriler ve işkencelerle öldürmekti. Öte yandan işin şiddet boyutunun yanı sıra Roma halkının gözündeki kanı dindirmek için dünya kadar para harcanıyordu. Çünkü Roma siyasi teşkilatı, iktidarının bir kısmını bu gösterilerden alıyordu. Sadece Roma şehir merkezinde değil bu kanlı gösterinin halk üzerindeki etkisinden yararlanmak için tüm imparatorluk topraklarında büyük imar faaliyetleri yapılıyor, uygun mekânlar inşa ediliyor ya da tiyatro ve stadionlar arena olarak düzenleniyor, milyonlarca insanı sefaletten kurtaracak paralar, iktidarın gücünü koruması için bu kanlı organizasyona harcanıyordu. Arenada her bir kölenin bir gladyatörün kılıcında ya da bir hayvanın pençesinde kaybettiği hayat, iktidarın ömrüne ve gücüne ekleniyordu.

Berberler

Araştırmalarının merkezine evrimsel paradigmayı yerleştiren bilim insanları, sahip olunan genetik mirasın ölçüsünü dışarı yansıttığı ve üreme başarısı üzerinde büyük etkisi olması nedeniyle saçın tüm cinsiyetler için önemli bir sembolik öğe olduğunu kabul ederler. Kültürel araştırmacılar da onun toplumsal konumlanmada önemli bir gösterge olduğunu belirtirler. Her iki açıdan da saçın tüm bireyler için daha en başından önemli bir simge olduğunu kabul etmemiz gerekiyor, bu yüzden de her dönemde itina edilen, özen gösterilen bir unsur olmuştur. Ancak elbette saçların ne zamandan beri doğal seyrinden ayrılıp bir kimlik göstergesine dönüştüğünü tahmin etmek güç değil. Tüm bireyleri iki cinsiyetten birine girmeye zorlayan uygarlık, saçı önce cinsiyet rollerinin bir parçası yapıp ardından onu sınıflı toplum yapısına uygun formlarda şekillendirme mecburiyeti getirmişti. Bu andan itibaren isteyen saçını istediği gibi sergileyemezdi hatta bazılarının hangi formda olursa olsun sergileme hakkı bile elinden alınmış, saçları örtülerle görünmez kılınmıştı.

Bu süreç elbette saçı şekillendirecek bir mesleğin de ortaya çıkmasına yol açmıştı. Antikçağ dünyasında erkekler de saçları konusunda bir hayli itinalıydılar ve arkeolojik eserler üzerinde bolca temsil ediliyorlardı. Ancak simgesel anlamda kadınların saçlarıyla ilişkili betimleri meselenin cinsiyet rolleri açısından her dönem ön plana çıktığını gösterir. Cenaze törenlerinde saçını başını yolmak da kadınlara düşen bir cinsiyet rolüyken evlendiği adam için saçlarını kesmesi beklenen de doğurduğu çocuklar için saçını süpürge yapması istenen de kadınlardı. Erkeklerin saçları toplumsal bir sorumluluk yüklenmezken kadın, kendi dışındaki pek çok şey için saçını kurban etmek zorunda kalıyordu. Elbette bütün antikçağ için

tek bir genelleme yapmak doğru değil ama yine de kadın saçını toplumsalın normlarına feda etmek zorundaydı. Büyüyen genç kızlar evlenme yaşına geldikçe her bir aşamada bir tutam saçını kesip Tanrıça Artemis'e vermek zorundaydılar. Ayrıca cinsiyet rolleri biraz daha farklı olan Sparta'da evlenen kadınların kocalarının karşısına çıkmadan önce saçlarını kestirdikleri anlatılıyor. Bu saç hem ergenliğe veda hem de bekaretin bir kefareti olarak kabul ediliyordu. Bir başka anekdotta ise Erythrae kıyılarına bir salla gelen Herakles heykelini karaya çekebilmenin ancak kadınların saçlarından yapılan bir halatla mümkün olacağı belirtilince, kentli kadınlar saçlarını kesmek istememişlerdi. Erythrae'da yaşayan göçmen Trakya kadınları tanrı için bu "özveride" bulunarak saçlarını vermiş ve yapılan halatla heykel karaya çekilebilmişti. Genellikle kölelerin saçları kesildiğinden özgür kadınların saçlarını kesme konusuna sıcak bakmamaları daha anlaşılır hale gelir. Öte yandan antikçağın pek çok yerinde kadınların saçlarını boyamalarına da sıcak bakılmazdı. Çünkü saçlarını sarıya, kızıla boyamak heteiralara mahsus bir göstergeydi. İffetli bir kadın evli ya da anne olduğunu belirtir bir bantla saçını bağlayarak kamusal alana gerekli mesajı iletirdi. Dolayısıyla kadın saçının eril toplumun savaş alanlarından biri olmakla kalmayıp onun toplumsal normlara uygun bir renk ve biçim gerektirdiği söylenebilir. Gerekli ve zorunlu hallerde peruk da seçenekler arasındaydı. Elbette moda da saç stilini belirleyen şeylerden biriydi. Günümüze kalmış sanatsal görsellerden anlaşılacağı gibi saç modası sık sık değişiyordu ve en azından resim, heykel sanatçıları bu konuda gündemi takip ediyorlardı. Büyük ihtimalle kadınlar ve erkekler de gündelik yaşamlarında bu değişimlere ayak uyduruyorlardı. Özellikle Roma Dönemi portreleri saç modasının ne denli sık değiştiğini göstermesi açısından fikir vericidir. Portreleri sikkeler üzerine darp edilen imparatoriçeler gibi kanaat önderlerinin saç modelleri de ilham verici olmuş, herkesin bunları takip etmesi sağlanmıştır.

Evinde becerikli kölesi olan kadınlar güne saçlarını yaptırarak başlardı. Bu iş için genellikle bir kadın köle, saç bandı

ve saç tokası gibi şeylere sahip olmak yeterliydi. MÖ 6. yüzyıldan itibaren sahibelerinin saçını yapan köle tasviri sanat eserleri üzerinde sıklıkla yer alır. Sadece kendisine ait olan ve cinsiyet rolleri tarafından belirlenen sandalyesine (*klismos*) oturan kadın, elinde ayna tutarak kölesi/hizmetkârı olduğu anlaşılan bir başka kadının saçını nasıl yaptığını takip eder. Kendisine saç uzatma özgürlüğü verilmeyen bir köle kadının, saç uzatma özgürlüğünün yanı sıra saçlarını başka bir kadına yaptırma gücüne de sahip olan bir başka kadının saçını yapmasının trajedisini anlayabiliriz.

Özellikle Roma Döneminde pek çok insan saç, sakal gibi detaylarla uzun zaman harcıyordu. Köleleri arasında şahsına ait bir berberi (*tonsor*) olmayanlar için berber dükkânları da vardı. *Tonstrinae* (berber dükkânları) metroseksüel erkeklerin ve süslü kadınların buluşma noktasına dönmüştü. Bir kölenin boynuna takılan etiketinden anlaşılacağı üzere berberlerin yoğun olduğu bir sokak bile vardı. Çünkü bu etikette, kölenin ve efendinin ismi dışında Roma dışına çıktığı zaman firar etmiş sayılacağından görenlerin onu hemen yakalayarak berberlerin sokağına getirmeleri isteniyordu. Bir çeşit berberler çarşısı sayılabilecek bu sokak sektörün ne kadar büyük olduğuna ve bu işle iştigal edenlerin sayısının çokluğuna işaret eder.

Bir kölenin metal plakasında şunlar yazar: *"Ben, pazarlar yönetiminde çalışan Projectus'un kölesi Asellus'um ve ben Roma'nın surlarının dışına çıktım. Beni tut, çünkü ben kaçak bir köleyim ve beni Flore Tapınağı yanındaki Berberler Sokağı'na götür."*

Roma iç savaşı sırasında Markus Antonius'la aşk yaşayarak Augustus'a karşı taraf alan Kleopatra'nın berberleri bir hayli ünlüydü. Çünkü dedikodulara göre Antonius-Kleopatra safında alınan kararlarda hadım olan ve isimleri Mardion, Potheinos, Eiras, Kharmion olan berberler çok etkili oluyorlardı. Muhtemelen saçlarının yapımı için uzun zamanlar geçiren çiftin gevezelikleri berberleri hem her şeyden haberdar ediyor hem de fikirleriyle olaya dahil ediyordu.

Sanatçılar, Komedyenler

Yaşamın nesnel görünümüyle zihinlerdeki imgesinin uyuşmaması bir başka gerçeklik fikrinin yanı sıra pek çok görünmeyeni görünür kılacak bir açıklığın ortaya çıkmasına yol açmıştı. Binlerce yıl öncesinden itibaren mağaraların karanlık duvarlarına yansıtılan görüntüler, bakışı, gözü ve dolayısıyla zihni görünen üzerinden görünmeyene taşımış, ölümsüz yaşam formu olarak yaratıcı güçlerin varlık alanına dönüşmüştü. Sanatın icra edenleri ise çoğunlukla şamanik karakterler olarak toplumdaki yerlerini almışlardı. Zamanın ve yaşam koşullarının değişmesi, yerleşik toplumsal düzene geçiş tüm bu dinamikleri de yerinden etmiş, normların altında toplumsal bütünlüğü sağlayacak bir enstrüman olarak sanat yeniden estetize edilmişti. Bu değişim, sanatın içeriğine de yansımış, inançsal unsurlar ve amaçlar yerini siyasal ve ideolojik olana bırakarak onu iktidarın elini güçlendirecek bir kültürel ürüne dönüştürmüştü. Sanat da sanatçı da böylelikle sorunsallaşmış, geçmişten getirdikleri kutsiyetlerini yitirerek üretici taşkınlıklarıyla kontrol edilmesi gereken tehditlere evrilmişlerdi.

Antikçağ sanatının toplumsal normlar ve yapıyla en yakın ilişkisi kuşkusuz *tragedia*'ydı. Komediyle birlikte Dionysos ritüellerinden devşirilen bu sanat kesintisiz biçimde devam etmektedir. Arkaik yaşam formunun temsilcisi olarak antikçağ toplumsal yaşamında kendine inanır bulan Dionysos, kural tanımaz öğreti ve esrik ritüelleriyle toplumun eril normlarına tehdit olarak algılanmış ve sık sık yasaklanmıştı. Ancak giderek artan ve dayanılmaz hale gelen sınıfsal farklılıklar ve burjuvazizm karşısında yoksul kesimden hatırı sayılır bir inanır kitlesini etkilemiş, toplumsal muhalefetin merkezine dönüşmüştür. MÖ 6. yüzyılda büyüyen tehlikeyi gören ve geleneksel devlet refleksiyle Dionysos kültüne yaklaşan

Peisistratos, kültü serbest bırakmakla kalmamış yıllık kutlamalar listesine de alarak deyim yerindeyse Dionysos kültünü resmileştirerek ehlileştirmişti. Issız dağ başlarında kadın inanırların katılımıyla gerçekleşen orijilerde okunan *keçi türküleri*nden, resmi ideolojinin normlarını ve milliyetçilik gibi temel dayanaklarını tesis eden tragediaları çıkarmayı başarmıştı. Dionysos inancının bedenden gelen vahşi çığlıkları koroyla temsil edilen sağduyuyla eritilmiş, edeplendirilmişti.

Dionysos ve onun ritlerinden türeyen sanat kültürlendirilmiş olsa da icra edenler açısından durum çok da parlak sayılmazdı. Sanatın doğası gereği ona ilgi duyanların ve performans sergileyerek hayatta kalmak isteyenlerin toplumsal konumları yakın zamana kadar hiç de iç açıcı değildi. Dionysos festivallerini organize eden, oradaki oyunları hayata geçiren oyuncuları ifade eden kelime hypokrinomai fiilinden türetilen *hypokrites*'ti. Oynamak, oyuncu anlamlarının yanı sıra yorumlama anlamına da geliyordu ki bu, yaptığı şeyin nasıl bir karşılığı olduğunu göstermek için yeterliydi. Başlangıçta aynı zamanda Dionysos müritleri olan bu oyuncuların üzerinden hareket eden gösteriler, ilerleyen zaman içerisinde giderek kurumsallaşmış ve oyuncular örgütlü derneklere dönüşmüşlerdi. Helenistik Dönemde pek çok sanatçı birliğinin varlığını gösteren yazılı belgeler ele geçmiştir. Özellikle İonia ve Hellespontos Birliği çok sayıda organizasyonla adını duyurmayı başarmıştı. Birliklerin düzenlediği organizasyonlardaki yarışları kazananlar türlü ödüller ve ayrıcalıklar almaya hak kazanıyordu. Dokunulmazlık, vergi muafiyeti, kehanete danışmada öncelik gibi ayrıcalıklar elde ediyorlardı. Bu sanatçı birliklerinin her coğrafyada bir merkezleri vardı ve Anadolu'da Dionysos'un kenti Teos (Seferihisar) bu konuda önemli bir yerleşimdi. Teoslular, belki de sanatın merkezi olmak için ama özellikle de Dionysos'un tiyatro temsilleriyle ilişkisi nedeniyle tüm sanatçıları bazı imtiyazlarla şehre davet etmişlerdi. Kumpanyalar şeklinde uzun süre temsiller düzenleyen sanatçılar bu gelişmelerle birlikte ilk kez imtiyazlı hale

gelmişlerdi. Ancak kendilerine ayrıcalık tanıyan iktidar sahiplerine hizmet ederek bunun bedelini de ödüyorlardı. Örneğin Bergama Kralı Eumenes'in tahta çıkış yıldönümünde sanatçılar birliği, temsiller ve yarışmalar düzenleyerek iktidarla ilişkisini iyi tutmaya çalışıyordu. Dionysos kültünün rahipliğine kadar yükselen bir lideri olmasına rağmen kısa süre sonra Teos kentiyle sanatçılar derneği arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Sanatçıların yüceltilmiş benlikleri, taşkınlıkları ve bütçeden aldıkları pay nedeniyle Teos yönetimi tarafından kentten sürüldükleri bilinmektedir.

Anadolu'nun farklı bölgelerinde sanatçıların örgütlendiklerini gösteren yazılı belgelere rastlanmıştı. Örneğin Saittai'da ele geçen bir yazıtta *podarioi* (birlik) ismi geçmektedir. Dionysos koruması altında olduğu anlaşılan bu birliğin koro şarkıcıları ya da pantomimcileri içerdiği düşünülmektedir. Öte yandan *dionysokolakes* olarak isimlendirilen derneğin, tiyatrocuların özellikle Helenistik Dönemden itibaren örgütlendikleri kurumlar arasında olduğunu biliyoruz. Dionysos'la ilişkilendirilen görsel ve sahne sanatlarının ülkede serbest bırakılması ve resmiyet yüklenmesiyle birlikte özellikle MÖ 4. yüzyıldan itibaren sanatçılar itibar kazanmaya başlamışlardı. Önceleri toplumun dışladığı, kritik devlet pozisyonlarında görev alması istenmeyen sanatçılar, resmileşen Dionysos kültü sayesinde üstlendikleri inançsal kimliklerle örgütlenmeyi başarmışlardı. Bu dernek mensupları Dionysos kültünü de arkalarına alarak tanrılar, tanrıçalar ve krallar için oyunlar organize ediyor, devlet nezdinde prestij ve ayrıcalık kazanıyorlardı. Bu andan itibaren birer organizasyon firması gibi hareket etmeye başlayan oyuncu dernekleri kısa süre içinde kendilerinden beklenen büyük talebi karşılamak üzere kumpanyalar düzenleyip şehirden şehre hareket ediyorlardı.

Roma'daki iç savaşta taraflardan biri olan Markus Antonius'un taraftar toplayabilmek için görkemli organizasyonlar düzenlerken müzisyenler ve tiyatro oyuncularını da kendi himayesine aldığı biliniyor. Özellikle de Kleopatra ile

aşk yaşamaya başladıktan sonra Samos Adası'nda olağanüstü bir şenlik düzenlemişti. Etrafında o kadar çok müzisyen, sanatçı, tiyatrocu toplamıştı ki halk, bu savaşı kazanması halinde Antonius'un nasıl bir kutlama yapacağını merak eder olmuştu. Samos'taki gösteride tiyatrocular çok ön plana çıkmışlardı ve bunun karşılığında Antonius onlara Priene kentini vermişti. Ancak tiyatrocuların Priene kentine yerleşmesine ve burayı bir üs olarak kullanmalarına fırsat kalmadan savaşı kaybetmişti.

Hayvanlar

Egemen sınıfların görmekten kaçındığı ve ötekileştirdikleri sadece yoksul insanlar değildi. Hayvanlar bu sömürü düzeninde sesi dahi olmayan ötekilerdi ve köleler kadar bile görünür değillerdi. Mağaraların duvarlarında bir metafor olarak bakışları üzerlerine çeken ve metafizik dünyaya taşıyan hayvanların insan zihnindeki algıları bir hayli değişikti. İnsan onları büyüterek çiziyor, önlerinde mitler anlatıyor ve hatta bazen donlarına girerek başka dünyalara yolculuklar yapıyordu. Hayvanların en azından bir kısmı uygarlıkla birlikte insanla hareket etme kararı almış ve onunla birlikte evcilleşerek kültürlenmişti. Prehistorik mağaraların şamanlarını bedenlerinde misafir eden hayvanlar bu yeni uygarlık düzeninde insanlaşmaya başlamışlardı. Sümela Manastırı'nın ön cephesindeki fresklerde, cennetten kovulan Âdem ve Havva karasabana koştukları öküzle çift sürerken resmedilmiştir. Cennetten kovulan, tarımsal uygarlığa geçmenin bir sonucu olarak, hayvan bedenini de sömürmeye, kendi işlerini ona yaptırmaya başlamıştı. Öküz tarlayla birlikte tarımın bir parçası haline getirilerek en ağır işlerin yüklendiği hayvana dönüşmüştü. İlerleyen zaman içinde evcilleşme koşullarından çok uzak olmakla birlikte büyük ve küçük baş hayvanlar, insani kültürün dilinde ete dönüştürülerek yok edilmiş, şiddetin nesnesi haline getirilmişti.

Nuh'un gemisine şeytanı almakla sorumlu tutulan eşeğe, insan kötülüğünün sonuçları yüklenmiş, dayak ve yük sırtından eksik edilmemişti. Apuleius'un Başkalaşımlar'ında bir eşeğin gözünden aktarılan "Altın Eşek" hikâyesi, uygarlıkta bu hayvana yüklenen anlamı etkileyici biçimde gözler önüne serer. Kuş olmak isterken yanlışlıkla eşeğe dönen bir kahramanın eşek gözüyle neler yaşadığını detaylandırır. *"Ertesi gün*

beni dışarı çıkardılar ve mezatçı yüksek sesle bir kez daha satılık olduğumu beyan etti. Komşu kasabadan bir fırıncı, Philebius'un daha önce ödediğinden daha fazla para verip beni yedi sestertium'a satın aldı. Biraz da buğday alıp alelacele sırtıma tepeleme yükledi. Beni aşılması güç sivri sivri taşlarla ve çeşit çeşit çalılıklarla örülü sarp bir patikadan geçirerek çalıştığı değirmene götürdü. Değirmende bir sürü binek hayvanı farklı boyutlardaki değirmen taşının etrafında dönüp dönüp duruyordu. Gündüz demiyor, gece demiyor çalışıyor ve tek damla uyku uyumadan taşları aralıksız döndürerek un yapıyorlardı. Bu yeni sahibim, kölelikle bu ilk tanışmamdan dehşete kapılmayayım diye beni cömertçe resmî bir şekilde ağırladı. İlk gün tatil verdi bana ve yemliğimi ağzına kadar samanla doldurdu. Ama o yiyip içip yan gelip yatmanın mutluluğu uzun sürmedi. Ertesi gün sabah erkenden, değirmen taşlarının en büyüğü olduğu belli olan bir taşın başına dikildim. Suratım örtüldü ve o dolambaçlı hattın kavisli yoluna gelinceye kadar arkama bir güzel tekmemi yedim..." (Apuleius, 475).

Ötekilerin Arkeolojisi'nde sözünü ettiğimiz neredeyse tüm sömürü biçimlerine hayvanların da dahil olduğunu eklemeliyim. Kanlı savaşlarda koşum ve yük hayvanı olan, esir alınan, meydanlarda eğlencelik bir seyir uğruna dövüştürülen, zenginlerin iştah partilerinde canlı kanlı sofralarda sergilenen, saray bahçelerinde eğitilen ve süse çevrilen, bilicilerin kafeslerinde ciğerlerinin sökülmesini bekleyen, madenlerde, meşhur kentlerin, tapınakların inşasında, kralların mezarlarında can veren sayısız hayvan emeği ve hayatı sömürü tarihinin öteki yüzünü oluşturur.

Doğanın pek çok bileşeni gibi uygarlıkla birlikte hayvanlar da yararlı ve zararlı olarak ayrılmışlardı ve yararlı olanlar boynuna ip bağlanıp ahıra kapatılırken zararlı gruba girenler öldürülecek düşmanlar haline getirilmişlerdi. Güvercine itibar bahşeden tarım kültürü kargayı lanetlerken tarlalarındaki verimi artırmak için çalışan yılanı günah keçisine döndürmüştü. Kimini konuştuğu için kafeslemiş, kimine gem takıp kendini taşıtmış, bazılarından murat beklerken diğerlerinden

nefretini esirgememişti. Bu yüzden belki de insan en fazla hayvana borçludur.

Hayvanlara yönelen mitsel yaftaya yaslanan egemen sınıf hayvandan hem bir kutsal kurban üretmiş hem de hayvan emeğini hiçleştirmiştir. Ayrıcalıklı kesimlerin en büyük gösteri ve teşhir aracına dönüşen hayvan, savaşlar, mezarlar ve saraylar başta olmak üzere her türlü "büyük ve görkemli" yapıtın temelini ölü bedenleriyle örmüştür. Ancak tarihin "göz alıcı harikalarına" bakarken, müzelerde ve binalarda, tarih kitaplarında veya hukukta onlardan hiçbirinin kanına rastlayamazsınız. Çünkü daima etrafı temizleyen birileri vardır, göze görünmeden tarih sahnesinden geçip giderler.

Kaynakça ve Okuma Listesi

Adams, J. N. (1982). *The Latin Sexual Vocabulary.* The Johns Hopkins University Press.

Alparslan, M. (2009). "Bir Bilim Olarak Hititoloji." M. Alparslan (Ed.), *Hititolojiye Giriş (Instrumenta Linguarium Antiquarum 1)* içinde (ss. 11-30). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Andreadi, I. (2023). "A Study on Ambiguity: Pedagogy and Creation in Ancient Greek Culture, Education and Drama", *Journal of Education, Society and Behavioural Science,* 36/9, 8-16.

Aries, P. ve Duby, G. (2006). *Özel Hayatın Tarihi I: Roma İmparatorluğundan 1000 Yılına.* (Çev. Turhan Ilgaz). Yapı Kredi Yayınları.

Bahrani, Z. (2018). *Babil'in Kadınları. Mezopotamya'da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil.* (Çev. Sercan Çalcı), Kolektif Kitap.

Basserman, L. (1969). *The Oldest Profession: A History of Prostitution.* Arthur Baked Ltd.

Baysal, A. ve Wright, K. (2006) "Yemek Pişirme ve Zanaatlar: Çatalhöyük'teki Sürtme Taşlar ve İlgili Aletler". İçinde *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük* (ss. 29-34). Yapı Kredi Yayınları.

Bertman, S. (2003) *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia.* Oxford University Press.

Boardman, J. (1975). *Rotfigurige Vasen aus Athen. Die Archaische Zeit, Ein Handbuch.* Verlag Philip von Zabern.

Boardman, J. (1977). *Schwarzfigurige Vasen aus Athen. Ein Handbuch.* Verlag Philipp von Zabern.

Bober, P. P. (2003). *Antik ve Ortaçağ'da Sanat, Kültür ve Mutfak.* (Çev. Ülkün Tansel). Kitap Yayınevi.

Bogaard, A. ve Charles, M. (2006). "Çatalhöyük'teki Arkeobotanik Çalışmaların Özeti". İçinde *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük* içinde (ss. 71-77). Yapı Kredi Yayınları.

Bonner, S. (2012). *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny.* Routledge.

Bookchin, M. (1992). *Kentsiz Kentleşme. Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü.* (Çev. Burak Özyalçın), Ayrıntı Yayınları.

Boswell, J. (2001). "Devrimler, Evrenseller ve Cinsel Kategoriler". İçinde J. M. Vicinus(Ed.), *Tarihten Gizlenenler: Gay ve Lezbiyen Tarihine Yeni Bir Bakış*. (Çev. Serkan Göktaş), Phoenix.

Bottero, J. ve Kramer, S. N. (2019). *Mezopotamya Mitolojisi*. (Çev. Alp Tümertekin). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bryce, T. (2003) *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Dost Yayınları.

Buckland, W. W. (1908). *Roman Law of Slavery, the Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Iustinian*. Cambridge.

Bullough, V. L. ve Bullough, B. (1993). *Cross Dressing, Sex, and Gender*. University of Pennsylvania Press.

Burkert, W. (1999). *İlk Çağ Gizem Tapıları*. (Çev. Sina Şener), İmge Kitabevi.

Burkert, W. ve Raffan, J. (2004). *Greek Religion: Archaic and Classical*. Blackwell Publications.

Carpenter, T. H. (1994). *Art and Myth in Ancient Greece*. Thames and Hudson.

Caseau, B. (2009). "Magical Protection and Stamps in Byzantium, in Seals and Sealing Practices in the Neareast Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period". *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 219, ss. 115-133.

Casson, L. (2008). *Antik Çağda Seyahat*. (Çev. Nalan Özsoy), MB Yayınevi.

Cato, M. P. *On Agriculture*. (Çev. W. D Hooper ve H. B. Ash). London.

Chazan, M. ve Lehner, M. (1990). "An Ancient Analogy: Pot Baked Bread in Ancient Egypt and Mesopotamia". *Paléorient*, 16/2, ss. 21-35.

Christou, P. ve Papastamatis, K. (1988). *Greek Mythology: Gods and Heroes, The Trojan War, The Odyssey, The Aeneid*. Bonechi.

Clarke, J. R. (1998). *Looking at Lovemaking: Constructions of Sexuality in Roman Art, 100 BC-AD 250*. University of California Press.

Clarke, M. L (2012). *Higher Education in the Ancient World*. Routledge.

Cohen, M. N. (1977). *The Food Crisis in Prehistory*. Yale University Press.

Cooper, C. (1995). "Hyperides and The Trial of Phyrne". *PHOENİX*, 49/4, ss. 303-318.

Corso, A. (2007). *The Art of Praxiteles II. The Mature Years*. L'erma di Bretschneider.

Crawford, H. (2013). *The Sumerian World*. Routledge.

Croix, G.E.M. de Ste (2013). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi. Arkaik Çağdan Arap Fetihlerine*. (Çev. Çağdaş Sümer). Yordam Kitap.

Curtis, R. I. (2001). *Ancient Food Technology*. Brill.

Çilingir Cesur, S. (2020). *Hititlerde Ritüel ve Büyü*. Vakıf Bank Kültür Yayınları.

Dalby, A. ve Grainger, S. (2001). *Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü*. (Çev. Betül Avunç), Homer Kitabevi.

Deighton, H. J. (2005). *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*. (Çev. Hande Kökten Ersoy), Homer Kitabevi.

Delemen, İ. (2001). *Antik Dönemde Beslenme*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Detienne, M. ve Vernant, J. P. (1999). *The Cuisine of Sacrifice among the Greeks*. The University of Chicago Press.

Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. (Çev. Suavi Aydın). İmge Yayınları.

Driediger-Murphy, L. ve Eidinow, E. (2019). *Ancient Divination and Experience*. Oxford University Press.

Duby, G. ve Aries, P. (2006). *Özel Hayatın Tarihi (1. Cilt)*. (Çev. Turhan Ilgaz), YKY.

Duerr, H. P. (1999). *Çıplaklık ve Utanç: Uygarlaşma Sürecinin Miti I*. (Çev. Tarhan Onur), Dost Kitabevi.

Duerr, H. P. (2004). *Mahremiyet: Uygarlaşma Sürecinin Miti II*. (Çev. Mustafa Tüzel), Dost Kitabevi.

Dunbabin, K. M. D. (1991). "Triclinium and Stibadium." Slater, W. J. (Ed.), *Dining in a Classical Context* içinde (ss. 121-149). The University of Michigan Press.

Eco, U. (2007). *Antik Yunan*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). Alfa Kitap.

Erhat, A. (1991). *Hesiodos Eserleri ve Kaynakları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Evans, N. (2010). *Civic Rites: Democracy and Religion in Ancient Athens*. University of California Press.

Faas, P. (2013). *Around the Roman Table*. Macmillan.

Ferguson, J. (2021). *Among the Gods: An Archaeological Exploration of Ancient Greek Religion*. Routledge.

Finley, M.I. (2003). *Odysseus'un Dünyası*. (Çev. Gül E. Durna). Ayraç Yayınları.

Finley, M.I. 2007. *Antik Çağ Ekonomisi*. (Çev. Hatice Palaz Erdemir). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Fisher, H. E. (2004). *Cinsel Aşkın Anatomisi*. (Çev. Meral Gaspıralı), Varlık Yayınları Cep Kitapları.

Foucault, M. (1986). *Cinselliğin Tarihi I.* (Çev. Hülya Tufan), Afa Yayınları.

Foucault, M. (1988). *Cinselliğin Tarihi II.* (Çev. Hülya Tufan), Afa Yayınları.

Foucault, M. (1994). *Cinselliğin Tarihi III.* (Çev. Hülya Tufan), Afa Yayınları.

Foucault, M. (2021). *Rezil İnsanların Yaşamı.* (Çev. Emre Koyuncu), Norgunk Yayınları.

Gahlin, L. (2008). *Gods, Rites, Rituals and Religion of Ancient Egypt.* Lorenz Books.

Gezgin, İ. (2004). *Aynadaki Herodotos. Herodotos'u Yeniden Düşünmek.* Güncel Yayınları.

Gezgin, İ. (2021) *Uygarlaşan İştah. Atalarımız Nasıl Besleniyordu? Karnını Doyuran Canlıdan Gözü Doymayan İnsana.* Redingot Kitap.

Gezgin, İ. (2020). *Homo Narrans.* Redingot.

Gezgin, İ. (2022). *Gılgamış.* Redingot.

Graves, R. (2004). *Yunan Mitleri.* (Çev. Uğur Akpur), Say Yayınları.

Griffin, S. (2001). *The Book of the Courtesans: A Catalogue of Their Virtues.* Broadway.

Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma.* (Çev. Sevgi Tamgüç), Sosyal Yayınları.

Gross, M. M. (2015). "Food and drink for the palace: The Management of Foodstuffs in Neo-Assyrian Times and Beyond." *State Archives of Assyria Bulletin*, 21, ss. 21-45.

Güldoğan, E. (2001). "Aşıklı Höyük Sürtmetaş Buluntu Topluluğu". *TÜBA-AR*, 14, ss. 41-58

Güveloğlu, A. (2018). *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü. Aletler, Bitkiler, İçkiler, Kişiler, Mekanlar, Yazarlar ve Yemekler.* Pinhan Yayınları.

Güveloğlu, A. (2019). *Antik Çağ'da Beslenme ve Damak Tadı.* Pinhan Yayınları.

Halperin, D. M. (2001). "Cinsellikten Önce. Klasik Atina'da Oğlancılık, Politika ve Güç." Vicinus, J. M. (Ed.) *Tarihten Gizlenenler: Gay ve Lezbiyen Tarihine Yeni Bir Bakış.* (Çev. Serkan Göktaş). Phoenix.

Halperin, D. M.- Winkler, J. J. ve Zeitlin, F. I. (1990). *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World.* Princeton University Press.

Harris, S. L. ve Platzner, G. (2007). *Classical Mythology: Images and Insight.* McGraw-Hill Humanities.

Havelock, C. M. (1995). *The Aphrodite of Knidos and Her Successors. A Historical Review of the Female Nude in Greek Art.* Ann Arbor.

Hermansen, G. (1981). *Ostia: Aspect of Roman City Life*. University of Alberta.

Hoepfner, W. (1996). "Klasik Dönem'de Konut ve Toplum". *Habitat II. Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim* içinde (ss. 155-164).. Tarih Vakfı Yayınları.

Hofmanová, Z. vd. (2016). "Early farmers from across Europe directly descended from Neolithic Aegeans". *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(25), ss. 6886-6891.

Hornung, E. (2003). *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*. (Çev. Zehra Aksu Yılmazer). Kabalcı Yayınları.

Hubbard, T. K. (2003). *Homosexuality in Greece and Roma: A Sourcebook of Basic Documents*. University of California Press.

Jackson, R. (1999). *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*. (Çev. Şenol Mumcu), Homer Kitabevi.

James, T. E. (1951). *Prostitution and The Law*. Heinemann.

Jasny, N. (1950). "The Daily Bread of the Ancient Greeks and Romans". *Osiris*, 9, ss. 227-253.

Jeffares, A. N. (1984). *A New Commentary on the Poems W. B. Yeats*. Stanford University Press.

Jenkins, I. (1993). *Greek and Roman Life*. British Museum Press.

Johns, C. (2002). *Sex or Symbol? Erotic Images of Greece and Rome*. The British Museum Press.

Kakish, R. (2014) "Ancient Bread Stamps from Jordan" *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 14/2, ss.19-31.

Kampen, N. B. ve Bergmann B. A. (1996). *Sexuality in Ancient Art: Near Eastern, Egypt, Greece and Italy*. Cambridge University Press.

Karaaslan, M. (2017). "Peculium'un Roma Ekonomik Hayatındaki Rolü." *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof.Dr. Şeref Ertaş'a Armağan*. ss. 2251-2269.

Karauğuz, G. (2006) *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Keesling, C. (2006). "Heavenly Bodies. Monuments to Prostitutes in Greek Sanctuaries" Faraone, C. A. ve McClure, L. (Ed.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* içinde (ss.59-76). The University of Wisconsin Press.

Kerenyi, K. (1996). *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life*. Princeton University Press.

Keuls, E. C. (1993). *The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Athens*. University of California Press.

Kirk, G. S. (1979). *The Bacchae of Eurpides. Translated with an Introduction and Commentary*. Cambridge University Press.

Korfmann, M. (2001). *Troia: Düş ve Gerçek*. Homer Kitabevi.

Köroğlu, K. (2012) *Eski Mezopotamya Tarihi*. İletişim Yayınları.

Kurke, L. (1999). *Coins, Bodies, Games, and Gold: The Politics of Meaning in Achaic Greece*. Princeton University Press.

Lape, S. (2006). "The Psychology of Prostitution in Aeschines' Speech Against Timarchus". Faraone, C. A. ve McClure, L. (Ed.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* içinde (ss. 139-160). The University of Wisconsin Press.

Laurence, R. (1996). *Roman Pompeii: Space and Society*. Routledge.

Leek, F. F. (1972). "Teeth and Bread in Ancient Egypt". *The Journal of Egyptian Archaeology*, 58, ss.126-132.

Lehner, M. (2010). "Villages and the Old Kingdom". W. Wendrich (Ed.), *Egyptian Archaeology* içinde (ss. 85-101). Wiley-Blackwell.

Licht, H. (1932). *Sexual Life in Ancient Greece*. Routledge.

Lloyd, G. (1996). *Erkek Akıl. Batı Felsefesinde 'Erkek' ve 'Kadın'*. (Çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları.

Lovano, M. (2020). *The World of Ancient Greece*. Greenwood.

MacDowell, D. M. (2000). "Athenian Laws About Homoseksuality." *Revue internationale des droits de l'antiqué*, ss.13-28.

Malay, H. ve Sılay, H. (1991). *Antik Devirde Gladyatörler*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Mavromataki, M. (1997). *Greek Mythology and Religion. Cosmogony, The Gods, Religious Customs, The Heroes*. Haitalis.

Mayer, E. (2012). *The Ancient Middle Classes*. Harvard University Press.

McGinn, T. A. J. (1998). *Prostitution, Seksuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford University of Press.

Murray, S. O. (2002), *Homosexualities*. The University of Chicago Press.

Özdoğan, M. (2007) "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları". N. Başgelen (Ed.), *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem* içinde (ss. 9-20). Yapı Kredi Yayınları.

Paulette, T. (2016) "Grain, Storage, and State Making in Mesopotamia (3200-2000 BC)". L.R. Manzanilla, M. Rothman (Ed.), *Storage*

in ancient complex societies: Administration, organization, and control içinde (ss. 85-109). Routledge.

Pollock, S. (2002) "Feast, Funerals, and Fast Food in Early Mesopotamian States". T. L. Bray (Ed.), *The Archaeology and Politics of Food and Feasting in Early States* içinde (ss. 27-42). Kluwer Academic Publication.

Quignard, P. (2001). *Cinsellik ve Korku.* (Çev. Aykut Derman), Can Yayınları.

Ranciére, J. (2009). *Filozof ve Yoksulları.* (Çev. Aziz Ufuk Kılınç), Metis.

Ranciére, J. (2019). *Aisthesis. Sanatın Estetik Rejiminden Sahneler.* (Çev. Ayşe Deniz Temiz). Monokl Yayınları.

Ranciére, J. (2020). *Dissensus. Politika ve Estetik Üzerine.* (Çev. Mustafa Yalçınkaya), Ayrıntı Yayınları.

Roaf, M. (1996) *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu.* (Çev. Zülal Kılıç). İletişim Yayınları.

Roberts, N. (1992). *Whores in History: Prostitution in Western Society.* HarperCollins.

Robertson, M. (1992). *The Art of Vase-painting in Classical Athens.* Cambridge University Press.

Robinson, O. F. (1992) *Ancient Rome: City Planning and Administration.* Routledge.

Roth, M. T. (2006). "Marriage, Divorce, and the Prostitute in Ancient Mesopotamia". In Faraone, C. A. ve McClure, L. (Ed.) (YIL?). *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World* içinde sspp. 21-39 The University of Wisconsin Press,.

Rubel, W. (2011). *Bread. A Global History.* Reaktion Books.

Ruffie, J. (1999). *Cinsellik ve Ölüm.* (Çev. Nermin Acar), Sarmal Yayınevi.

Samuel, D. (2002). "Bread in Archaeology" Redford, D. B. (Ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 1* içinde (ss. 27-36). Oxford University Press.

Sennet, R. (2009). *Zanaatkâr.* (Çev. Melih Pekdemir). Ayrıntı Yayınları.

Sennett, R. (2002). *Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Şehir.* (Çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları.

Silvertown, J. (2018). *Darwin'le Akşam Yemeği – Evrim Yeme İçmeyi Nasıl Etkiler?.* (Çev. Can Evren Topaktaş). Kolektif Kitap.

Tamer, D. (2007). *Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis.* Homer Kitabevi.

Tannahill, R. (2003). *Tarihte Cinsellik.* (Çev. Sinem Gül), Dost Kitabevi.

Tanrıver, C. (1996). *Antik Devirde Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Thompson, D. B. ve Griswold, E. (1982). *Garden Lore of Ancient Athens.* American School of Classical Studies at Athens.

Trendall, A. D. (1989). *Red Figure Vases of South Italy and Sicily.* Thames and Hudson.Uzunaslan, A. (2005). "Antik Roma'da Gladyatör Oyunları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, ss.15-58.

Uzunoğlu, E. (1983). "Tarih Öncesi/Hitit/İlk Demir Çağı", *Anadolu Medeniyetleri I, 18. Avrupa Sanat Sergisi.* T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri. Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü.* Homer Kitabevi.

Verboven, K. ve Laes, C. (2007). *Work, Labour, and Professions in the Roman World.* Brill.

Whitmarsh, T. (1999). *Ancient Greek Literature.* Penguin.

Yalom, M. (2002). *Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi.* (Çev. Zeynep Yelçe, Neşenur Domaniç), Çitlembik Yayınları.

Yalom, M. (2002). *Memenin Tarihi.* (Çev. Ayşe Gün), Çitlenbik Yayınları.

Klasik Metinler

Apuleius, *Başkalaşımlar.* (Çev. Çiğdem Dürüşken), Kabalcı, 2006.

Aristophanes, *Clouds. Waps. Peace*: (Çev. J. Henderson), Loeb Classical Library, 1988.

Aristophanes, *Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar.* (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat), İstanbul, 2006.

Aristophanes, *Kurbağalar.* (Çev. Elif Kayalar), Yaba Yayıncılık, 2006.

Aristoteles, Parva Naturalia. *Duyumsama, Bellek, Rüya, Kehanet, Uzun Yaşam, Gençlik, Ölüm.* (Çev. Gurur Sev), Pinhan, 2022.

Aristoteles, *Politika.* (Çev. Mete Tuncay), Remzi, 1975.

Athenaeus, *Deipnosophists.* (Çev. C. D. Yonge), 1854.

Aulus Gallius, *Attika Geceleri.* (Çev. Levent Keskin). DoğuBatı, 2022.

Babil Hemeroloji Serisi, Uğurlu ve Uğursuz Günler Takvimi. (Çev. Selim Adalı ve Ali T. Görgü), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Cato, M.P. *On Agriculture.* (Çev. W. D Hooper ve H. B. Ash. Loeb), Classical Library, 1935.

Catullus, *Catullus; Bütün Şiirleri.* (Çev. Çiğdem Dürüşken ve Erdal Alova), İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.

Celsus, *On Medicine.* (Çev. W. G Spencer), Loeb Classical Library, 1935-1938.

Cicero, *Ölümü Küçümseme Tusculum Tartışmaları I*, (Çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Doğubatı Yayınları, 2016.

Cicero, *Tanrıların Doğası*. (Çev. Ü. Fafo Telatar ve F. Gül Özaktürk) Doğubatı Yayınları, 2018.

Cicero, *Yasalar Üzerine*. (Çev. Cengiz Çevik), İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Columella, *On Agriculture*. (Çev. E. S. Forster ve E. H. Heffner), Loeb Classical Library, 1955.

Diodoros Sicilius, *Library of History Books IX-XIII*. (Çev. C. H. Oldfatfer), Loeb Classical Library, 1946.

Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (Çev. Candan Şentuna), İstanbul, 2015.

Efesli Ksenophon, *Bir Efes Masalı*. (Çev. Melisa Selin Gümüştekin Atmaca), Pinhan, 2022.

Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Genç Plinius'un Mektupları*. (Çev. Levent Keskin), Doğu Batı Yayınları, 2018.

Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamı Hakkında*. (Çev. Ü. Fafo Telatar ve F. Gül. Özaktürk), Ankara, 2008.

Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamöyküsü*. (Çev. Güngör Varinlioğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.

Herodotos, *Herodot Tarihi*. (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 2002.

Hesiodos, *İşler ve Günler*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat). Ankara, 1991.

Hesiodos, *Tanrıların Yaratılışı*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat), Ankara, 1991.

Hippokrates Külliyatı. (Çev. Nur Nirven), Pinhan, 2018.

Homeros, *İlyada*. (Çev. Azra Erhat ve A. Kadir), İstanbul, 2004.

Homeros, *Odysseia*. (Çev. Azra Erhat ve A. Kadir), İstanbul, 2003.

Iuvenalis, *Yergiler-Saturae*. (Çev. Çiğdem Dürüşken ve Erdal Alova), İş Bankası Kültür Yayıncılık, 2006.

İncil, Kitabı Mukaddes Şirketi, 1999.

Ksenophon, *Sokrates'ten Anılar*. (Çev. Candan Şentuna), Doğubatı Yayınları, 2022.

Ksenophon, *Spartalıların Devleti. Atinalıların Devleti*. (Çev. Okan Demir), Pinhan , 2021.

Lactantius, *Zalimlerin Ölümü Üzerine*, (Çev. Tuğçe Ünver), Doğubatı Yayınları, 2021.

Loukianos, *Ölülerin Konuşmaları*. (Çev. Emre Poyraz), Pinhan, 2022.

Lucretius, *Evrenin Yapısı*. (Çev. Turgut Uyar ve Tomris Uyar) Norgunk, 2017.

Marcus Valerius Martialis, *Epigramlar*. (Çev. Güngör Varınlıoğlu), YKY, 2005.

Petronius, *Satyricon*. (Çev. F. Gül Özüaktürk), Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

Platon, *Devlet*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz), İstanbul, 1971.

Platon, *Diyaloglar 1*. (Çev. Melih Cevdet Anday), İstanbul, 1998.

Platon, *Şölen/Dostluk*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat), İstanbul, 2012.

Plautus, *Hortlak*. (Çev. Nurullah Ataç), MEB, 1990.

Plinius, *Natural History*. (Çev. H. Rackham), Loeb Classical Library, 1942.

Plutarchos, *İsis ve Osiris*. (Çev. Muammer Tuncer), Ruh ve Madde Yayınları, 2006.

Plutarkhos, *Antonius ve Kleopatra*. (Çev. Mehmet Özaktürk), Doğubatı Yayınları, 2020.

Plutarkhos, *Paralel Yaşamlar: Marcus Antonius*. (Çev. Furkan Akderin), Alfa Kitap, 2008.

Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*. (Çev. Asuman Coşkun Abuagla), YKY, 2016.

Seneca, *Octavia*. (Çev. A. Doğucan Hanegelioğlu), Pinhan, 2022.

Seneca, *Phaedra*. (Çev. Çiğdem Dürüşken), İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Varro, *Ziraat İşleri*. (Çev. A. D. Hanegelioğlu), DoğuBatı, 2021.

Vergilius, P. M., *Çiftçilik Sanatı. Georgica*. (Çev. Çiğdem Dürüşken), YKY, 2006.

Vitrivius, *Mimarlık Üzerine*. (Çev. Çiğdem Dürüşken), Alfa Kitap, 2017.

Ksenophon, *İktisat Üzerine -Oikonomikos*. (Çev. Ari Çokona), İşbankası Kültür Yayınları, 2020.

Ksenophon, *Şölen, Spartalıların Anayasası*. (Çev. Bilge Umar), Sergi Yayınevi, 1984.

ÖTEKİLERİN ARKEOLOJİSİ

İSMAİL GEZGİN

Antikçağ dünyasından geriye görkemli yerleşimler, anıtlar, heykeller, yaşamın izlerini taşıyan eserler, anlatılar kaldı. Bu kalıntılara uygarlığın penceresinden bakanlar, mutlu bir topluluğun zevk içindeki ayrıcalıklı yaşam kesitlerini görür. Mermer sütunlarla desteklenen antik kentler, müzeleri dolduran estetik heykeller, anıtsal mezarlar, lahitler, dev surlar iktidarın sahip olduğu güce, çağın estetiğine ve teknolojideki mucizeye dikkat çekerler. Sömürüye dayalı yaşam biçiminin arkeolojik nesneye yüklediği "sınıfsal ihtişam" bakanın zihninde onu yapanların emeklerini görünmez kılar. Örneğin bir mezarda bulunan altın diademler, takılar, pahalı hediyeler, kap kacaklar ölenin zenginliğine işaret eder ama o metalleri çıkarması ve işlemesi için maden ocaklarında kölelerin ölümüne çalıştırılışı, emekleri ve hatta yaşamları, o gün olduğu gibi bugün de örtbas edilir. Ne antikçağın iktidar sahibi yazar, sanatçı ve düşünürleri ne de günümüzün gözleri sınıfla mühürlenmiş modern yazar ve entelektüelleri bu sömürü düzenini görür. Sarayla mabet arasında kümelenen imtiyazlı sınıfların emek sömürüsüne ve tüketime dayalı yaşamları, mülkleri ve güçleri övgüyle konu edilirken o yaşamı bütün nesneleriyle birlikte üreten insanlar, dilde, sanatta, edebiyatta yok edilmiştir. Çünkü "uygarlık" adı verilen bu yeni düzende "*birilerinin çalışmadan yaşaması için binlercesinin yaşamadan çalışması*" gerekir. Büyük tarih anlatılarında yeri olmayan ötekilerin izini süren bu kitap, müzelerin, anıtların, sanat eserlerinin göz alıcı hikâyelerinin gölgesinde bırakılan emek sömürüsünün kökenlerini sorguluyor. Gerçek şu ki yoksulluk doğal da değildir kader de; yoksulluk bir uygarlık icadıdır.

ISBN : 978-625-8393-60-6

pinhanyayincilik.com
/pinhanyayincilik
/pinhankitap